

Ο ανά χείρας τόμος αποτελείται από επιλεγμένα και αναμορφωμένα κείμενα τα οποία προέκυψαν έπειτα από συστηματική και ενδελεχή επεξεργασία από τις/τους συγγραφείς τους. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αυξανόμενο ενδιαφέρον για τις ιστορικές διαστάσεις του φύλου και στην Ελλάδα. Ο συγκεκριμένος τόμος θα συμβάλει στην περαιτέρω γνωριμία και εξοικείωση με το φύλο και ιδιαίτερα με τον ανδρισμό, και απευθύνεται στην ερευνητική κοινότητα, στις φοιτήτριες και στους φοιτητές, και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Αποτελεί την πρώτη συστηματική εγχώρια καταγραφή των σύγχρονων ιστορικών επεξεργασιών για τους ανδρισμούς του παρελθόντος και κατά συνέπεια συνιστά καινοτόμο εκδοτικό εγχείρημα. Σε ένα πρώτο επίπεδο, φέρνει σε δημιουργική συνομιλία ερευνήτριες και ερευνητές που συνδιαλέγονται με τη διεθνή βιβλιογραφική παραγωγή και ενσωματώνουν τους σύγχρονους προβληματισμούς της ιστορίας του ανδρισμού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, χαρακτηρίζεται από ευρύ χρονολογικό και γεωγραφικό άνυσμα, με τις επιμέρους συμβολές του να εκτείνονται από τους μεσαιωνικούς χρόνους μέχρι τις μέρες μας, αντλώντας τα παραδείγματά τους από την ελληνική και την ευρωπαϊκή ιστορία. Παράλληλα, ο τόμος αποτυπώνει την πολλαπλότητα της ανδρικής εμπειρίας μέσα από πλήθος θεματικές και πεδία, όπως την πολιτική, τον πόλεμο, την οικογένεια, την αυτοκρατορία, τα ομοκοινωνικά περιβάλλοντα, τον κινηματογράφο, τη λογοτεχνία, το κοινωνικό περιθώριο και τις ελίτ, ενώ διαπλέκει παραγωγικά το φύλο με άλλες κατηγορίες ανάλυσης, λόγου χάρη με το έθνος, την τάξη, την ηλικία, το σώμα και τη σεξουαλικότητα. Με τον πλουραλιστικό του χαρακτήρα φέρνει στο προσκήνιο νέες οπτικές, υπογραμμίζει τον συσχετικό χαρακτήρα ανδρισμών και θηλυκοτήτων και διευρύνει σημαντικά την οπτική μας γύρω από τη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων – ιδιαίτερα γύρω από την παραγωγή των σχέσεων εξουσίας κατά το παρελθόν.

Η εκτενής εισαγωγή έχει ως στόχο να παρουσιάσει ένα εύρος προσεγγίσεων, οπτικών και μεθοδολογιών, ασφαλώς όχι εξαντλητικό, οι οποίες πραγματεύονται ερωτήματα όπως τι σήμαινε να είναι κάποιος άνδρας στο παρελθόν, με ποιους τρόπους διαμορφωνόταν ατομικά και συλλογικά η εικόνα του ανδρικού εαυτού και πώς οι ανδρικές ταυτότητες, υποκειμενικότητες και εμπειρίες αναπαράγονταν και μεταβάλλονταν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, κοινωνικά περιβάλλοντα και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Επιχειρεί ακόμα να αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους συναρθρώνονταν οι διαφορετικές μορφές ανδρισμού και θηλυκότητας στις καθημερινές πρακτικές, τη σχέση μεταξύ ανδρισμών, ηγεμονίας και αναπαραστάσεων της εξουσίας.

Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης,
Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός

ΑΝΔΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ: Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΜΙΑΣ ΣΧΕΣΗΣ

Προς μια ιστορία της ιστορίας του ανδρισμού

Οι ανδρικές σπουδές

ΟΤΑΝ ΤΟ 1990 ο Michael Roper έγραφε, σε ένα σύντομο βιβλιοκριτικό αφιέρωμα στις σελίδες του *History Workshop Journal*, ότι διαθέτουμε σημαντική βιβλιογραφία για το τι είναι ο ανδρισμός αλλά γνωρίζουμε ελάχιστα για την ιστορία του, δεν είχε άδικο.¹ Τόσο στη Βρετανία όσο και στις ΗΠΑ η ιστορία του ανδρισμού είχε μέχρι εκείνη τη στιγμή εμφανίσει σποραδικά δείγματα,² τα οποία θα πλήθαιναν αμέσως μετά. Η διεύρυνση αυτή μπορεί να αποδοθεί ασφαλώς στις θεωρητικές και ιδεολογικές διασταυρώσεις και ζυμώσεις του μεταδομισμού, της κοινωνικής ιστορίας, της φεμινιστικής θεωρίας, της ιστορίας των γυναικών, αλλά και στους πρώιμους προβληματισμούς μιας κατά βάση κοινωνιολογικής και πολιτικής ανάλυσης φύλου, τις ανδρικές σπουδές (Men's Studies) ή σπουδές ανδρισμού (Masculinity Studies).³

1. Michael Roper, «Recent Books on Masculinity», *History Workshop Journal* 29:1 (1990), σ. 186.

2. Βλ. λόγου χάρη τρεις, κλασικές σήμερα, εκδόσεις της ιστορίας του ανδρισμού από τα μέσα της δεκαετίας του 1980: J. A. Mangan - James Walvin (επιμ.), *Manliness and Morality: Middle-class Masculinity in Britain and America 1800-1940*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1987· Elliott J. Gorn, *The Manly Art: Bare-Knuckle Prize Fighting in America*, Cornell University Press, Ιθάκα 1986· E. Anthony Rotundo, *American Manhood: Transformation in Masculinity from the Revolution to the Modern Era*, BasicBooks, Νέα Υόρκη 1993, το οποίο όμως κυκλοφορούσε ευρέως στους ακαδημαϊκούς κύκλους ως διατριβή από το 1986.

3. Karen Harvey, «Gender II: Masculinity Acquires a History», στο N. Partner - S. Foot (επιμ.), *The Sage Handbook of Historical Theory*, Sage Publications, Λος Άντζελες 2013, σ. 283.

Οι ανδρικές σπουδές ανέδειξαν εξ αρχής τους άνδρες ως έμφυλα υποκείμενα, ιστορικά προσδιορισμένα. Εξάλλου, πολλές από τις θεματικές που συστηματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των ανδρικών σπουδών, όπως οι πολιτικές της ταυτότητας, οι πρακτικές, οι ατομικές και συλλογικές εμπειρίες και οι αποκλίσεις τους από τους επίσημους λόγους, οι κριτικές αναγνώσεις της ιστορικής γνώσης, ζητήματα έμφυλης εξουσίας και ιεραρχιών κ.ά., ενσωματώθηκαν στη συνέχεια στην ερευνητική ατζέντα της ιστορίας του ανδρισμού.⁴ Σε κάθε περίπτωση, οι ανδρικές σπουδές αρχίζουν να συγκροτούνται στις ΗΠΑ στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και φέρουν τις επιδράσεις των κινημάτων απελευθέρωσης της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό, η ιστορικοποίηση του ανδρισμού διέθετε σαφές πολιτικό πρόταγμα: την αμφισβήτηση της πατριαρχίας, η οποία είχε επιβληθεί ιστορικά όχι μόνο στο γυναικείο αλλά και στο ανδρικό φύλο. Ανάμεσα στα αμιγώς ανδρικά κινήματα, πιο ηχηρό και πολυπληθές υπήρξε αναμφίβολα το κίνημα για την απελευθέρωση των ομοφυλοφίλων. Η εστίασή του στη μακρόχρονη καταπίεση των ομοφυλοφίλων και τη διεκδίκηση του δικαιώματος αυτοπροσδιορισμού αποδείκνυε ξεκάθαρα ότι δεν ευνοήθηκαν όλοι οι άνδρες από το καθεστώς της πατριαρχίας.⁵

Το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση του ανδρισμού συνδέθηκε εξ αρχής με το κίνημα για τη γυναικεία απελευθέρωση και τη φεμινιστική κριτική των δεκαετιών του 1960 και 1970, που οδήγησε στην ταυτόχρονη συγκρότηση «ανδρικών κινήματων» με στόχο την υποστήριξη των φεμινιστικών διεκδικήσεων και τη χρήση φεμινιστικών αναλυτικών εργαλείων για την κριτική επανεξέταση της ανδρικής δράσης, υποκειμενικότητας και εμπειρίας. Μέσα από μια φεμινιστική οπτική και σε συνομιλία με τη νέα αριστερά, τα κινήματα για τη σεξουαλική απελευθέρωση και τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, οι ανδρικές αυτές ομάδες ευαισθητοποιήθηκαν για μια σειρά φαινομένων, όπως η πορνογραφία, η ανδρική βία, ο βιασμός και η ομοφοβία. Ταυτόχρονα, επανεξετάζοντας το πατριαρχικό σύστημα από μια «ανδρική οπτική» υπογράμμισαν τις αρνητικές επιπτώσεις που είχε η έμφαση στην ανδρική ισχύ για τον ψυχισμό και την καθημερινότητα των ίδιων των ανδρών.⁶ Είτε επρόκειτο για τις πιο ριζοσπαστικές ομάδες που αναδύθηκαν στη Βρετανία, σε συ-

4. Στο ίδιο, σ. 285.

5. John Tosh, «The History of Masculinity: An Outdated Concept?», στο J. Arnold - S. Brady (επιμ.), *What is Masculinity? Historical Dynamics from Antiquity to the Contemporary World*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2011, σ. 21.

6. Βλ. ενδεικτικά, τη δημοσίευση του Jack Sawyer με τον χαρακτηριστικό τίτλο «On Male Liberation» στο περιοδικό *Liberation* το 1970. Αναδημοσιεύεται στο Joseph Pleck - Jack Sawyer (επιμ.), *Men and Masculinity*, Prentice-Hall, Νέα Υόρκη 1974, σ. 81-88. Για μια καλύτερη εικόνα των θεωρητικών αυτών επεξεργασιών από τη δεκαετία του 1970 έως τη δεκαετία του 1990 βλ. το ενδιαφέρον ανθολόγιο του Peter F. Murphy (επιμ.), *Feminism and Masculinities*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004. Για μια σύντομη παρουσίαση, βλ. επίσης J. Tosh, «The History of Masculinity», ό.π., σ. 17-34.

νομιλία κυρίως με τον σοσιαλιστικό φεμινισμό, είτε για τις συχνά ψυχαναλυτικού προσανατολισμού ομάδες που διαμορφώθηκαν στις ΗΠΑ, οι ανδρικές αυτές δράσεις έθεσαν ως προτεραιότητα την κριτική επανεξέταση των τρόπων με τους οποίους ο ανδρισμός συγκροτείται στη σύγχρονη κοινωνία. Διεκδίκησαν την απελευθέρωση από τα πατριαρχικά και ετεροκανονικά φορτία του παρελθόντος και τον μετασχηματισμό του έμφυλου εαυτού με βάση τα ιδεώδη της ισότητας και της ελευθερίας, ιδέες που εκφράστηκαν μέσα από τακτικές συναντήσεις όσο και μέσα από την κυκλοφορία περιοδικών όπως το *Changing Men* στις ΗΠΑ και το *Achilles Heel* στη Βρετανία.⁷

Σε συνάρτηση με αυτές τις θεωρητικές και ακτιβιστικές αναζητήσεις, συγκροτείται το ερευνητικό πεδίο των «Ανδρικών Σπουδών» ή «Σπουδών του Ανδρισμού» που ήδη από τη δεκαετία του 1970 είχαν αρχίσει να ενσωματώνονται, όχι χωρίς αντιστάσεις, στον αμερικανικό ακαδημαϊκό χώρο.⁸ Το νέο πεδίο απασχόλησε κυρίως ερευνητές προερχόμενους από τις κοινωνικές επιστήμες (Michael Kimmel, R. W. Connell, Joseph Pleck, Harry Brod κ.ά.).⁹ Η σχέση με τον φεμινισμό σταδιακά εξελίχθηκε σε αμφίσημη σχέση. Όπως δήλωνε ρητά ένας από τους πρωτεργάτες του πεδίου, ο Harry Brod: «Παρότι

7. Θα πρέπει εντούτοις να επισημανθεί ότι δεν ήταν όλα τα «ανδρικά κινήματα» της εποχής ευνοϊκά διακείμενα απέναντι στο φεμινιστικό κίνημα. Ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 αναπτύχθηκαν, κυρίως στις ΗΠΑ, κινήματα τα οποία αναζητούσαν τον «πραγματικό ανδρισμό» που είχε «χαθεί» στη νεωτερική και εκβιομηχανισμένη Δύση και συχνά στρέφονταν εναντίον των θέσεων του γυναικείου κινήματος, το οποίο θεωρούσαν συνυπεύθυνο για την «κρίση» που αντιμετώπιζε ο σύγχρονος ανδρισμός. Γνωστό παράδειγμα αποτελεί το μυθοποιητικό ανδρικό κίνημα (mythopoetic men's movement), που είχε την αφετηρία του στο ιδιαίτερα δημοφιλές έργο του Robert Bly, *Iron John: a Book about Men* (1991), ή το κίνημα του «New Lad» ή «laddism» κατά τη δεκαετία του 1990 στις ΗΠΑ. Επρόκειτο για κινήματα που ενέμεναν στην ύπαρξη μιας «αρχετυπικής ανδρικής φύσης». Για κριτική αυτών των κινήματων βλ. Michael S. Kimmel - Michael Kaufman, «Weekend Warriors: The New Men's Movement», στο H. Brod - M. Kaufman (επιμ.), *Theorizing Masculinities*, Sage Publications, Θάουζαντ Όουκς 1994, σ. 259-288. Tim Edwards, *Cultures of Masculinity*, Routledge, Λονδίνο 2006, σ. 22-38. Βλ. επίσης τη μελέτη της Abby L. Ferber, η οποία εντοπίζει ενδιαφέροντες συσχετισμούς μεταξύ του μυθοποιητικού ανδρικού κινήματος και των φασιστικών ομάδων μίσους εντός του λευκού macho κινήματος: Abby L. Ferber, «Racial Warriors and Weekend Warriors: The Construction of Masculinity in Mythopoetic and White Supremacist Discourse», *Men and Masculinities* 3:1 (2000), σ. 30-56.

8. Η ονομασία του πεδίου αποτέλεσε κυρίως κατά το παρελθόν αντικείμενο αντιπαράθεσης, καθώς για αρκετούς ερευνητές η υιοθέτηση του όρου «ανδρικές σπουδές», κατ' αναλογία με τις «γυναικείες σπουδές», μπορούσε να λειτουργήσει ανταγωνιστικά μεταξύ των δύο πεδίων ή να δημιουργήσει τη λανθασμένη εντύπωση ότι οι άνδρες αποτελούν μια «υποτελή ομάδα». Έτσι, άλλοι μελετητές θεωρούν πιο δόκιμους τους όρους «studies of men and masculinities» ή «critical studies on men»: βλ., λόγω χώρας, τη σχετική συζήτηση στην εισαγωγή των επιμελητών στο Michael S. Kimmel - Jeff Hearn - R. W. Connell (επιμ.), *Handbook of Studies on Men and Masculinities*, Sage Publications, Θάουζαντ Όουκς 2005, σ. 2-3.

9. Gail Bederman, «Why Study "Masculinity" Anyway? Perspectives from the Old Days», *Culture, Society & Masculinities* 3:1 (2011), σ. 13-25.

θέλω να είμαι ξεκάθαρος ότι είναι καταρχάς απολύτως νόμιμο και παραγωγικό και για τα δύο φύλα να μελετούν το ένα το άλλο, επί της ουσίας όμως πιστεύω ότι οι άνδρες έχουν κάθε λόγο να φροντίζουν τη δική τους αυλή περισσότερο από των άλλων».¹⁰ Η American Men's Studies Association, που αποτελεί από το 1991 την κύρια επιστημονική ένωση ανδρικών σπουδών στις ΗΠΑ, απέρριπτε εξ αρχής την αντίληψη ότι οι ανδρικές σπουδές πρέπει να βασίζονται αποκλειστικά σε φεμινιστικές αρχές, όπως συνέβη σε κάποια από τα προηγούμενα ακτιβιστικά - ακαδημαϊκά δίκτυα ανδρικών σπουδών, όπως ο National Organization for Men Against Sexism (NOMAS).¹¹ Οι πρώτες ανεπίσημες κινηματικές δράσεις διοργάνωσαν ετήσια συνέδρια αφιερωμένα στους άνδρες και τους ανδρισμούς από τα μέσα της δεκαετίας του 1970.¹² Οι επόμενες δύο δεκαετίες, δεκαετίες απογείωσης για τις ανδρικές σπουδές, θα χαρακτηριστούν από την κυκλοφορία σημαντικών βιβλίων και άρθρων.¹³ Το πεδίο συνέβαλε καθοριστικά στο να καταστεί ορατή η αορατότητα των ανδρών ως έμφυλων υποκειμένων κατά τον Michael Kimmel, να διερευνηθούν οι κοινωνικές και πολιτισμικές προϋποθέσεις συγκρότησης του σύγχρονου ανδρισμού και να αναδειχθεί ο ανδρισμός ως αναλυτικό εργαλείο για τη βαθύτερη κατανόηση των σχέσεων εξουσίας.¹⁴

Σύμφωνα με τον Tim Edwards, οι σπουδές ανδρισμού αναπτύχθηκαν σε τρεις διαδοχικές φάσεις. Στις απαρχές τους, κατά τη δεκαετία του 1970, κυριάρχησε το αναλυτικό μοντέλο των έμφυλων ρόλων και οι συσχετίσεις τους με διαδικασίες κοινωνικοποίησης και εσωτερίκευσης προκατασκευασμένων μοντέλων συμπεριφοράς. Οι αναγνώσεις αυτές θα δεχτούν συστηματική κριτική κατά τη δεκαετία του 1980 από ερευνητές της δεύτερης φάσης των ανδρικών σπουδών. Στο στόχαστρο βρέθηκε κυρίως η ίδια η αναλυτική κατηγορία των κοινωνικών ρόλων, η οποία ενοχοποιήθηκε όχι μόνο πολιτικά, καθώς έμοιαζε να υπονοεί την ύπαρξη εξισοροπημένων ή/και ισότιμων σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, αλλά και θεωρητικά, καθώς κρινόταν ανεπαρκής, προκειμένου να εντοπιστεί και εξηγηθεί η πολυτροπικότητα και η ιστορική ποικιλία των ανδρισμών. Την περίοδο αυτή μελετήθηκαν κυρίως οι σχέσεις εξου-

10. Harry Brod, «Does Manning Men's Studies Emascuate Women's Studies?», *Hypatia* 2:2 (1987), σ. 156.

11. James Doyle - Sam Famiano, «The Early History of the American Men's Studies Association and the Evolution of Men's Studies», https://mensstudies.org/?page_id=5 (τελευταία ανάκτηση 4/11/2018).

12. G. Bederman, «Why Study "Masculinity" Anyway?», ό.π., σ. 19.

13. Ενδεικτικά: Harry Brod, «The New Men's Studies: From Feminist Theory to Gender Scholarship», *Hypatia* 2:1 (1987), σ. 179-196· Michael S. Kimmel (επιμ.), *Changing Men: New Directions in Research on Men and Masculinity*, Sage, Νιούμπερι Παρκ 1987· Michael Kimmel, *Manhood in America: A Cultural History*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1996· R. W. Connell, *Masculinities*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1995.

14. Michael S. Kimmel, «Invisible Masculinity», *Society* 30:6 (1993), σ. 28-35.

σίας που αναπτύσσονταν ανάμεσα σε άνδρες και οι ιεραρχικές τους διαστάσεις. Η τρίτη, τέλος, φάση των ανδρικών σπουδών, της οποίας οι απαρχές εντοπίζονται στη δεκαετία του 1990, επηρεάζεται ιδιαίτερα από τη μεταδομιστική θεωρία του φύλου και τις θεωρίες της επιτέλεσης και της επιτελεστικότητας.¹⁵ Σήμερα οι ανδρικές σπουδές είναι ένα διακριτό πεδίο με σαφή θεσμοθέτηση, ειδικά στις ΗΠΑ. Εστιασμένες στη συγχρονία, συνομιλούν κυρίως με την κοινωνιολογία, τις πολιτισμικές σπουδές, την κοινωνική πολιτική, την εκπαίδευση, την ψυχολογία και τις επιστήμες υγείας. Η ιστορία του ανδρισμού, παρότι στην πρώιμη φάση της φαινόταν να συνομιλεί με τις ανδρικές σπουδές, δεν απέκτησε εν τέλει σημαντική θέση σε αυτές, αλλά, όπως θα δούμε, αναπτύχθηκε σε συνάρτηση με τις ευρύτερες εξελίξεις στον χώρο της ιστοριογραφίας.

Η ιστορία του ανδρισμού:

ένα διακριτό πεδίο της ιστοριογραφικής έρευνας

Όπως είδαμε, η ιστορία του ανδρισμού συγκροτήθηκε ως διακριτό πεδίο στις αρχές της δεκαετίας του 1990,¹⁶ και παρόλο που εκκινούσε, όπως άλλωστε και η ιστορία των γυναικών, από την ανάγκη κατανόησης του μετασχηματισμού της σύγχρονης κοινωνίας από μια έμφυλη οπτική, οι στοχεύσεις τους δεν υπήρξαν ταυτόσημες. Σε αντίθεση με την ιστορία των γυναικών, πρωταρχικός στόχος της οποίας υπήρξε η καταγραφή της *her-story*, η ανάδειξη δηλαδή της γυναικείας δράσης και εμπειρίας που απουσίαζαν μέχρι τότε από την ιστοριογραφική αφήγηση, η ιστοριοποίηση του ανδρισμού συνδεόταν περισσότερο με την ανάγκη ναδειχθεί ότι το φύλο αποτελεί προϋπόθεση του να αισθάνεται και να δρα κανείς ως άνδρας. Η επικράτηση του όρου ιστορία του ανδρισμού αντί για ιστορία των ανδρών, κατά αναλογία με την ιστορία των γυναικών, υποδηλώνει ότι προτεραιότητα δεν είναι η καταγραφή της ιστορίας κάποιας κοινωνικής ομάδας η οποία έως πρότινος απουσίαζε από την ιστοριογραφική αφήγηση· με άλλα λόγια, το πεδίο δεν αφορά «μια λεγόμενη ομάδα», ούτε μπορεί να ενταχθεί στη λεγόμενη «έκκεντρη ιστορία».¹⁷ Η ιστορία του ανδρισμού ανταποκρινόταν, ταυτόχρονα, σε κάποια

15. T. Edwards, *Cultures of Masculinity*, ό.π., σ. 2.

16. Ως έργο σταθμός παρασιάζεται συχνά το Michael Roper - John Tosh (επιμ.), *Manful Assertions: Masculinities in Britain since 1800*, Routledge, Λονδίνο 1991. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι αρκετά από τα πρωιμότερα έργα επικεντρώνονταν στην ανδρική σεξουαλικότητα, συχνά από την οπτική της λογοτεχνικής κριτικής. Βλ. ενδεικτικά: Eve Kosofsky Sedwick, *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1985· Alan Bray, *Homosexuality in Renaissance England*, Gay Men's Press, Λονδίνο 1982· Coppélia Kahn, *Man's Estate: Masculine Identity in Shakespeare*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1981.

17. John Tosh, *Manliness and Masculinities in Nineteenth-Century Britain: Essays on Gender, Family and Empire*, Pearson Longman, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 2005, σ. 2.

από τα κύρια ζητούμενα της ιστορίας των γυναικών, όπως ήταν η αναγνώριση της ιστορικότητας της ίδιας της επιστήμης της βιολογίας και του σώματος ως κοινωνικά και πολιτισμικά κατασκευασμένης έμφυλης κατηγορίας,¹⁸ αλλά και η αποδοχή ότι η συμβατική ιστοριογραφία παρουσίαζε τον δυτικό, λευκό άνδρα με χαρακτηριστικά οικουμενικότητας, ως εκπρόσωπο δηλαδή του «ανθρώπινου γένους» στο σύνολό του.

Η ανάπτυξη της ιστορίας του ανδρισμού συνδέεται με την παράλληλη μετατόπιση του κέντρου βάρους από την κοινωνική ιστορία των γυναικών – που επικεντρωνόταν στην ανάδειξη της γυναικείας δράσης και εμπειρίας – στην ιστορία του φύλου, στην ανίχνευση δηλαδή της έμφυλης διαφοράς στην παραγωγή των σχέσεων εξουσίας μέσα από την οπτική της μεταδομιστικής ανάλυσης.¹⁹ Ιδιαίτερα σημαντικές ως προς την ανάδειξη της λογοθετικής και επιτελεστικής παραγωγής του φύλου και την αποδόμηση της έμφυλης δυαδικότητας υπήρξαν, μεταξύ άλλων, οι θεωρητικές επεξεργασίες των Joan Scott, Judith Butler και Jack Halberstam. Η Joan Scott, στη μελέτη της με τίτλο «Gender: A Useful Category of Historical Analysis», κάλεσε τις ιστορικούς να υπερβούν το ενδιαφέρον τους για τις γυναίκες ως ιστορικά υποκείμενα και να αξιοποιήσουν το φύλο ως αναλυτική κατηγορία προκειμένου να κατανοήσουν πώς συγκροτούνται, νοηματοδοτούνται και νομιμοποιούνται οι σχέσεις εξουσίας.²⁰ Η έμφαση στον λόγο έναντι της «εμπειρίας» και η σημα-

18. Για την προβληματοποίηση της βιολογίας μέσα από την οπτική της ιστορίας του φύλου, βλ. την κλασική πλέον μελέτη της Gisela Bock, «Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate», *Gender & History* 1:1 (1989), σ. 7-30. Αναδημοσιεύεται στο Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 411-450.

19. Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση των μετατοπίσεων που σημειώθηκαν στην ιστορία των γυναικών και του φύλου κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, βλ. Laura Lee Downs, *Writing Gender History*, Bloomsbury Academic, Λονδίνο 2010 [2004]. Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν: σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες*, ό.π., σ. 15-119. Γλαύκη Γκότση - Ανδρονίκη Διαλέτη - Ελένη Φουρναράκη, «Εισαγωγή», στο Γ. Γκότση - Α. Διαλέτη - Ε. Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην Ιστορία*, ό.π., σ. 7-52. Ελένη Φουρναράκη, «Το σύγχρονο εγχείρημα της ιστορίας των γυναικών: Πτυχές μιας μετατόπισης προς μια ιστορία της σχέσης των φύλων», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 186-199. Ποθητή Χαντζαρούλα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου», στο Β. Καντσά - Β. Μουτάφη - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 129-226. Ιδιαίτερα για την ελληνική περίπτωση βλ. Έφη Αβδελά, «Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα: Από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση», στο Β. Καντσά - Β. Μουτάφη - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 89-119. Eleni Fournaraki - Yannis Yannitsiotis, «Three Decades of Women's History in Greece: An Account», *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern and South Eastern European Women's and Gender History* 7 (2013), σ. 162-173. Nikolaos Papadogiannis, «Gender in Modern Greek Historiography», *Historein* 16:1-2 (2017), 74-101.

20. Joan Wallach Scott, «Gender: A Useful Category of Historical Analysis», *American Historical Review* 91 (1986), σ. 1053-1075. Αναδημοσιεύεται στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες*, ό.π.

σιολογική διεύρυνση του φύλου, από τις γυναίκες στην πολλαπλότητα των θηλυκοτήτων και των ανδρισμών, χαρακτήρισε και τις επόμενες μελέτες της Scott που συνέβαλαν σημαντικά στην περαιτέρω θεωρητική επεξεργασία του φύλου κατά τη δεκαετία του 1990.²¹

Το ενδιαφέρον για την πολιτισμική ιστορία του φύλου και για την ιστορία του ανδρισμού συνδέθηκε επίσης με την ίδρυση του γνωστού περιοδικού *Gender & History* το 1989. Στο πρώτο τεύχος του οι εκδότριες υπογράμμισαν ότι στόχος ήταν να μελετηθούν τόσο οι γυναίκες και η θηλυκότητα όσο οι άνδρες και ο ανδρισμός, και να ενθαρρυνθούν ποικίλες προσεγγίσεις που θα αντιλαμβάνονταν το φύλο όχι μόνο «ως ένα σύνολο βιωμένων σχέσεων αλλά και ως ένα συμβολικό σύστημα». Ταυτόχρονα, διαπίστωναν ότι η «ιστορική κατασκευή του ανδρισμού» υπολειπόταν ερευνητικού ενδιαφέροντος, σε αντίθεση με τη σημασία που είχε αποδοθεί στους τρόπους με τους οποίους οι έμφυλες σχέσεις καθόριζαν τη ζωή των γυναικών. Αυτό δεν τους προκαλούσε έκπληξη, αφού όλες οι «υποτελείς ομάδες» ήταν πιο ευαίσθητες ως προς «τη διαφορά τους», σε αντιδιαστολή με τους άνδρες που βρίσκονταν σε θέση υπεροχής και είχαν το προνόμιο να θεωρούν τη θέση τους δεδομένη, την ταυτότητά τους κανονική και την ιεραρχία φυσική. Στόχος του περιοδικού ήταν να διαταράξει το κυρίαρχο ιστοριογραφικό παράδειγμα το οποίο είχε βασιστεί σε αυτές τις παραδοχές. Σε αυτό το πνεύμα προτάθηκε το φύλο να μελετάται ως διαδικασία σε κάθε πεδίο της ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ οι θηλυκότητες και οι ανδρισμοί να προσεγγίζονται στη διαπλοκή τους με άλλες κατηγορίες διαφοράς όπως η «φυλή», η «τάξη», η «θρησκεία», η «εθνότητα» και ο «σεξουαλικός προσανατολισμός» με τη χρήση διεπιστημονικών εργαλείων και «ιστορικής φαντασίας». Οι εκδότριες κατέληγαν σημειώνοντας ότι η οπτική του φύλου μπορεί να εμπλουτίσει κάθε πεδίο της ιστορικής έρευνας, θέτοντας ερωτήματα σχετικά με τους τρόπους που οι άνδρες λειτουργούσαν ως «άνδρες» για να εξασφαλίσουν τη θέση τους και να διαφοροποιηθούν από τις «γυναίκες» και το «θηλυκό».²² Παρόλο που σε αυτές τις πρώτες διακηρύξεις του *Gender & History* επισημαινόταν η πολλαπλότητα των ανδρισμών (μεταξύ άλλων και με τη χρήση του όρου στον πληθυντι-

21. Δύο χρόνια μετά τη δημοσίευση του άρθρου της για το φύλο ως χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης, η Scott εισάγει ρητά στη συζήτηση το θέμα του ανδρισμού επισημαινώντας ότι «η ιστορία δεν αφορά πλέον όσα συνέβησαν σε άνδρες και γυναίκες και πώς αυτοί αντέδρασαν, αλλά αφορά τον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκαν οι υποκειμενικές και οι συλλογικές σημασίες των γυναικών και των ανδρών ως κατηγορίες ταυτότητας»: Joan Scott, *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1999 [1988], σ. 6. Σε μεταγενέστερη μελέτη της η συγγραφέας προειδοποιεί ότι η απροβληματίστη αναζήτηση της εμπειρίας των υποκειμένων ενέχει τον κίνδυνο να μας οδηγήσει στη φυσικοποίηση της έμφυλης διαφοράς, αποθαρρύνοντας τη γόνιμη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους αυτή παράχθηκε κατά το παρελθόν: Joan Scott, «The Evidence of Experience», *Critical Inquiry* 17 (1991), σ. 773-797.

22. «Why Gender and History?», *Gender & History* 1:1 (1989), σ. 1-6.

κό), η ιδέα ότι οι άνδρες αποτελούσαν μια λίγο πολύ ομοιογενή και προνομιούχα ομάδα εξακολουθούσε να είναι παρούσα, καταδεικνύοντας τη μεθοδική ακόμη στάση του περιοδικού μεταξύ του φεμινισμού του δεύτερου κύματος και των νέων προκλήσεων που έθεταν οι ανδρικές σπουδές και η γλωσσική στροφή στη θεώρηση του φύλου.²³ Το *Gender & History* υπήρξε το περιοδικό εκείνο που εξαρχής ενσωμάτωσε την ιστορία του ανδρισμού και την ανάγκη για αντίστοιχες εμπειρικές μελέτες. Στον πρώτο τόμο του συναντάμε τεύχος αφιερωμένο στη σχέση ανδρισμού και εργασίας από τον 16ο έως τα μέσα του 20ού αιώνα. Τα επόμενα τεύχη του θα εξακολουθήσουν να φιλοξενούν ιστορικές μελέτες για τον ανδρισμό, οι οποίες, ωστόσο, δεν θα πυκνώσουν πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ενώ σημαντική θέση στο περιοδικό αρχίζουν να κατέχουν μόνο κατά τη δεκαετία του 2010.

Η γλωσσική στροφή στην ιστορία του φύλου και η ιστορία του ανδρισμού αντιμετωπίστηκαν αρχικά με επιφύλαξη από μερίδα ερευνητριών, οι οποίες θεώρησαν ότι οι νέοι ερμηνευτικοί και ιστοριογραφικοί μετασχηματισμοί θα υπονόμειναν τη φεμινιστική προοπτική. Η συγκεκριμένη κριτική απέρρευε από την ανησυχία ότι το ενδιαφέρον για τον ανδρισμό θα επανέφερε, ως «δούρειος ίππος», τους άνδρες στο επίκεντρο της ιστορικής αφήγησης.²⁴ Ταυτόχρονα, η γλωσσική προσέγγιση θα απονομιμοποιούσε τις γυναίκες ως σταθερή κατηγορία ταυτότητας και συνεπακόλουθα ως πολιτικά υποκείμενα, ενώ η έμφαση στη ρευστότητα και την πολλαπλότητα θηλυκότητων και ανδρισμών θα διαρρήγνυε τη βεβαιότητα ως προς τις σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας που είχε χαρακτηρίσει το κίνημα της γυναικείας απελευθέρωσης κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.²⁵ Αυτού του είδους η κρι-

23. Το ενδιαφέρον για την κοινωνιολογία «των ανδρών και του ανδρισμού» αντανάσσεται εντούτοις στη βιβλιοκρισία του David H. J. Morgan που περιλαμβάνεται στο πρώτο τεύχος του περιοδικού. Σε αυτή την πρώιμη φάση της ιστορίας του ανδρισμού το ενδιαφέρον για την κοινωνιολογία του ανδρισμού υπήρξε έντονο. Σε σύντομο βιβλιογραφικό αφιέρωμα στο *History Workshop Journal* 29:1 (1990) τα περισσότερα βιβλία που παρουσιάζονται είναι κοινωνιολογικού προσανατολισμού. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό το ενδιαφέρον για την κοινωνιολογία αντανάσσεται εκτός από το διεπιστημονικό ενδιαφέρον και την έλλειψη σχετικών ιστορικών μελετών. David H. J. Morgan, «Men Made Manifest: Histories and Masculinities», *Gender & History* 1:1 (1989), σ. 87-91, όπου παρουσιάζονται οι μελέτες των Harry Brod (επιμ.), *The Making of Masculinities* (1987), R. W. Connell, *Gender and Power* (1987), Michael S. Kimmel (επιμ.), *Changing Man* (1988) και J. A. Mangan - James Walvin (επιμ.), *Manliness and Morality* (1987).

24. L. Lee Downs, *Writing Gender History*, ό.π., σ. 73-74.

25. Βλ. της ίδιας, «If "Woman" is Just an Empty Category, then Why am I Afraid to Walk Alone at Night? Identity Politics Meets the Postmodern Subject», *Comparative Studies in Society and History* 35:2 (1993), σ. 414-437. Joan Hoff, «Gender as a Postmodern Category of Paralysis», *Women's History Review* 3:2 (1994), σ. 149-168. Penelope Corfield, «History and the Challenge of Gender History», *Rethinking History* 1 (1997), σ. 241-258. Βλ. και την απάντηση των June Purvis - Amanda Weatherill, «Playing the Gender History Game: a Reply to Penelope Corfield», *Rethinking History* 3 (1999), σ. 333-338. Για μια πιο πρόσφατη κριτική βλ. επίσης Judith Bennett, *History Matters: Patriarchy and the Challenge of Feminism*, University of Pennsylvania

τική σταδιακά υποχώρησε, αφενός διότι, παρά τις αρχικές προβλέψεις, η ιστορία του φύλου ως «ιστορία των γυναικών» εξακολούθησε να κατέχει σημαντική θέση στην ιστοριογραφία και αφετέρου διότι η πολυδιάστατη βιβλιογραφική υπερπαραγωγή που ακολούθησε με την επαγγελματοποίηση του πεδίου και την υποχώρηση των φεμινιστικών προταγμάτων υπερκέρασε το αίτημα για μια ιστορία του φύλου ταυτισμένη με τις γυναικείες εμπειρίες.

Η ιστορία του ανδρισμού ακολούθησε ποικίλες κατευθύνσεις και γνώρισε μετασχηματισμούς κατά τα τελευταία χρόνια. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο John Tosh άσκησε κριτική στην κυριαρχία της πολιτισμικής προσέγγισης στην ιστορία του ανδρισμού και κάλεσε τους ιστορικούς να διερευνήσουν την έμφυλη υποκειμενικότητα ως αλληλεπίδραση μεταξύ λόγου και εμπειρίας.²⁶ Το αίτημα για γόνιμη υπέρβαση της διάστασης μεταξύ «πολιτισμικής ιστορίας του ανδρισμού» και «κοινωνικής ιστορίας των ανδρών» θα διατυπωθεί συχνά τα επόμενα χρόνια.²⁷ Στα μέσα της δεκαετίας του 2000, οι Karen Harvey και Alexandra Shepard υπογράμμιζαν τις διαφορετικές τάσεις στην ιστορία του ανδρισμού, επισημαίνοντας ιδιαίτερα την έμφυλη ανάλυση των πατριαρχικών σχέσεων, τη διερεύνηση της διαπλοκής μεταξύ ανδρισμού και κοινωνικής θέσης, τη μελέτη του ψυχισμού, της παραγωγής του εαυτού και της υποκειμενικότητας και την πολιτισμική προσέγγιση του ανδρισμού μέσω των αναπαραστάσεων του.²⁸ Έκτοτε το πεδίο έχει διερευνηθεί και εμπλουτιστεί περαιτέρω, έτσι ώστε να έχουμε σαφέστερη εικόνα των ανδρισμών του παρελθόντος, βασισμένη στον συνδυασμό αναπαραστάσεων και πρακτικών, λόγου και εμπειρίας.

Ίσως το καίριο σημείο συνάντησης μεταξύ της κοινωνικής ιστορίας των γυναικών, της ιστορίας του φύλου και του ερευνητικού ενδιαφέροντος για τον ανδρισμό είναι η προσήλωση, με τρόπους που άλλοτε αποκλίνουν και άλλοτε διασταυρώνονται, στη διερεύνηση των σχέσεων εξουσίας. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ιστορικοί όπως η Natalie Zemon Davis είχαν επισημάνει την ανάγκη μελέτης της ιστορίας των ανδρών για την καλύτερη κατανόηση της γυναικείας υποτέλειας.²⁹ Οι φεμινιστικές θεωρητικές επεξε-

Press, Φιλαδέλφεια 2007. Για το πώς η φεμινιστική κινηματική δράση μπορεί να ευνοηθεί μέσα από τον κατακερματισμό και την απουσία των γυναικών ως σταθερού υποκειμένου βλ. την ενδιαφέρουσα κριτική της Judith Butler, *Αναταραχή φύλου: ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009 [στα αγγλικά 1990].

26. John Tosh, «What Should Historians Do with Masculinity? Reflections on Nineteenth-Century Britain», *History Workshop Journal* 38 (1994), σ. 179-202.

27. J. Tosh, «The History of Masculinity: An Outdated Concept?», ό.π.

28. Karen Harvey - Alexandra Shepard, «What have Historians done with Masculinity? Reflections on Five Centuries of British Masculinity, c. 1500-1950», *Journal of British Studies* 44 (2005), σ. 274-280.

29. Natalie Zemon Davis, «"Women's History" in Transition: The European Case», *Feminist Studies* 3 (1976), σ. 90.

γασίες της πατριαρχίας αναθεωρήθηκαν κριτικά μέσα από την οπτική του ανδρισμού, ιδιαίτερα σε κάποια από τα πρώτα και ιδιαίτερα επιδραστικά έργα του πεδίου. Κεντρικής σημασίας υπήρξε η μελέτη της κοινωνιολόγου R. W. Connell, η οποία αντλώντας τόσο από τις γκραμισιανές θεωρίες περί ηγεμονίας όσο και από τις φεμινιστικές θεωρίες περί πατριαρχίας επεξεργάστηκε την έννοια του «ηγεμονικού ανδρισμού», υποστηρίζοντας ότι σε κάθε ιστορική στιγμή συνυπάρχουν διαφορετικές μορφές ανδρισμού, οι οποίες διαπλέκονται ιεραρχικά συγκροτώντας σχέσεις ηγεμονίας, υποταγής, περιθωριοποίησης και συνενοχής. Η δημόσια εικόνα του ηγεμονικού ανδρισμού δεν ενσαρκώνεται αναγκαστικά από πραγματικούς άνδρες με κοινωνική εξουσία, αλλά είναι η συνθήκη που τη διατηρεί και που κινητοποιεί μεγάλο αριθμό ανδρών να την υποστηρίξει. Αν και το ενδιαφέρον της Connell επικεντρώνεται στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, στη βάση της ριζοσπαστικής παράδοσης της κριτικής στο καπιταλιστικό σύστημα, η ιστορικοποίηση του ηγεμονικού ανδρισμού είναι για την ίδια προϋπόθεση για την κατανόησή του.³⁰ Η μελέτη της, παρά τις όποιες κριτικές και αναθεωρήσεις που δέχθηκε κατά τα επόμενα χρόνια, συνέχισε να υπογραμμίζει τη σύνθετη διαπλοκή μεταξύ φύλου και εξουσίας και ενθάρρυνε την περαιτέρω διερεύνηση της δυναμικής αλληλόδρασης μεταξύ φύλου και άλλων κατηγοριών ιεράρχησης (τάξη, φυλή, σεξουαλικότητα κ.ά.).³¹

Η ιστορία του ανδρισμού συναντά τη φεμινιστική ιστοριογραφία προκειμένου να ιστορικοποιηθεί η ίδια η παραγωγή της έμφυλης διαφοράς ως ενσώματης διαφοράς. Ταυτόχρονα επιτρέπει την επανεξέταση, μέσα από την οπτική του φύλου, πεδίων από τα οποία οι γυναίκες –τουλάχιστον ως φυσική παρουσία– απουσίαζαν (στρατός, χώροι ανδρικής εργασίας, συναναστροφής και διασκέδασης), δείχνοντας ότι το φύλο δεν αφορά λιγότερο τους

30. Η θεωρητική διατύπωση και αναλυτική εφαρμογή του «ηγεμονικού ανδρισμού» πραγματοποιήθηκε από κοινού από την R. W. Connell και άλλους κοινωνιολόγους τη δεκαετία του 1980: Tim Carrigan - R. W. Connell - John Lee, «Towards a New Sociology of Masculinity», *Theory and Society* 14:5 (1985), σ. 1-54. Έτυχε περισσότερης επεξεργασίας από την ίδια σε δύο μονογραφίες –κυρίως σε αυτή με τίτλο *Masculinities*– και σε αρθρογραφία της: R. W. Connell, *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*, Polity in association with Blackwell, Κέμπριτζ 1987· της ίδιας, *Masculinities*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1995· της ίδιας, «Politics of Changing Men» *Arena* 6 (1996), σ. 53-72.

31. Η έννοια επαναδιατυπώθηκε το 2005 από την εισηγήτριά της και τον James W. Messerschmidt με βάση την κριτική που είχε στο μεταξύ ασκηθεί: R. W. Connell - James W. Messerschmidt, «Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept», *Gender & Society* 19:6 (2005), σ. 829-859. Για μια κριτική αποτίμηση της έννοιας της ηγεμονικότητας στην ιστορία του ανδρισμού, βλ. John Tosh, «Hegemonic Masculinity and the History of Gender», στο S. Dudink - K. Hagemann - J. Tosh (επιμ.), *Masculinities in Politics and War*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2004, σ. 41-58· K. Harvey - A. Shepard, «What have Historians done with Masculinity?», ό.π.: Ben Griffin, «Hegemonic Masculinity as a Historical Problem», *Gender & History* 30:2 (2018), σ. 377-400.

άνδρες από ό,τι τις γυναίκες. Σύμφωνα με την εύστοχη διαπίστωση της Karen Harvey, η ιστορία του ανδρισμού δεν αποτελεί απλώς ένα υποπεδίο της ιστορίας του φύλου αλλά αναπόσπαστο συστατικό της, αφού η τελευταία, είτε αποτελεί πολιτισμική ανάλυση νοημάτων είτε κοινωνική εξέταση βιωμάτων, είναι πρωτίστως μια συγκριτική άσκηση.³² Το φύλο δεν αποτελεί λοιπόν μια ακόμη υπό εξέταση θεματική, αλλά μια δυναμική αναλυτική κατηγορία η οποία δεν αφορά περισσότερο την οικογένεια, τη σεξουαλικότητα και το σώμα από όσο την πολιτική, τους θεσμούς και τον πόλεμο.

Σε αντίθεση με τις όποιες επιφυλάξεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί ως προς επιμέρους ερμηνευτικές επιλογές, η ιστορία του ανδρισμού έχει αναμφίβολα καταστήσει το φύλο πιο ορατό στην ιστορία. Αξίζει εντούτοις να επισημανθεί ότι, παρά τον σημαντικό βαθμό ενσωμάτωσης της μελέτης του ανδρισμού στην ιστορία του φύλου, μεγάλο μέρος της σύγχρονης βιβλιογραφίας καθώς και αρκετά επιστημονικά περιοδικά, ιδιαίτερα στον μη αγγλοσαξονικό χώρο, εξακολουθούν να επικεντρώνονται στη γυναικεία δράση και εμπειρία.³³ Οι μελέτες για τον ανδρισμό δεν περιορίζονται σε περιοδικά εστιασμένα στο φύλο όπως στο *Gender & History*, αλλά έχουν επίσης φιλοξενηθεί σε περιοδικά όπως το *History Workshop Journal*, το *Journal of British Studies* και το *Journal of the History of Sexuality*. Επιπρόσθετα, αν και την τελευταία δεκαεπταετία έχουν αυξηθεί οι μελέτες και σε άλλες γλώσσες, κυρίως στα γερμανικά και τα γαλλικά, το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας παραμένει αγγλόφωνο και εκδίδεται στη Βρετανία και στις ΗΠΑ. Αυτό αποτυπώνεται, άλλωστε, και στην ίδια την εισαγωγή του παρόντος τόμου.

Η απουσία επιστημονικού περιοδικού εστιασμένου στην ιστορία του ανδρισμού ίσως αντανακλά μειωμένο σχετικό ενδιαφέρον ως προς άλλα πεδία των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών.³⁴ Παρομοίως, εάν κανείς διατρέξει την πλειάδα εγχειριδίων, για διαφορετικά ιστοριογραφικά πεδία και περιόδους, τα οποία συμπευκνώνουν τη βιβλιογραφική παραγωγή και τις πρό-

32. K. Harvey, «Gender II», ό.π., σ. 282.

33. Βλ. για παράδειγμα το *Journal of Women's History*, στόχος του οποίου παραμένει η μελέτη των τρόπων με τους οποίους «οι ιστορικές κατασκευές του φύλου διαμορφώνουν και ταυτόχρονα διαμορφώνονται από τις γυναικείες εμπειρίες». Άλλα περιοδικά, όπως το *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal*, το *Genesis: Rivista della Società Italiana delle Storiche*, το *Clio: Femmes, Genre, Histoire* και το *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History*, παρόλο που έχουν ως διακηρυγμένο στόχο τη διερεύνηση της ιστορίας των γυναικών και του φύλου, περιλαμβάνουν ελάχιστες ή καθόλου μελέτες για τον ανδρισμό. Πιο ανοικτό φαίνεται να είναι το *Women's History Review*, που τα τελευταία χρόνια έχει φιλοξενήσει κάποιες μελέτες για τον ανδρισμό και βέβαια το *Gender & History*, το οποίο αποτελεί ήδη από την ίδρυσή του τον κύριο χώρο φιλοξενίας σχετικών μελετών.

34. Το *Journal of Men's Studies* (1992-) και το *Men and Masculinities* (1998-), παρά τον διεπιστημονικό τους χαρακτήρα, εμπίπτουν περισσότερο στο πεδίο της κοινωνιολογίας και των πολιτισμικών σπουδών.

σφατες ερευνητικές κατευθύνσεις διαπιστώνει την πολύ μικρή αυτόνομη παρουσία του ανδρισμού. Ως επί το πλείστον ο ανδρισμός, όταν υπάρχει, ενσωματώνεται στην ευρύτερη οπτική του φύλου, το οποίο εξακολουθεί εντούτοις, υπόρρητα συνήθως, να ταυτίζεται με τις «γυναίκες».³⁵ Ταυτόχρονα, όμως, η μη αυτονόμηση του πεδίου μειώνει τον κίνδυνο της διολίσθησης σε μια απλοϊκή περιγραφή της ζωής και εμπειρίας των «ανδρών» στο παρελθόν³⁶ και επιτρέπει μια πιο γόνιμη και ουσιαστική σύμπλευση μεταξύ των διαφορετικών τάσεων που συνυπάρχουν στην ιστορία του φύλου σήμερα. Τέλος, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανταποκρίνεται σε ένα παλιό αλλά πάντα επίκαιρο αίτημα της ιστορίας του φύλου, δηλαδή στην ενσωμάτωση της οπτικής του σε κάθε πεδίο της ιστοριογραφικής παραγωγής.

Προνεωτερικοί ανδρισμοί (12ος-18ος αι.)

Η προβληματική του ανδρισμού εισάγεται στο ευρύ πεδίο της ιστορίας της προνεωτερικής Δύσης (Μεσαίωνας και πρώιμη νεότερη περίοδος) στις αρχές της δεκαετίας του 1990.³⁷ Στη μεσαιωνική ιστορία και στο πιο διευρυμένο

35. Η παραπάνω διαπίστωση βασίζεται στα εγχειρίδια (*handbooks, companions*) ιστορίας των πανεπιστημιακών εκδόσεων της Οξφόρδης και των εκδόσεων Routledge της τελευταίας περίπου δεκαετίας.

36. Για τους ερμηνευτικούς και ιδεολογικούς κινδύνους που ενέχει μια απλοϊκή «ιστορία των ανδρών» που δεν θα επικοινωνεί με την ιστορία του φύλου ούτε θα λαμβάνει υπόψη την έμφυλη συγκρότηση των σχέσεων εξουσίας, βλ. Toby L. Ditz, «The New Men's History and the Peculiar Absence of Gender Power: Some Remedies from Early American Gender History», *Gender & History* 16:1 (2004), σ. 1-35. Η ίδια κριτική ισχύει ασφαλώς και ως προς τη συγγραφή μιας απλοϊκής ιστορίας των γυναικών, παρόλο που η παλαιότερη φεμινιστική διεκδίκηση της ανάδειξης των γυναικών σε ιστορικά υποκείμενα εξακολουθεί να φέρει ένα νομιμοποιητικό βάρος. Για μια κριτική στην ιστοριογραφία που χρησιμοποιεί το φύλο πρωτίστως ως περιγραφική παρά ως αναλυτική κατηγορία, βλ. επίσης Έφη Αβδελά, «Το φύλο στην ιστοριογραφία. Ένα δυο πράγματα που ξέρω γι' αυτό», *Σύγχρονα Θέματα* 94 (2006), σ. 38-42.

37. Αναγνωρίζοντας και διατηρώντας τη χρησιμότητα της επιστημολογικά και θεσμικά θεμελιωμένης «παραδοσιακής» περιοδολόγησης, Μεσαίωνας - Αναγέννηση/Πρώιμη νεωτερικότητα, θεωρούμε ότι ο όρος «προνεωτερικός», παρά τις τελεολογικές συνδηλώσεις που φέρει, υπηρετεί την ανάγκη μιας μακροϊστορικής οπτικής προκειμένου να αναδειχθούν τομές, συνέχειες και μετασχηματισμοί, αλλά και ερμηνευτικές αλληλεπικαλύψεις που η περιχαράκωση στην περιοδολόγηση δεν θα επέτρεπε, ειδικά σε μια εποχή που η συστηματοποίηση της έρευνας συνοδεύεται από μια εντυπωσιακή αύξηση της βιβλιογραφίας, της οποίας η διαχείριση είναι συχνά δύσκολη. Εντούτοις, δεν υιοθετούμε την οπτική του Jacques Le Goff για έναν μακρύ Μεσαίωνα από τον 6ο έως τον 18ο/19ο αιώνα ή, αντίστοιχα, για μια μακρά προνεωτερικότητα: βλ. *Το φαντασιακό στο Μεσαίωνα*, μτφρ. Νικόλαος Γκοτσίνας, Κέδρος, Αθήνα 2008 [1985], σ. 43-52. Ως αφηρητικό σημείο της ιστοριογραφικής επισκόπησης θέτουμε τον 12ο αιώνα, θεωρώντας ότι η εδραίωση του φεουδαρχικού συστήματος και η ανάδυση της αστικής οικονομίας, αλλά και ο αντίκτυπος της Γρηγοριανής Μεταρρύθμισης με τη θεσμοθέτηση της κληρικής αγασίας αναδιατάσσουν το έμφυλο σύστημα.

αντικείμενο των μεσαιωνικών σπουδών ο ανδρισμός, ως κύριο αναλυτικό εργαλείο, αποτυπώνεται αρχικά σε έναν συλλογικό τόμο υπό την επιμέλεια της Clare Lees,³⁸ ενώ στο πεδίο της πρώιμης νεότερης ιστορίας καταγράφεται στις σελίδες των πρώτων τευχών του περιοδικού *Gender & History*.³⁹ Στην αναγεννησιακή λογοτεχνική κριτική έχουν ήδη προηγηθεί φεμινιστικές μελέτες του σαιξπηρικού έργου με έντονο το αποτύπωμα της ψυχανάλυσης, στη βάση της οποίας διαμορφώνεται η οπτική του ανδρισμού.⁴⁰ Άλλωστε, κατά τη δεκαετία του 1980 η φεμινιστική λογοτεχνική κριτική αναπτύσσεται παράλληλα και σε συνομιλία με την ιστορία των γυναικών και του φύλου, ενώ ένα σημαντικό ρεύμα της λογοτεχνικής κριτικής, ειδικά από την προοπτική του Νέου Ιστορισμού, διασταυρώνεται με την υπό ανάπτυξη πολιτισμική ιστορία.

Στα παραπάνω πεδία, η εισαγωγή του ανδρισμού γίνεται σε διαλεκτική σχέση με τη φεμινιστική ιστορία. Η μεσαιωνολόγος Thelma Fenster σημειώνει ότι «αν στη δεκαετία του 1960 και στις αρχές του 1970 ο φεμινισμός ανέλυε ό,τι είχαν πει και γράφει οι άνδρες με στόχο να ερμηνεύσει την πατριαρχία, στην παρούσα συνθήκη, καθώς ξαναστρέφουμε το βλέμμα μας στους άνδρες, αντικείμενο της διερεύνησης καθίστανται οι ανδρισμοί».⁴¹ Αξίζει να δούμε τη σχέση φεμινιστικής ιστορίας και ιστορίας του ανδρισμού σε κάποια πρώιμα ενδεικτικά παραδείγματα. Η Jo Ann McNamara υιοθετεί την οπτική του ανδρισμού για να ξαναδεί και να εμπλουτίσει την αρκετά παλαιότερη φεμινιστική θέση που είχε διατυπώσει μαζί με τη Suzanne Wemple περί κρίσης του έμφυλου συστήματος στη Δύση των αρχών του 12ου αιώνα, ως απόρροια των οικονομικών αλλαγών και της Γρηγοριανής Μεταρρύθμισης.⁴² Αντιστοίχως, για την πρώιμη νεωτερικότητα στα άρθρα των Merry Wiesner και Lyndal Roper, οι οποίες είχαν ερευνητικό παρελθόν στην κοινωνική και οικονομική ιστορία των γυναικών και στην ιστορία του φύλου αντίστοιχα, η μελέτη του ανδρισμού εγγράφεται ως μια νέα αλλά και συμπληρωματική ερμηνεία σε ερωτήματα που εξακολουθούσαν να απασχολούν την ιστορία των

38. Clare A. Lees (επιμ.), *Medieval Masculinities: Regarding Men in the Middle Ages*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη 1994. Σε λίγες παλαιότερες μελέτες η οπτική του ανδρισμού και των ανδρών ως έμφυλων υποκειμένων υπάγονταν στην ευρύτερη ερμηνευτική του φύλου, όπως στο David Aers, *Community, Gender, and Individual Identity: English Writing, 1360-1430*, Routledge, Λονδίνο 1988.

39. Merry E. Wiesner, «Guilds, Male Bonding and Women's Work in Early Modern Germany», *Gender & History* 1:2 (1989), σ. 125-137· Lyndal Roper, «Stealing Manhood: Capitalism and Magic in Early Modern Germany», *Gender & History* 3:1 (1991), σ. 4-22.

40. C. Kahn, *Man's Estate: Masculine Identity in Shakespeare*, ό.π.

41. Thelma Fenster, «Preface: Why Men?» στο C. A. Lees (επιμ.), *Medieval Masculinities*, ό.π., σ. xi.

42. Jo Ann McNamara, «The Herrenfrage: The Restructuring of the Gender System, 1050-1150», στο C. A. Lees (επιμ.), *Medieval Masculinities*, ό.π., σ. 3-29. Το παλαιότερο άρθρο ήταν το «The Power of Women through the Family in Medieval Europe, 500-1000», *Feminist Studies* 1 (1973), σ. 126-141.

γυναικών και τη φεμινιστική ιστοριογραφία, και υπόρρητα αντλούσαν από τα μεγάλα αφηγήματα σχετικά με τη μετάβαση στον καπιταλισμό και τον μετασχηματισμό των εργασιακών σχέσεων, ή την καταδίωξη της μαγείας ως ποινικοποίηση της γυναικείας συμπεριφοράς.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1990, η διαλεκτική ανδρισμού και ιστορίας των γυναικών αμβλύνεται και η οπτική του ανδρισμού εγγράφεται κατεξοχήν στην ερμηνευτική του φύλου. Σε έναν συλλογικό τόμο της εποχής η D.M. Hadley σημειώνει: «τα τελευταία χρόνια η προσοχή έχει ιδιαίτερα εστιάσει στις γυναίκες του Μεσαίωνα, αλλά αυτή η παραγωγή, αν και έχει υπάρξει εξαιρετικά πολύτιμη, επί της ουσίας δεν αφορά το φύλο [...] απουσιάζει η οπτική της συσχετικής όψης της έμφυλης ταυτότητας».⁴³ Την ίδια περίοδο διακρίνουμε μια πιο εμφατική στροφή, τουλάχιστον προγραμματικά, προς τις φεμινιστικές θεωρήσεις και τα αναλυτικά εργαλεία των Eve Kosofsky Sedwick και Judith Butler.⁴⁴ Από τη δεκαετία του 2000 θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για τη σταδιακή «ωρίμανση» του πεδίου στον βαθμό που αυτή αποτυπώνεται στη διεύρυνση των προσεγγίσεων, τη συστηματοποίηση της έρευνας και την αυξανόμενη εργογραφία. Ο απόηχος των συζητήσεων και των εντάσεων γύρω από τη λεγόμενη γλωσσική στροφή και το κατά πόσο η ιστορία του φύλου μπορούσε να υπηρετήσει τα προτάγματα της φεμινιστικής ιστορίας και εν γένει τις φεμινιστικές διεκδικήσεις συστηματικά εκβάλλουν στην ιστορία του ανδρισμού, η οποία την ίδια περίοδο συνομιλεί κριτικά με τη θεωρία του «ηγεμονικού ανδρισμού» της R. W. Connell.⁴⁵ Μπορούμε, εντούτοις, να διακρίνουμε μια σταδιακή αυτονόμηση της ιστορίας του ανδρισμού που συνεχίζεται έως τις μέρες μας ως απόρροια της συστηματικής έρευνας, αλλά ενίοτε και της απόκλισης από τις προτεραιότητες της ιστορίας του φύλου, όπως είχαν διαμορφωθεί σε προηγούμενες δεκαετίες. Αυτή η αυτονόμηση ίσως αντανακλάται στην πιο ενεργή συμμετοχή ανδρών ιστορικών στο αντικείμενο, καθώς συχνά η ιστορία του φύλου εξακολουθεί να θεωρείται «γυναικεία υπόθεση», ενώ δυστυχώς ενίοτε ελλοχεύει ο κίνδυνος η ιστορία του ανδρισμού να καταστεί ιστορία των ανδρών.

43. D. M. Hadley, «Introduction: Medieval Masculinities», στο D. M. Hadley (επιμ.), *Masculinity in Medieval Europe*, Longman, Χάρλοου 1999, σ. 1-16, σ. 1.

44. Jeffrey Jerome Cohen - Bonnie Wheeler, «Becoming and Unbecoming», στο J. J. Cohen - B. Wheeler (επιμ.), *Becoming Male in the Middle Ages*, Garland, Νέα Υόρκη 1997, σ. vii-xviii.

45. Karen Harvey, «The History of Masculinity, circa 1650-1800», *Journal of British Studies* 44 (2005), σ. 296-311, 296-298.

Ανδρισμοί και πολιτική εξουσία σε παλαιά και νέα περιβάλλοντα

Η μελέτη των θεσμών και μηχανισμών εδραίωσης της κοσμικής ή εκκλησιαστικής εξουσίας, των κοινωνικών συσχετισμών, του αποικιακού ανταγωνισμού και της εξευρωπαϊκής επέκτασης από την οπτική της ιστορίας του ανδρισμού έχει εμπλουτίσει, αν και αποσπασματικά, την παλαιότερη παράδοση της φεμινιστικής ιστοριογραφίας ως προς τη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους το προνεωτερικό κράτος και η πολιτική ισχύς εμφυλοποιούνται.⁴⁶

Η παλαιότερη ιστοριογραφία της υψηλής πολιτικής αναζήτησε τα περιθώρια γυναικείας δράσης στους τρόπους με τους οποίους επιτυχημένες και μακροχρόνιες μοναρχικές εξουσίες, όπως της Ελισάβετ Α', εδράστηκαν στην επιδέξια διαπραγμάτευση του βασιλικού εαυτού με την υιοθέτηση ενός φάσματος έμφυλων χαρακτηριστικών που αντλούσαν άλλοτε από ανδρικά και άλλοτε από γυναικεία πρότυπα.⁴⁷ Μελέτες της μοναρχικής ισχύος από τη σκοπιά του ανδρισμού έχουν διερευνήσει τους όρους επιτυχούς ή μη επιτέλεσης των ανδρικών μοναρχικών καθηκόντων ως μιας έμφυλης συνθήκης. Η καθαίρεση του Ριχάρδου Β' τον 14ο αιώνα και η επιτυχής και ανεπιτυχής διακυβέρνηση των Ερρίκου Ε' και Ερρίκου ΣΤ' αντίστοιχα κατά τον 15ο αιώνα ερμηνεύτηκαν από τους σύγχρονους με όρους ικανότητας ή μη επιτέλεσης μιας «ώριμης αρρενωπότητας», όπως απαιτούσε το μεσαιωνικό μοναρχικό αξίωμα.⁴⁸ Επανεξετάζοντας τη διαπλοκή πατριαρχικής και μοναρχικής εξουσίας στην πολιτική θεωρία, ο Todd Reeser έχει δείξει πως για τη δημόσια

46. Για το φεμινιστικό παράδειγμα, βλ. ενδεικτικά Susan Dwyer Amussen, *An Ordered Society: Gender and the Class in Early Modern England*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1998· Joan Kelly, «Did Women Have a Renaissance?», στο R. Bridenthal - C. Koonz (επιμ.), *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1977, σ. 137-154· Constance Jordan, «The Household and the State: Transformations in the Representation of an Analogy from Aristotle to James I», *Modern Language Quarterly* 54:3 (1993), σ. 308-326· Ελένη Βαρίκα, «Μητρότητα, πατρότητα, συμβόλαιο και άλλοι μύθοι της κλασικής πολιτικής θεωρίας», *Δίνη* 7 (1994), σ. 32-42. Ενδιαφέρον είναι, ωστόσο, ότι οι επιμελητές ενός πρόσφατου τόμου με θέμα τον ανδρισμό και την πολιτική κουλτούρα εμφανίζουν τη μελέτη ανδρισμού και πολιτικής ως ένα αυτόνομο πεδίο: Christopher Fletcher, «Introduction: Masculinity and Politik», στο C. Fletcher - S. Brady - R. Moss - L. Riall (επιμ.), *The Palgrave Handbook of Masculinity and Political Culture in Europe*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2018, σ. 1-16.

47. Carole Levin, *The Heart and Stomach of a King: Elizabeth I and the Politics of Sex and Power*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1994· Sharon Jansen, *Debating Women, Politics and Power in Early Modern Europe*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2008· Allyn Ward, *Women and Tudor Tragedy: Feminizing Counsel and Representing Gender*, Fairleigh Dickinson University Press, Μάντισον, Ν.Υ., 2013· Louis Montrose, *The Subject of Elizabeth: Authority, Gender, and Representation*, The University of Chicago Press, Σικάγο 2006.

48. Katherine Lewis, *Kingship and Masculinity in Late Medieval England*, Routledge, Λονδίνο 2013· Christopher Fletcher, *Richard II: Manhood, Youth, and Politics, 1377-99*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2008.

αποδοκιμασία του βασιλιά Ερρίκου Γ', τελευταίου εκπροσώπου του οίκου των Βαλουά, που κρίθηκε ανίκανος να εξασφαλίσει κοινωνική σταθερότητα κατά τους γαλλικούς Θρησκευτικούς Πολέμους, κινητοποιήθηκε ένα έμφυλο ιδίωμα στο οποίο ο βασιλιάς και οι σύμβουλοί του αναπαρίσταντο ως εκθηλυμένοι, ερμαφρόδιτοι, βυθισμένοι στις ηδονές σοδομίτες, και κατ'επέκταση ως μη Γάλλοι.⁴⁹

Από την περίοδο της Αναγέννησης, το έμφυλο φαντασιακό επιστρατεύεται και οργανώνεται συστηματικά μέσα από την τέχνη και τη δημόσια αρχιτεκτονική, προκειμένου να συγκροτήσει το απόθεμα από το οποίο κράτη και ηγεμόνες αντλούν τα νομιμοποιητικά σύμβολα και τις αναπαραστάσεις της εξουσίας τους. Κατά τον Adrian Randolph, η εξουσία των Μεδίκων μέσα από μια δημόσια έμφυλη εικονοποιία λαμβάνει οπτική υπόσταση, νομιμοποιείται και καθίσταται αντικείμενο επιθυμίας κατά τον 15ο αιώνα, όταν η Φλωρεντία σταδιακά μετασχηματίζεται σε ένα δεσποτικό εδαφικό κράτος. Η ανδρική ομοκοινωνική επιθυμία παρέχει νομιμοποίηση στην κρατική εξουσία, όπως αποτυπώνεται στο περίφημο γλυπτό του Donatello με τον γυμνό, αισθησιακό, νεαρό Δαυίδ, ο οποίος δέσποζε στην αυλή του παλατιού των Μεδίκων, προκαλώντας πολυσήμαντους ομοερωτικούς και πολιτικούς συνειρμούς.⁵⁰

Ιδιαίτερα οι περίοδοι πολιτικής αστάθειας ή παρακμής και κοινωνικού ανταγωνισμού αποτελούν προνομιακά πεδία μελέτης για τη διαπλοκή μεταξύ φύλου και πολιτικής. Ανιχνεύοντας τις συναρθρώσεις φύλου και τάξης, ο Reeser εξετάζει πώς η αναδυόμενη γαλλική μεσαία τάξη οικειοποιήθηκε από τον 16ο αιώνα το ιδεώδες της «αρρενωπής μετριοπάθειας», επιχειρώντας ταυτόχρονα να υπονομεύσει την πολιτική ισχύ της παλαιάς αριστοκρατίας, προσδίδοντάς της χαρακτηριστικά υπερβολής, κατάχρησης και παρεκτροπής ως δείγματα εκθήλυνσης.⁵¹ Η Ann Hughes έχει δείξει τους μετασχηματισμούς που σημειώθηκαν στις αντιλήψεις περί θηλυκότητας και ανδρισμού στον αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο, στα μέσα του 17ου αιώνα, όταν η σύγκρουση, η ενεργή συμμετοχή των γυναικών και η εκτέλεση του βασιλιά Καρόλου Α' υπονόμισαν τις κυρίαρχες έως τότε ανδρικές πολιτικές ταυτότητες που βασιζόνταν στην αρμονική συνύπαρξη πατριαρχικής και μοναρχικής εξουσίας.⁵² Η οικονομική και πολιτική κρίση που βίωσε το ισπανικό κράτος κατά τον 17ο αιώνα επίσης μεταφράστηκε από τους σύγχρονους σχολιαστές με έμφυλους όρους. Αποδίδοντας την παρακμή των καιρών τους σε ανδρική ανεπάρκεια και εκθήλυνση των ηθών, οι ισπανοί σχολιαστές ανατρέχουν με νοσταλγία σε

49. Todd Reeser, *Moderating Masculinity in Early Modern Culture*, U.N.C. Department of Romance Languages, Τσάπελ Χιλ 2006, σ. 235-265.

50. Adrian W.B. Randolph, *Engaging Symbols: Gender, Politics and Public Art in Fifteenth-Century Florence*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2002, ιδιαίτερα σ. 139-192.

51. T. Reeser, *Moderating Masculinity in Early Modern Culture*, ό.π., σ. 77-120.

52. Ann Hughes, *Gender and the English Revolution*, Routledge, Λονδίνο 2012.

έναν «μεσαιωνικό ανδρισμό», όπως εξιδανικεύεται στις ιπποτικές μυθιστορίες που γνωρίζουν ιδιαίτερη άνθηση αυτή την περίοδο.⁵³ Άλλωστε η αναζήτηση στο παρελθόν εξιδανικευμένων ανδρισμών ως απάντηση σε κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές που εκλαμβάνονται, ειδικά από τα μέλη της ελίτ, ως αποσταθεροποιητικές έχει υπάρξει ένα σχετικά σταθερό μοτίβο. Στην υστερομεσαιωνική Αγγλία, η προϊούσα αποστρατικοποίηση της αριστοκρατίας και η διεύρυνση της αστικής ζωής συνοδεύονται από την αναβίωση ενός παλαιότερου ιπποτικού φαντασιακού.⁵⁴

Η περίοδος της πρώιμης νεωτερικότητας σηματοδοτεί τον αυξανόμενο συγκεντρωτισμό, τη γραφειοκρατικοποίηση της πολιτικής ισχύος και την ανάδυση μιας νέας πολιτικής κουλτούρας, της αυλικότητας. Ο αυλικός είναι ένα νέο πολιτικό υποκείμενο του οποίου η σταδιοδρομία και η σχέση με την πολιτική ισχύ προϋποθέτουν την απώλεια της αυτονομίας με την υπαγωγή του στη υπηρεσία του ηγεμόνα και τη διαπραγμάτευση των αυστηρών σχέσεων ιεράρχησης και πατρωνίας του αυλικού περιβάλλοντος μέσω της επιτελεστικής ικανότητας και της επίδειξης. Η τέχνη της αυλικότητας ορίζεται από τη συνάρθρωση έμφυλων και ταξικών αρετών που επιτελούνται στο θεατρικό περιβάλλον της Αυλής. Θεμελιώδεις αρετές του αυλικού υπήρξαν εκτός από τους καλούς τρόπους, η ευυποληψία, η προσαρμοστικότητα, η προσποίηση και η «έλλογη, συνειδητή θεατρικότητα».⁵⁵ Το ιδιαίτερα επιδραστικό για τις αντιλήψεις περί αυλικότητας *Βιβλίο του Αυλικού* (1528) του Baldesar Castiglione έρχεται στο επίκεντρο μέσα από την οπτική του φύλου σε μελέτες που έχουν αναδείξει τον κίνδυνο της εκθήλυνσης, ο οποίος ελλόχευε στις αυλικές σχέσεις πατρωνίας και στην καστιλιονική έννοια της *sprezzatura* ως έμφυλη και ταξική επιτέλεση στην αυλική θεατρική κουλτούρα.⁵⁶

Η ανδρική ενδυμασία αποτέλεσε μια ακόμη έμφυλη πρακτική μέσω της οποίας η πολιτική εξουσία πραγματώνεται και καθίσταται αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Οι μετασχηματισμοί στη μόδα της αγγλικής ανδρικής ελίτ σε μια μακρά περίοδο «ντύουν», κατά τον David Kuchta, μορφές ανδρισμού που εξυπηρετούν νέες πολιτικές και οικονομικές στρατηγικές. Τόσο το πολυτελές, φανταχτερό ντύσιμο του 16ου και 17ου αιώνα που διαμορφώθηκε κατά

53. Elizabeth Leffeldt, «Ideal Men: Masculinity and Decline in Seventeenth-Century Spain», *Renaissance Quarterly* 61:2 (2008), σ. 463-494.

54. Isabel Davis, *Writing Masculinity in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2007.

55. Shifra Armon, *Masculine Virtue in Early Modern Spain*, Routledge, Λονδίνο 2015.

56. Jennifer Richards, «A Wanton Trade of Living? Rhetoric, Effeminacy, and the Early Modern Courtier», *Criticism: A Quarterly for Literature and the Arts* 42:2 (2000), σ. 185-206· Gerry Milligan, «The Politics of Effeminacy in *Il Cortegiano*», *Italica* 83 (2006), σ. 345-366· Ανδρονίκη Διαλέτη, «“Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη”· Επιτελέσεις του ανδρισμού στο *Βιβλίο του Αυλικού* του Μπαλτασάρε Καστιλιό-νε (1528)», *Τα Ιστορικά* 64 (2016), σ. 185-210.

τα αυλικά πρότυπα όσο και η μεταγενέστερη «αρρενωπή απλότητα» εξέφραζαν συγκεκριμένα πολιτικά προτάγματα: νομιμοποίηση του πλούτου, της καταγωγής και του αξιώματος στην πρώτη περίπτωση, κριτική απέναντι στην παλαιά αριστοκρατία στη δεύτερη. Ακόμη και η προτίμηση του αγγλικού μαλλιού σε σχέση με το εισαγόμενο μετάξι νοηματοδοτήθηκε μετά την Ένδοξη Επανάσταση του 17ου αιώνα ως μια πιο ανδροπρεπής και πατριωτική στάση.⁵⁷ Παρομοίως, η Elizabeth Currie αναδεικνύει το συμβολικό βάρος της ανδρικής ενδυμασίας στην εδραίωση του καθεστώτος των Μεδίκων στη Φλωρεντία του 16ου αιώνα. Σε μια κρίσιμη περίοδο που η φλωρεντινή πολιτική ακροβατούσε μεταξύ ρεπουμπλικανισμού και δεσποτισμού, οι ενδυματολογικοί κώδικες της ελίτ αποτέλεσαν ένα ιδιαίτερα δυναμικό πεδίο διαπραγμάτευσης και αντιπαράθεσης μεταξύ διαφορετικών πολιτικών τάσεων.⁵⁸

Η μελέτη του ανδρισμού ως λογοθετική διαδικασία και πρακτική που όρισε την εξω-ευρωπαϊκή επέκταση έχει εμπλουτίσει τη βιβλιογραφία που αναπτύχθηκε από τη δεκαετία του 1990, και διερεύνησε τις έμφυλες αναπαραστατικές τεχνικές και πρακτικές που διαμόρφωσαν τα αποικιακά προγράμματα.⁵⁹ Το φύλο όρισε ισχυρές λογοθετικές τεχνολογίες οι οποίες, μέσα από ένα ρεπερτόριο αλληλοτροφοδοτούμενων αναπαραστατικών μοτίβων, νομιμοποίησαν πολλαπλώς την εμπλοκή των ευρωπαϊκών κρατών είτε σε περιοχές όπου επιβλήθηκαν αποικιακά καθεστώτα, πρωτίστως στον Νέο Κόσμο, είτε σε περιοχές στην Ασία, οι οποίες σταδιακά ενεγράφησαν στο αυτοκρατορικό φαντασιακό.

Με αφετηρία τα κείμενα της κολομβιανής ανακάλυψης, η προνεωτερική Δύση ενέγραψε τη διαφορά Ευρωπαίων και Ινδιάνων σε μια έμφυλη οικονομία εξουσίας και υποταγής.⁶⁰ Η θηλυκοποίηση των νέων εδαφών και πληθυσμών απαντά ως αναπαραστατική τεχνολογία ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα, αλλά από τον 16ο αιώνα, καθώς ξεδιπλώνεται η δυναμική της κατάκτησης στον Νέο Κόσμο, αποκτά κυρίαρχη θέση. Η αγγλική επέκταση στην Ιρλανδία δομείται μέσα από το ίδιο έμφυλο ιδίωμα,⁶¹ ενώ για τις περιοχές της Ασίας η φαντασίωση της κατάκτησης αναπαρίσταται ως γαμήλια σχέση.⁶²

57. David Kuchta, *The Three-Piece Suit and Modern Masculinity: England, 1550-1850*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 2002.

58. Elizabeth Currie, *Fashion and Masculinity in Renaissance Florence*, Bloomsbury Academic, Λονδίνο 2017.

59. Ενδεικτικά, Louis Montrose, «The Work of Gender in the Discourse of Discovery», *Representations* 33 (1991), σ. 1-41.

60. Margarita Zamora, *Reading Columbus*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1993.

61. Nicholas Canny, «The Ideology of English Colonization: From Ireland to America», *William and Mary Quarterly* 30:4 (1973), σ. 575-598.

62. Shankar Raman, *Framing «India»: The Colonial Imaginary in Early Modern Europe*, Stanford University Press, Στάνφορντ 2002· Ania Loomba, «“Break Her Will, and Bruise No Bone Sir”: Colonial and Sexual Mastery in Fletcher’s *The Island Princess*», *Journal of Early Modern Cultural Studies* 2:1 (2002), σ. 68-108.

Οι έμφυλες μεταφορές θέτουν υπό πραγμάτευση τον ανδρισμό των κατακτητών είτε ενώπιον του κινδύνου που συνιστούν οι ντόπιες γυναίκες είτε, όπως δείχνει η Nancy Shoemaker, ανταγωνιστικά προς ντόπιους ανδρισμούς.⁶³

Απέναντι στον ευρωπαϊκό «μετριοπαθή ανδρισμό», οι «αμετροεπείς» ντόπιοι είναι ελλιπείς και συνάμα υπερβολικοί. Οι Ιρλανδοί αγνοούν τον πολιτισμό, ενώ διακρίνονται από υπεραρρενωπότητα ως ανελέητοι πολεμιστές.⁶⁴ Οι κάτοικοι του Νέου Κόσμου είναι κατώτεροι από τους Ευρωπαίους όπως τα παιδιά από τους ενήλικους, οι γυναίκες από τους άνδρες. Οι Ινδιάνοι, στα κείμενα του Κολόμβου, περιγράφονται ως *mancebo*, νέοι με ελλιπή ανδρισμό που χρειάζονται πατρική κηδεμονία.⁶⁵ Η ακαλλιέργητη νέα γη καλεί τους ευρωπαίους άνδρες να την τιθασεύσουν αναπληρώνοντας την «ανεπάρκεια» των ντόπιων. Όπως κάποιες μελέτες επισημαίνουν, στο φαντασιακό του κατακτητικού ανδρισμού διασταυρώνεται η πολεμική αρετή με τη μετριοπάθεια για να επενεργήσουν ως δύναμη εκπολιτισμού απέναντι στη βαρβαρότητα των Ιρλανδών, την εκθήλυνση των Ινδών ή τον παρωχημένο κώδικα αρρενωπότητας των Περσών.⁶⁶ Αυτό το έμφυλο ιδίωμα αποκαλύπτει ταυτοχρόνως ρωγμές στη συγκρότηση του ευρωπαϊκού ανδρισμού στα νέα μη οικεία περιβάλλοντα. Αναπαραστάσεις της κατάκτησης ενσωματώνουν κανιβαλικές γυναικείες μορφές που καταβροχθίζουν ανδρικά σώματα. Στον θρίαμβο του κατακτητικού, αυτοκρατορικού ανδρισμού ελλοχεύει ο κίνδυνος της αφομοίωσης, δηλαδή της διολίσθησης στον ιθαγενή δρόμο, της απορρόφησης του πολιτισμού από τη βαρβαρότητα, ή, όπως αναφέρει η Anne McClintock, «ο τρόμος της ενσωμάτωσης».⁶⁷

Από την οπτική της ιστορίας των γυναικών έχει συχνά επισημανθεί η κυριαρχία του πατριαρχικού ιδεώδους στα νέα εδάφη.⁶⁸ Οι Άγγλοι έποικοι στον Νέο Κόσμο μεταφέρουν το πρότυπο του πατριαρχικού οίκου ως «μι-

63. Nancy Shoemaker, «An Alliance between Men: Gender Metaphors in 18th-Century American Indian Diplomacy East of the Mississippi», *Ethnohistory* 46 (1999), σ. 239-263.

64. Christopher Highley, *Shakespeare, Spenser, and the Crisis in Ireland*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1997, σ. 96-109.

65. T. Reeser, *Moderating Masculinity in Early Modern Culture*, ό.π., σ. 215-227· M. Zamora, *Reading Columbus*, ό.π., σ. 166-167.

66. Brendan Kane, «Masculinity and Political Geographies in England, Ireland and North America», *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 22:4 (2015), σ. 595-619· Kate Teltscher, «“Maidenly and Well Nigh Effeminate”: Constructions of Hindu Masculinity and Religion in Seventeenth-Century English Texts», *Postcolonial Studies: Culture, Politics, Economy* 3:2 (2000), σ. 159-170· Γιώργος Πλακωτός, «Ισλάμ, φύλο και επιβολή στο αγγλικό αναγεννησιακό θέατρο: αναφηλαφώντας την “εποποιία” των αδελφών Sherley», *Τα Ιστορικά* 60 (2014), σ. 124-164.

67. Anne McClintock, *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest*, Routledge, Νέα Υόρκη 1995, σ. 26-27.

68. Lois Green Carr - Lorena Walsh, «The Planter’s Wife: The Experience of White Women in Seventeenth-Century Maryland», *William and Mary Quarterly* 34 (1977), σ. 542-571.

κρής κοινοπολιτείας» που αντανακλά τον ευρύτερο πολιτικό σχηματισμό. Από τη σκοπιά του ανδρισμού, ο R. Todd Romero δείχνει ότι σταδιακά η ζωή των άγγλων πουριτανών εποίκων οριζόταν από το ιδεώδες μιας «αρρενωπής χριστιανικότητας» που περιλάμβανε τον ευαγγελισμό των ντόπιων και προ-ϋπέθετε τον μετασχηματισμό του ανδρισμού τους κατά το πατριαρχικό πρότυπο, προκειμένου να ενταχθούν στις ιεραρχίες της αποικιακής κοινωνίας.⁶⁹ Για τους πουριτανούς που αναζητούσαν στον Νέο Κόσμο την ουτοπία των εκλεκτών του Θεού και έφεραν τη λογοκεντρική κουλτούρα του καλβινιστικού κηρύγματος, η ικανότητα στη διαχείριση του δημόσιου λόγου όριζε επίσης τη διαμόρφωση του ανδρισμού.⁷⁰ Το πατριαρχικό ιδεώδες αναγνώριζε μόνο στους ενήλικους άνδρες την ιδιότητα της λογικής ως μέσο τιθάσευσης των παθών και καθιστούσε κομβική τη σχέση πατέρα και γιου στην ανδρική διαμόρφωση του τελευταίου σε ασφαλή συναισθηματική απόσταση από τις γυναίκες.⁷¹

Σε αποικίες όπου η επιδίωξη γρήγορου κέρδους αντικαθιστούσε το πουριτανικό όραμα της «κοινότητας των ευσεβών», η άσκηση βίας ήταν από τα κύρια στοιχεία επιτέλεσης του ανδρισμού. Όπως υποστηρίζει η Kathleen Brown για την αποικία της Βιρτζίνια, η βία, ειδικά απέναντι στους Ινδιάνους, και το δικαίωμα στην οπλοκατοχή αποτελούσαν τα κύρια στοιχεία του ανδρισμού των εποίκων που δεν διέθεταν περιουσία και ανεξαρτησία, σε αντίθεση με την οικονομική ελίτ της οποίας ο ανδρισμός δομούνταν γύρω από την τιμή, την άσκηση ευγενούς επαγγέλματος και το ταξικό προνόμιο.⁷² Η στρατιωτική ικανότητα υπήρξε ο κύριος τρόπος επιδίωξης κοινωνικής ανόδου και καταξίωσης για τους εποίκους που δεν διέθεταν το κοινωνικό υπόβαθρο να διεκδικήσουν ηγεμονικό ρόλο στο νέο περιβάλλον.⁷³

Από το τέλος του 17ου αιώνα η διαπλοκή φύλου και «φυλής» ορίζει την ανάδυση ενός λευκού πατριαρχικού ανδρισμού, ενώ ταυτοχρόνως αποαρρενοποιεί τους αφρικανούς σκλάβους, ταυτίζοντας την αγγλικότητα με την ιδιότητα του λευκού και εξομαλύνοντας τις διαφορές μεταξύ των άγγλων εποίκων στη βάση αποκλειστικών πατριαρχικών προνομίων, πραγματικών ή υπο-

69. R. Todd Romero, *Making War and Minting Christians: Masculinity, Religion, and Colonialism in Early New England*, University of Massachusetts Press, Άμχερστ 2011.

70. Jane Kamensky, «Talk Like a Man: Speech, Power, and Masculinity in Early New England», *Gender & History* 8:1 (1996), σ. 22-47.

71. Anne Lombard, *Making Manhood: Growing Up Male in Colonial New England*, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασαχουσέτη 2003.

72. Kathleen Brown, «Nathaniel Bacon and the Dilemma of Colonial Masculinity», στο N. Bercaw (επιμ.), *Gender and the Southern Body Politic*, University Press of Mississippi, Τζάκσον 2000, σ. 28-56.

73. John Gilbert McCurdy, «Gentlemen and Soldiers: Competing Visions of Manhood in Early Jamestown», στο T. Foster (επιμ.), *New Men: Manliness in Early America*, New York University Press, Νέα Υόρκη 2011, σ. 9-30.

σχόμενων, όπως η ιδιοκτησία, η οπλοκατοχή, η πρόσβαση στις λευκές γυναίκες και η πολιτική συμμετοχή.⁷⁴ Σύμφωνα με την Dana Nelson, με υπόβαθρο αυτή την πρώιμη «φυλετικοποίηση», προς τα τέλη του 18ου αιώνα, οι ανταγωνιστικοί ανδρισμοί των εποίκων συγκλίνουν και διοχετεύονται πλέον σε έναν «εθνικό ανδρισμό», στον οποίον διασταυρώνονταν ο πατριωτισμός, η ανδρική και λευκή ταυτότητα.⁷⁵

Τα όρια του πατριαρχικού οίκου

Η έρευνα έχει δείξει ότι η κοινωνική και συμβολική ενδυνάμωση της οικογένειας κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο αναδιαμόρφωσε καθοριστικά τις έμφυλες σχέσεις, καθώς παρήγαγε νέες μορφές ανδρισμού και θηλυκότητας. Η εδραίωση του πατριαρχικού οίκου υπήρξε απόρροια τόσο του αστικού φαινομένου και της σταδιακής υποχώρησης των διευρυμένων συγγενικών και φαινομένων δεσμών των μεσαιωνικών αγροτικών κοινοτήτων, όσο και της εντεινόμενης διάκρισης μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου.⁷⁶ Ιδιαίτερα καθοριστικές για την αναβάθμιση του γάμου και της οικογένειας υπήρξαν οι θρησκευτικές Μεταρρυθμίσεις του 16ου αιώνα, οι οποίες γραφειοκρατικοποίησαν και κανονικοποίησαν τις διαπροσωπικές σχέσεις. Ο οίκος αναδεικνύεται σε μικρόκοσμο της ευλάβειας, της κοσμικής και θεϊκής τάξης.

Η φεμινιστική ιστοριογραφία έχει επισημάνει ότι οι εξελίξεις αυτές ενίσχυσαν την ανδρική συζυγική και πατρική εξουσία, εντείνοντας ταυτοχρόνως τις οικιακές έμφυλες ιεραρχήσεις. Ιδιαίτερα στην προτεσταντική Ευρώπη, η κατάργηση του μοναχισμού και της κληρικής αγαμίας ανέδειξαν την τεκνοποίηση σε ύψιστο καθήκον για τους άνδρες και τις γυναίκες, ενώ η αντίληψη περί της ιεροσύνης των πιστών κατέστησε τον οικογενειάρχη πνευματικό καθοδηγητή των μελών του νοικοκυριού.⁷⁷ Η φεμινιστική ιστοριογραφία, παρά το γεγονός ότι ανέδειξε την οικογένεια σε θεμελιώδη θεσμό σφυρηλάτησης και αναπαραγωγής της πατριαρχικής εξουσίας, δεν επεξεργάστηκε συστηματικά τον ανδρισμό ως κατηγορία ιστορικής ανάλυσης.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, το ιστοριογραφικό τοπίο εμπλουτίζεται με μελέτες που ανιχνεύουν τις επιπτώσεις του πατριαρχικού μοντέλου στους άνδρες. Απέναντι στην άτρωτη ανδρική εξουσία, κατά τη φεμινιστική οπτική, αναδύονται όψεις του ανδρισμού αμφίσημες, ευάλωτες και

74. Kathleen Brown, *Good Wives, Nasty Wenches, and Anxious Patriarchs: Gender, Race, and Power in Colonial Virginia*, The University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 1996.

75. Dana Nelson, *National Manhood: Capitalist Citizenship and the Imagined Fraternity of White Men*, Duke University Press, Ντάραμ 1998.

76. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, Penguin, Λονδίνο 1979.

77. Βλ. ενδεικτικά Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*, Clarendon, Οξφόρδη 1991.

ανασφαλείς. Είναι ενδιαφέρον ότι οι μελέτες που υπογράμμισαν τις αρνητικές επιπτώσεις των πατριαρχικών επιταγών στους άνδρες προήλθαν αρχικά από άνδρες μελετητές οι οποίοι κατά κανόνα απείχαν έως πρότινος από την ενασχόληση με την ιστορία του φύλου.⁷⁸ Εξετάζοντας τον πατριαρχικό οίκο από μια «ανδρική οπτική», οι συγκεκριμένες μελέτες υποστήριξαν ότι οι ανδρικές υποχρεώσεις που απέρρεαν από τον πατριαρχικό ρόλο αποτελούσαν εξίσου προνόμια και βάρη, κοπιώδη καθήκοντα που απαιτούσαν ιδιαίτερη ψυχική δύναμη, ενώ μπορούσαν να λειτουργήσουν διαταρακτικά για όσους άνδρες δεν κατόρθωναν να αντεπεξέλθουν επιτυχώς σε αυτές. Ο ανδρισμός προσεγγίζεται εδώ ως μια «κοινωνική αξία», ένα «προνόμιο» που κερδίζεται ή χάνεται, όταν ο «πατριάρχης» αποτυγχάνει ως σύζυγος και πατέρας. Οι επανειλημμένως διακωμωδούμενες μορφές του «κερατά» και του «ζηλιάρη συζύγου» αποτυπώνουν τη ρευστότητα μεταξύ ηγεμονίας και ταπείνωσης στις πρώιμες νεότερες κοινωνίες. Κατά τον Mark Breitenberg, η ανασφάλεια υπήρξε εγγενής στον ανδρισμό· ενώ αποκάλυπτε ρωγμές των πατριαρχικών συστημάτων, ταυτοχρόνως, κατά παράδοξο τρόπο, συντελούσε στην αναπαραγωγή και διατήρηση της πατριαρχίας.⁷⁹

Η ιδέα σχετικά με έναν κυρίαρχο «πατριαρχικό ανδρισμό», ο οποίος αντλώντας κύρος από τις ηγετικές ικανότητες στο νοικοκυριό ήταν σε θέση να επισκιάσει και να καταστήσει περιθωριακές άλλες μορφές ανδρικής υποκειμενικότητας, αναθεωρήθηκε στη μελέτη της Alexandra Shepard για την πρώιμη νεότερη Αγγλία. Συνομιλώντας κριτικά με τη θεωρία της R. W. Connell περί ηγεμονικού ανδρισμού, η Shepard πρότεινε να μελετηθούν περισσότερο οι κατηγορίες ανδρών που απείχαν ή παρέκκλιναν από το πατριαρχικό ιδεώδες όπως αυτό καταγράφεται στην κανονιστική γραμματεία. Για παράδειγμα, νεαροί που δεν είχαν φτάσει σε ηλικία γάμου, απλοί τεχνίτες και υπηρέτες που κατά κανόνα παρέμεναν ανύπανδροι και εργένηδες συχνά επιτελούσαν εναλλακτικές μορφές ανδρισμού θέτοντας σε δοκιμασία τον πατριαρχικό κανόνα.⁸⁰

Στο ίδιο πνεύμα, οι διώξεις ανδρών για μαγεία, μολοντί σαφώς λιγότερες από τις διώξεις γυναικών, δείχνουν ότι στις κοινωνίες της πρώιμης νεωτερικότητας το κυνήγι της μαγείας αποτέλεσε μηχανισμό πειθάρχησης όχι μό-

78. Βλ. ενδεικτικά Anthony Fletcher, *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1995· Scott Hendrix, «Masculinity and Patriarchy in Reformation Germany», *Journal of the History of Ideas* 56:2 (1995), σ. 177-193.

79. Mark Breitenberg, *Anxious Masculinity in Early Modern England*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1996· Elizabeth Foyster, *Manhood in Early Modern England: Honour, Sex and Marriage*, Longman, Λονδίνο 1999, σ. 103-146.

80. Alexandra Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003. Βλ. επίσης Ανδρονίκη Διαλέτη, «Ο ιππότης, ο ιερέας και ο πατριάρχης: όψεις του ανδρισμού στη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη Ευρώπη», στο Γ. Γκότση - Α. Διαλέτη - Ε. Φουρνάρη (επιμ.), *Το φύλο στην Ιστορία*, ό.π., σ. 209-234.

νο για τη γυναικεία παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, όπως έχει καταδείξει η φεμινιστική ιστοριογραφία, αλλά και για την ανδρική.⁸¹ Οι κατηγορούμενοι για μαγεία κατά κανόνα παρέκκλιναν από το πατριαρχικό ιδεώδες. Η μαγεία αποτέλεσε άλλωστε πεδίο διαπραγμάτευσης της ανδρικής εξουσίας σε μια περίοδο κατά την οποία τα νέα ιδεώδη που προωθούσαν οι θρησκευτικές Μεταρρυθμίσεις έθεταν υπό αμφισβήτηση παλαιότερες μορφές ανδρισμού.⁸²

Η ιστοριογραφία έχει αντιμετωπίσει τον «μακρύ» 18ο αιώνα (1690-1820) ως μια περίοδο που το ιδεώδες του πατριαρχικού οίκου και η συνάρθρωση οικιακής και πολιτικής εξουσίας, όπως είχε διατυπωθεί στις πολιτικές θεωρίες του 17ου αιώνα, υποχωρούν, τουλάχιστον στην Αγγλία και τη Γαλλία. Η οικιακή πατριαρχία εμφανίζεται λιγότερο αυταρχική και περισσότερο συγκεκαλυμμένη, ενώ οι ιεραρχικές σχέσεις εσωτερικεύονται σε μια συνθήκη συζυγικής συντροφικότητας και συμπληρωματικότητας που προάγουν οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, ο οίκος του 18ου αιώνα είναι πρωτίστως γυναικεία υπόθεση, γεγονός που δίνει στις γυναίκες περισσότερα περιθώρια δράσης και πρωτοβουλίας. Ο οίκος προβάλλει ως καταφύγιο για τα μέλη του και η ανδρική εξουσία αμβλύνεται μετατοπίζοντας την ισορροπία εξουσίας μεταξύ των συζύγων. Πρόκειται για τη μετάβαση που ανιχνεύει ο Lawrence Stone προς την οικογένεια της νεωτερικότητας, όπου η απόλυτη πατριαρχική εξουσία δίνει τη θέση της σε μια συναισθηματική ατομικότητα.⁸³ Στη θεώρηση του Stone υποδηλώνεται η υποχώρηση της σημασίας του οίκου και των οικογενειακών δεσμών στη δόμηση του ανδρισμού. Μάλιστα, κατά τον Randolph Trumbach, ο οίκος γίνεται δύναμη πηγή εκθήλυνσης.⁸⁴

Απέναντι σε αυτή την προσέγγιση η φεμινιστική ιστοριογραφία κατέδειξε όχι μόνο την επιμονή των πατριαρχικών επιταγών, αλλά και τη σαφέστερη οριοθέτηση των γυναικών στον οίκο, καθώς, θεωρούμενες ότι κυριαρχούνται από το συναίσθημα, καθίστανται ανίκανες για οποιονδήποτε δημόσιο ρόλο. Κατά την Elizabeth Kowaleski-Wallace, ο 18ος αιώνας δεν σηματοδοτεί την υποχώρηση της πατριαρχίας αλλά την εσωτερικεύση της πατρικής εξου-

81. Για τη μελέτη της μαγείας από τη σκοπιά της φεμινιστικής ιστοριογραφίας, βλ. Ανδρονίκη Διαλέτη, «Αναζητώντας το γυναικείο υποκείμενο στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη: πρόσφατες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις», *Τα Ιστορικά* 58 (2013), σ. 107-130.

82. Alison Rowlands (επιμ.), *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*, Macmillan, Μπείζινγκστον 2009· Eva Labouvie, «Men in Witchcraft Trials: Towards a Social Anthropology of "Male" Understandings of Magic and Witchcraft», στο U. Rublack (επιμ.), *Gender in Early Modern German History*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2002, σ. 49-68· Robert Walinski-Kiehl, «Males, Masculine Honour, and Witch Hunting in Seventeenth-Century Germany», *Men and Masculinities* 6:3 (2004), σ. 254-271· Elizabeth Kent, «Masculinity and Male Witches in Old and New England, 1593-1680», *History Workshop Journal* 60:1 (2005), σ. 69-92.

83. L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England*, ό.π.

84. Randolph Trumbach, *The Rise of the Egalitarian Family: Aristocratic Kinship and Domestic Relations in Eighteenth-Century England*, Academic Press, Νέα Υόρκη 1978.

σίας και την εδραίωση μιας «νέας μορφής πατριαρχίας».⁸⁵ Ίσως η εσωτερική-κευση της υποτέλειας αποτελεί τον κύριο λόγο που οι ελίτ της εποχής πραγματώνουν τις διαδικασίες πειθάρχησης με πιο έμμεσους τρόπους και η οικογένεια δεν είναι πλέον ο κύριος φορέας εμπέδωσης της κοινωνικής τάξης, ενώ στον πολιτικό λόγο υποχωρούν οι κυρίαρχες κατά το παρελθόν αναλογίες ανάμεσα στο κράτος και στην οικογένεια. Κατά τη Susan Amussen, εδώ εντοπίζονται οι απαρχές της οικογενειακής ιδιωτικότητας και οι «χωριστές σφαίρες» του 19ου αιώνα.⁸⁶ Ήδη από τον ύστερο 17ο αιώνα, η έννοια και η πρακτική της οικιακότητας είναι στενά συνυφασμένες με την ιδιωτικότητα κατά τη διαδικασία ανάδυσης του καπιταλισμού και ενδυνάμωσης των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Η οικιακότητα γίνεται γυναικείο μέλημα, απονομιμοποιώντας τη διασύνδεση ανδρισμού και οικιακότητας. Επεκτείνοντας αυτή τη συλλογιστική, παρότι ο οίκος παραμένει πατριαρχικός, ο ανδρισμός πρωτίστως συγκροτείται και επιτελείται εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος, στην επικράτεια της κόσμιας κοινωνικότητας και των αυτοκρατορικών επιδιώξεων. Δηλαδή, με άλλα λόγια, αν και δεν αμφισβητείται η εμπλοκή των ανδρών στα ζητήματα του νοικοκυριού και της οικογένειας, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο ο οίκος παραμένει εξέχον πεδίο για την πραγμάτωση του ανδρισμού.

Σε μια πρόσφατη σειρά μελετών, η υιοθέτηση της οπτικής του ανδρισμού μας επιτρέπει να δούμε τους όρους με τους οποίους πατριαρχία και ανδρισμός διαπλέκονται εντός του οίκου, ακόμη και όταν ο τελευταίος χάνει τη βαρύτητα που έφερε στο παρελθόν. Καθώς ο οίκος προβάλλει ως πηγή προσωπικής ευτυχίας των μελών, η διασφάλιση της ευτυχίας εναπόκειται και στην ανδρική ευθύνη.⁸⁷ Εξετάζοντας τους εργένηδες του 18ου αιώνα, η Amanda Vickery υποστηρίζει ότι ο ανδρισμός νοούνταν ως ολοκληρωμένος μόνο όταν οι άνδρες είχαν ανοίξει το δικό τους νοικοκυριό.⁸⁸ Η μελέτη της Karen Harvey αναμετράται κριτικά με το ιστοριογραφικό σχήμα της συζυγικής συντροφικότητας και του κοινωνικού συμβολαίου, αναδεικνύοντας την

85. Susan Amussen, «The Part of a Christian Man: The Cultural Politics of Manhood in Early Modern England», στο S. Amussen - M. A. Kishlansky (επιμ.), *Political Culture and Cultural Politics in Seventeenth-Century England*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1995, σ. 213-233· Susan Moller Okin, «Women and the Making of the Sentimental Family», *Philosophy & Public Affairs*, 11 (1981), σ. 65-88· Rachel Weil, *Political Passions: Gender, the Family and Political Argument in England, 1680-1714*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1999· Elizabeth Kowaleski-Wallace, *Their Fathers' Daughters: Hannah More, Maria Edgeworth, and Patriarchal Complicity*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1991.

86. S. Amussen, *An Ordered Society*, ό.π.

87. Anne Vila, «Elite Masculinities in Eighteenth-Century France», στο C. Forth - B. Taithe (επιμ.), *French Masculinities: History, Culture and Politics*, Palgrave Macmillan, Μπείζινγκστουκ 2007, σ. 15-30.

88. Amanda Vickery, *Behind Closed Doors: At Home in Georgian England*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2009.

κεντρική θέση που ο οίκος εξακολουθεί να κατέχει στην ανδρική συγκρότηση και ανιχνεύοντας τρόπους μέσω των οποίων η νέα μορφή οικιακότητας δοκιμάζει και επιβεβαιώνει εκ νέου τον ανδρισμό. Η Harvey προτείνει μια διάκριση ανάμεσα στο «σπιτικό» (*home*) και στον «οίκο» (*house*). Το σπιτικό συνδέεται με το συναίσθημα και τη θηλυκότητα, ενώ στην πιο διασταλτική έννοια του οίκου συμπυκνώνονται οι πολυσχιδείς ανδρικές πρακτικές. Μελετώντας τη λογοθετική διαπλοκή μεταξύ ανδρισμού και οικιακότητας, ιδιαίτερα για την αστική τάξη, η συγγραφέας αναδεικνύει την έννοια της «οικονομίας», ως μια ανδρική πρακτική με στόχο τόσο την ορθή διαχείριση των οικονομικών και ηθικών πόρων στο νοικοκυριό όσο και στο μακροσκοπικό ή παγκόσμιο επίπεδο διοίκησης ανθρώπινων και φυσικών πόρων. Η ανδρική οικιακή ταυτότητα διαπλέκεται έτσι με τις ιδέες της ιδιότητας του πολίτη, του δημόσιου συμφέροντος και της εθνικής οικονομίας, φέρνοντας τον οίκο και τον κόσμο στο ίδιο λογοθετικό παράδειγμα.⁸⁹ Τη σημασία της έννοιας του οίκου αναδεικνύει και ο Matthew McCormack, κατά τον οποίον η ιδιοκτησία ήταν αξεδιάλυτα συνυφασμένη με την ανεξαρτησία και την ιδιότητα του πολίτη, προϋποθέσεις απαραίτητες για τη συμμετοχή των ανδρών των μεσαίων τάξεων σε έναν ολοκληρωμένο ανδρισμό.⁹⁰ Σχηματοποιώντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η έρευνα για τη διασύνδεση οίκου και ανδρικής εξουσίας τον 18ο αιώνα, πρωτίστως σε περιοχές της Βόρειας Ευρώπης, διακρίνεται από μια μεγαλύτερη ταλάντευση, σε σχέση με τη βιβλιογραφία για τον 16ο και 17ο αιώνα, ως προς τον βαθμό που λαμβάνουν χώρα σημαντικές μετατοπίσεις ή ως προς το κατά πόσο βαθιά ριζωμένες νόρμες από τους προηγούμενους αιώνες εξακολουθούν να ορίζουν τα έμφυλα υποκείμενα εντός των οικογενειακών δεσμών και του νοικοκυριού.⁹¹ Η οπτική του ανδρισμού καθιστά σαφέστερους τους πατριαρχικούς μετασχηματισμούς, για τους οποίους έκανε λόγο η φεμινιστική ιστοριογραφία της οικογένειας, ενώ ξαναφέρει στο προσκήνιο μακροϊστορικές θεωρήσεις όπως του John Tosh για την κρισιμότητα της οικιακής πατριαρχίας στην πραγμάτωση του ανδρισμού από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα.⁹²

Σε αντίθεση με τη βιβλιογραφία που επικεντρώνεται στον προτεσταντικό χώρο, η οικογένεια δεν έχει απασχολήσει συστηματικά τις μελέτες που εξετάζουν την παραγωγή του ανδρισμού στο μεσαιωνικό παρελθόν και στην κα-

89. Karen Harvey, *The Little Republic: Masculinity and Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012.

90. Matthew McCormack, *The Independent Man: Citizenship and Gender Politics in Georgian England*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2005.

91. Henry French - Mark Rothery, *Man's Estate: Landed Gentry Masculinities, 1660-1900*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012.

92. John Tosh, *A Man's Place: Masculinity in the Middle-Class Home in Victorian England*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1999. Περισσότερα για τη θεώρηση του Tosh βλ. στην ενότητα «Οικιακοί ανδρισμοί».

θολική Ευρώπη της πρώιμης νεωτερικότητας. Παρόλο που από τον 12ο αιώνα η Εκκλησία θεσμοθετεί ένα νέο γαμήλιο πρότυπο, παρεμβαίνοντας στις παραδοσιακές γαμήλιες πρακτικές και τονίζοντας τον αδιάλυτο και μυστηριακό χαρακτήρα του γάμου, στη μεσαιωνική φεουδαρχική ύπαιθρο η δημιουργία οικογένειας φαίνεται ότι παρέμενε λιγότερο σημαντικό πεδίο συγκρότησης του ανδρισμού από ό,τι ο πόλεμος, η εκκλησιαστική ζωή και η ανδρική ομοκοινωνικότητα. Άλλωστε, η Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση (11ος-12ος αι.) με την επιβολή της αγαμίας στον κλήρο, επαναπροσδιόρισε τον ανδρισμό των ανθρώπων της Εκκλησίας μέσω της αποχής από τη σεξουαλική και αναπαραγωγική δραστηριότητα.⁹³ Επρόκειτο για έναν «κληρικό ανδρισμό» που διαμορφωνόταν εκτός γαμήλιας και οικογενειακής σχέσης αλλά εντός της διευρυμένης χριστιανικής εκκλησιαστικής οικογένειας; Αν και για κάποιους μελετητές οι άνθρωποι της Εκκλησίας δεν ήταν σε θέση να ολοκληρωθούν ως άνδρες, με αποτέλεσμα ο ανδρισμός να βιώνεται εκ μέρους τους ως μια «τραυματική εμπειρία»,⁹⁴ η εικόνα του «εκθλημένου κληρικού» έχει πλέον αναθεωρηθεί.⁹⁵ Συστατικά της ανδρικής κληρικής ταυτότητας, όπως η αγνότητα, η υπακοή και η αυτοθυσία, εάν ιδωθούν υπό το πρίσμα του πανίσχυρου μεσαιωνικού εκκλησιαστικού φαντασιακού, διαμόρφωναν μια μορφή ανδρισμού η οποία, αν και ιδιάζουσα για τη νεωτερική οπτική, υπήρξε εντούτοις εξίσου κυρίαρχη και επιθυμητή με τον ανδρισμό της στρατιωτικής αριστοκρατίας, στους κύκλους της οποίας εξιδανικεύονταν το σθένος, η ανδρεία και η αφοσίωση.⁹⁶

Παρόμοια συμπεράσματα θα μπορούσαμε να εξαγάγουμε και για τις περιοχές της Ευρώπης που παρέμειναν προσδεμένες στον καθολικισμό. Παρόλο που από τον 15ο αιώνα, αρχικά στο πλαίσιο του αστικού ουμανισμού και στη συνέχεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης, ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας αναμορφώνονται και κανονικοποιούνται, δεν καθίστανται εντούτοις πεδία τόσο ισχυρά ώστε να μετασχηματίσουν εκ βάθρων τα συστατικά

93. Jennifer Thibodeaux, *The Manly Priest: Clerical Celibacy, Masculinity, and Reform in England and Normandy, 1066-1300*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 2015· Patricia Cullum - Katherine Lewis (επιμ.), *Holiness and Masculinity in the Middle Ages*, University of Toronto Press, Τορόντο 2005.

94. R. N. Swanson, «Angels Incarnate: Clergy and Masculinity from Gregorian Reform to Reformation», στο D. M. Hadley (επιμ.), *Masculinity in Medieval Europe*, ό.π., σ. 160-177· Jo Ann McNamara, «An Unresolved Syllogism: The Search for a Christian Gender System», στο J. Murray (επιμ.), *Conflicted Identities and Multiple Masculinities: Men in the Medieval West*, Garland, Νέα Υόρκη 1999, σ. 1-24· Vern Bullough, «On Being Male in the Middle Ages», στο C. Lees (επιμ.), *Medieval Masculinities*, ό.π., σ. 31-45.

95. Jennifer Thibodeaux (επιμ.), *Negotiating Clerical Identities: Priests, Monks and Masculinity in the Middle Ages*, Palgrave Macmillan, Μπεϊλινγκστούκ 2010.

96. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της ιστοριογραφικής συζήτησης για τους στρατιωτικούς και κληρικούς ανδρισμούς του Μεσαίωνα, βλ. Α. Διαλέτη, «Ο ιππότης, ο ιερέας και ο πατριάρχης», ό.π.

συγκρότησης της ανδρικής ταυτότητας. Ο μοναστικός βίος εξακολουθεί να κατέχει σημαντική θέση στις καθολικές κοινωνίες. Δυστυχώς όμως δεν διαθέτουμε μελέτες για τον κόσμο των ανδρικών μοναστηριών, ώστε να ανιχνεύσουμε κατά πόσο ο κληρικός ανδρισμός εξακολουθούσε να έχει την ισχύ του μεσαιωνικού παρελθόντος. Η ανθεκτικότητα της διευρυμένης έναντι της πυρηνικής οικογένειας πιθανώς δεν επέτρεψε την ανάδειξη του οικογενειάρχη με στοιχεία ανδρικής ηγεμονικότητας. Ταυτοχρόνως, ποικίλοι κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες επέβαλαν ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά αγαμίας στις τάξεις της ελίτ, όπως για παράδειγμα στον ιταλικό χώρο όπου με βάση το ισχύον ρωμαϊκό δίκαιο η νομική κατηγορία του *paterfamilias*, δηλαδή του επικεφαλής του οίκου, δεν προϋπέθετε τον γάμο.⁹⁷ Για τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα των ιταλικών αστικών κέντρων ο ανδρισμός του οικογενειάρχη δεν περιοριζόταν στα στενά όρια του οίκου, αλλά η οικογενειακή εξουσία του ήταν συχνά πεδίο διαπραγμάτευσης εντός ευρύτερων κοινωνικών συνομαδώσεων, όπως η ενορία και η γειτονιά.⁹⁸

Πρόσφατα με την ανάδυση στον δυτικό κόσμο ενός μοντέλου πατρότητας στο οποίο ο πατέρας μετέχει στη φροντίδα των τέκνων, η πατρότητα έχει εισέλθει δυναμικά και στη μελέτη της προνεωτερικότητας, υπονομεύοντας παλαιότερα εξελικτικά σχήματα κατά τα οποία η γονεϊκότητα καθίσταται μια συναισθηματική υπόθεση μόνο κατά το πέρασμα στη νεωτερικότητα.⁹⁹ Η ατεκνία, ιδιαίτερα στις προτεσταντικές περιοχές, αποτελούσε πηγή ανησυχίας, καθώς συνιστούσε ένδειξη αποτυχίας τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άνδρες. Ειδικά για τους άνδρες υποδήλωνε σεξουαλική ανικανότητα ή συναισθηματική αποξένωση από τη σύζυγο, και κατ'επέκταση αποτυχία σε θεμελιώδη πατριαρχικά καθήκοντα.¹⁰⁰ Συνομιλώντας με την ψυχανάλυση η Valeria Finucci διαπιστώνει την ιδιαίτερη ανησυχία που προκαλούσε στον ανδρικό ψυχισμό η ενδεχόμενη ανεπάρκεια στην αναπαραγωγική διαδικασία και συμπεραίνει ότι αυτό που τελικά «έκανε τον άνδρα» ήταν η ικανότητα τεκνοποίησης.¹⁰¹ Διαπλέκοντας την ιστορία της πατρότητας με την ιστορία των συναισθημάτων, ο Anthony Fletcher έχει υποστηρίξει ότι ήδη

97. Sandra Cavallo, «Bachelorhood and Masculinity in Renaissance and Early Modern Italy», *European History Quarterly* 38 (2008), σ. 375-397· Lisa Dallavalle, «The Moretti Family: Late Marriage, Bachelorhood and Domestic Authority in Seventeenth-Century Venice», *Gender & History* 27:3 (2015), ειδικό τεύχος· Raffaella Sarti (επιμ.), *Men at Home*, σ. 684-702.

98. Γιώργος Πλακωτός, «Η Ιερή Εξέταση στη Βενετία: απόκλιση, συμμόρφωση και φόλο (16ος-17ος αιώνας)», *Τα Ιστορικά* 46 (2007), σ. 89-128.

99. Αυτό το εξελικτικό σχήμα διατυπώθηκε αρχικά στο έργο του Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Plon, Παρίσι 1960.

100. Helen Berry - Elizabeth Foyster, «Childless Men in Early Modern England», στο H. Berry - E. Foyster (επιμ.), *The Family in Early Modern England*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2007, σ. 158-183.

101. Valeria Finucci, *The Manly Masquerade: Masculinity, Paternity, and Castration in the Italian Renaissance*, Duke University Press, Ντάραμ Ν. Καρολίνα 2003.

από τον 17ο αιώνα η αγγλική αριστοκρατία εμποτίζεται από το πρότυπο του «αυστηρού αλλά στοργικού πατέρα», ενώ μετά το 1750 η πατρότητα θα επενδυθεί περισσότερο συναισθηματικά στο κυρίαρχο πνεύμα του ρομαντισμού και της ευαισθησίας.¹⁰² Παρομοίως στη Γαλλία του 18ου αιώνα, το πατριαρχικό εξουσιαστικό μοντέλο φαίνεται σταδιακά να υποχωρεί για χάρη μιας συναισθηματικά φορτισμένης πατρότητας.¹⁰³

Όπως έχει εντούτοις υποστηριχθεί, ο αστικός ουμανισμός προκρίνει ήδη από τον 15ο αιώνα ως πατρικό πρότυπο τη συνύπαρξη αυστηρότητας και στοργής.¹⁰⁴ Η πρόσφατη έρευνα αναδεικνύει την ανδρική συμμετοχή στην ανατροφή των παιδιών, η οποία, πέρα από τον αναμενόμενο ρόλο στην εκπαίδευση των αγοριών και των εφήβων, εισερχόταν και στο πεδίο της καθημερινής φροντίδας.¹⁰⁵ Διαφορετική είναι η εικόνα για τον κόσμο των πληβείων, ιδιαίτερα για την πατρότητα εκτός γάμου η οποία συνήθως συνοδευόταν από αποστροφή, αδιαφορία και παραμέληση,¹⁰⁶ γεγονός που καταδεικνύει πως η «συναισθηματική πατρότητα» εν πολλοίς διαπλεκόταν με τη δημόσια υπόληψη, την οικονομική οργάνωση του νοικοκυριού και τη δυναστική συνέχεια, ενώ, όπως εύστοχα έχει επισημάνει η Shepard, η ταύτιση βιολογικής και κοινωνικής πατρότητας κάθε άλλο παρά αυτονόητη υπήρξε.¹⁰⁷

Το εξελικτικό μοντέλο σύμφωνα με το οποίο η πατρότητα καθίσταται «συναισθηματική υπόθεση» μόνο κατά το πέρασμα στη νεωτερικότητα υπονομεύεται και στις μελέτες του μεσαιωνικού πατρικού παραδείγματος, στο οποίο επίσης συναρθρώνεται η εξουσία του *patria potestas*, ως νομική κατηγορία και κοινωνική πρακτική, με συναισθήματα στοργής και αγάπης, ενώ φαίνεται ότι ακόμη και η φροντίδα των βρεφών δεν ήταν πλήρως ασύμβατη με τις μεσαιωνικές αντιλήψεις περί ανδρισμού. Η πατρότητα ως δοκιμασία των ανδρικών ηγετικών ικανοτήτων, η διατήρηση της πατρογονικής γραμμής

102. Anthony Fletcher, *Growing up in England: The Experience of Childhood, 1600-1914*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2010.

103. Leslie Tuttle, «Celebrating the *Père de Famille*: Pronatalism and Fatherhood in Eighteenth-Century France», *Journal of Family History* 29:4 (2004), σ. 366-381.

104. Chara Armon, «Fatherhood and the Language of Delight in Fifteenth-Century Italian Texts», στο D. Peterson - D. Bornstein (επιμ.), *Florence and Beyond: Culture, Society and Politics in Renaissance Italy: Essays in Honour of John M. Najemy*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Τορόντο 2008, σ. 213-227.

105. Jennifer Jordan, «“To Make a Man Without Reason”: Examining Manhood and Manliness in Early Modern England», στο J. H. Arnold - S. Brady (επιμ.), *What is Masculinity?*, ό.π., σ. 245-262.

106. Patricia Crawford, *Parents of Poor Children in England, 1580-1800*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2013.

107. Alexandra Shepard, «Brokering Fatherhood: Illegitimacy and Parental Rights and Responsibilities in Early Modern England», στο S. Hindle - A. Shepard - J. Walter (επιμ.), *Remaking English Society: Social Relations and Social Change in Early Modern England*, The Boydell Press, Γούντμπριτζ 2013, σ. 41-63.

και η σωστή ανατροφή των παιδιών ως προϋποθέσεις της δημόσιας ευποληψίας αποτέλεσαν προτάγματα και για τον μεσαιωνικό αστικό πολιτισμό.¹⁰⁸

Ωστόσο, για τις μεσαιωνικές κοινωνίες η πατρότητα αποτέλεσε ταυτοχρόνως μια διευρυμένη και πολυσήμαντη συνθήκη πέρα από τους δεσμούς αίματος. Οι πνευματικοί δεσμοί μεταξύ των πιστών υπερέβαιναν τους οριοθετημένους συγγενικούς δεσμούς, ενώ η «πνευματική πατρότητα» των κληρικών με πρότυπο τον ίδιο τον Θεό ως στοργικό πατέρα καταδεικνύει τα ρευστά όρια της πατρότητας στις μεσαιωνικές κοινωνίες.¹⁰⁹ Η εν πολλοίς μεταφορική, τουλάχιστον στα νεωτερικά μάτια μας, παρουσία της πατρότητας σε πολλές υστερομεσαιωνικές, κυρίως ομοκοινωνικές, συσσωματώσεις που σχετίζονταν με τον χώρο της εργασίας, της πνευματικής καθοδήγησης και της κοινωνικότητας, ή οι «μεσαιωνικές πρακτικές της πατρότητας», κατά τον Philip Grace, επαναφέρουν στο προσκήνιο την πατρότητα ως καίριο σημείο συνάντησης μεταξύ εξουσιαστικής επιβολής και συναισθηματικής εγγύτητας.¹¹⁰

Κατασκευάζοντας το ανδρικό σώμα

Η διάκριση μεταξύ γυναικείου και ανδρικού σώματος υπήρξε εγγενές συστατικό της αναγεννησιακής ιατρικής επιστήμης, η οποία συγκροτήθηκε με σημαντικά δάνεια από την κλασική αρχαιότητα. Η οπτική του φύλου στη μελέτη του ιατρικού λόγου έδειξε ότι τα πορίσματα της ιατρικής δεν υπήρξαν ουδέτερα παράγωγα της επιστημονικής έρευνας ως κλειστού γνωσιακού συστήματος, αλλά έφεραν το βάρος των πολιτισμικών αξιών της εποχής νομιμοποιώντας και αναπαράγοντας εδραιωμένες σχέσεις εξουσίας, κυρίαρχες πρακτικές και αντιλήψεις. Ο ιατρικός λόγος βρισκόταν, άλλωστε, σε διαρκή αλληλεπίδραση με άλλα συστήματα ερμηνείας και καθορισμού της ανθρωπίνης ζωής και του σώματος ως έμφυλης κατηγορίας (θεολογία, δίκαιο, λογοτεχνία, έθιμο).

Ορόσημο στη μελέτη της ιστορίας της ιατρικής από τη σκοπιά του φύλου υπήρξε το έργο του Τόμας Λακέρ, ο οποίος υποστήριξε ότι από την κλασική αρχαιότητα έως τον 18ο αιώνα επικρατούσε στην ιατρική σκέψη το μοντέλο του ενιαίου φύλου, σύμφωνα με το οποίο η γενετήσια διαφορά αποτυπωνόταν στην ανατομική αναπαράσταση του αρσενικού και του θηλυκού ως ισομορφισμός. Με την ανάπτυξη της ανατομίας κατά την περίοδο της

108. Lucie Laumonier, «Meanings of Fatherhood in Late-Medieval Montpellier: Love, Care and the Exercise of *Patria Potestas*», *Gender & History* 27:3 (2015), σ. 651-668· Rachel Moss, *Fatherhood and its Representations in Middle English Texts*, D. S. Brewer, Κέμπριτζ 2013.

109. Megan McLaughlin, «Secular and Spiritual Fatherhood in the Eleventh Century», στο J. Murray (επιμ.), *Conflicted Identities and Multiple Masculinities*, ό.π., σ. 25-43.

110. Philip Grace, *Affectionate Authorities: Fathers and Fatherly Roles in Late Medieval Basel*, Ashgate, Μπέρλινγκτον 2015.

Αναγέννησης, τα ανδρικά και γυναικεία γεννητικά όργανα δεν γίνονται αντιληπτά ως διακριτά, αλλά τα δεύτερα νοούνται ως αντεστραμμένες εκδοχές των πρώτων. Έτσι, η ανδρική ανατομία εμφανίζεται ως ο κανόνας της ανθρώπινης μορφολογίας.¹¹¹

Η πλούσια βιβλιογραφία που συνδιαλέχθηκε κριτικά με τη θεωρία του Λακέρ υποστήριξε ότι το μοντέλο του ενιαίου γενετήσιου φύλου δεν είχε καθολική ισχύ, αλλά αποτυπώνει μόνο κάποιες κυρίαρχες θεωρήσεις της λόγιας ιατρικής σκέψης, οι οποίες άλλωστε συχνά δεν ταυτίζονταν με τις λαϊκές αντιλήψεις, την καθημερινή ενσώματη εμπειρία και τις πρακτικές.¹¹² Εκκινώντας από αυτή την κριτική, αρκετές μελέτες επιχείρησαν να υπερβούν τον ανδροκεντρικό, ανατομικό λόγο και να ανιχνεύσουν πώς οι ίδιες οι γυναίκες βίωναν το σώμα τους στην προνεωτερική Ευρώπη.¹¹³ Πρόσφατες μελέτες στρέφονται στους τρόπους με τους οποίους τα ανδρικά υποκείμενα βίωναν και νοηματοδοτούσαν τη σεξουαλικότητα, την αναπαραγωγή, την ασθένεια και τη φυσική υγιεινή. Στη μελέτη της Valeria Finucci, για παράδειγμα, αναδεικνύεται με συναρπαστικό τρόπο πώς ο Vincenzo Gonzaga, δούκας της Μάντοβα, συζητούσε με τους γιατρούς του την ανασφάλεια που βίωνε σχετικά με τη φυσική κατάσταση και ομορφιά, τη σεξουαλική επίδοση, τον πόνο και τον φόβο των γηρατειών.¹¹⁴

Σε μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη, η Patricia Simons έχει επισημάνει ότι εκτός από τον ανατομικό λόγο περί ανθρώπινης μορφολογίας, η προνεωτερική επικρατούσα θεωρία των χυμών του σώματος, σε συνδυασμό με την «κοινωνική εικονογραφία» (δηλαδή τις αναπαραστατικές και επιτελεστικές λειτουργίες του σώματος στην τέχνη και τη λογοτεχνία) καθιστούσαν κύριο πεδίο συγκρότησης της ανδρικής φυσιολογίας και σεξουαλικότητας τα ανδρικά γεννητικά όργανα στο σύνολό τους ως έναν σύνθετο μηχανισμό, η λειτουργία του οποίου βασιζόταν περισσότερο στην εκσπερμάτιση και προβολή παρά στη διείσδυση. Κεντρική θέση εδώ κατέχουν οι όρχεις και όχι το πέος. Σύμφωνα με τη Simons, θα πρέπει να απεγκλωβιστούμε από τη νεω-

111. Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασαχουσέτη 1990 [Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο: σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Πολύτροπον, Αθήνα 2003].

112. Michael Stolberg, «A Woman Down to Her Bones: The Anatomy of Sexual Difference in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries», *Isis* 94 (2003), σ. 274-299· Winfried Schleiner, «Early Modern Controversies about the One-Sex Model», *Renaissance Quarterly* 53 (2000), σ. 180-191· Mary Fissel, *Vernacular Bodies: The Politics of Reproduction in Early Modern England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004.

113. Laura Gowing, *Common Bodies: Women, Touch and Power in Seventeenth-Century England*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2003· Sara Read, *Menstruation and the Female Body in Early Modern England*, Palgrave Macmillan, Μπείζινγκστον 2013.

114. Valeria Finucci, *The Prince's Body: Vincenzo Gonzaga and Renaissance Medicine*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015.

τερική φαλλοκεντρική κουλτούρα της διείσδυσης, προκειμένου να κατανοήσουμε ότι το προνεωτερικό ανδρικό σώμα καθοριζόταν ως έμφυλο και σεξουαλικοποιημένο πρωτίστως μέσω ενός σπερματοκεντρικού προσδιορισμού. Η Simons διαφοροποιείται από άλλες σύγχρονες μελέτες που τείνουν να εξαίρουν την πατρότητα, επιμένοντας ότι αν και σπερματοκεντρική η προνεωτερική σεξουαλική κουλτούρα αποσκοπούσε πρωτίστως στη διαπλοκή ηδονής και εξουσίας, παρά στη γονιμότητα και αναπαραγωγή. Υπογραμμίζει τέλος ότι δεν είναι πάντα χρήσιμη η διάκριση λόγων και πρακτικών, αφού συνήθως τα δύο αυτά πεδία λειτουργούν σε αλληλόδραση μεταξύ τους. Σε κάθε περίπτωση, αυτό το προνεωτερικό σπερματοκεντρικό φαντασιακό αποτυπωνόταν σε ένα ευρύ φάσμα έτερο- και ομο-ερωτικών σχέσεων, οι οποίες δεν περιλάμβαναν απαραίτητα τη διείσδυση.¹¹⁵

Απέναντι στην εστίαση στα γεννητικά όργανα, που απαντά στην ανατομολογική θεώρηση του ανδρικού υποκειμένου, έχει προταθεί ότι η ανδρική ενσώματη υποκειμενικότητα υπήρξε πρωτίστως μια επιτελεστική πράξη. Κατά τον Will Fisher, για παράδειγμα, η γενειάδα, φυσική ή τεχνητή, υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τον προσδιορισμό του ανδρισμού. Μέσω της τριχοφυΐας του το ανδρικό υποκείμενο προσδιορίζεται απέναντι στο μη ανδρικό, γυναικείο ή παιδικό.¹¹⁶ Η συχνότητα με την οποία εμφανίζεται η παρηνδυσία ανδρών και γυναικών στο αναγεννησιακό θέατρο, ιδιαίτερα το ιταλικό, δείχνει, άλλωστε, ότι η αναγεννησιακή αντίληψη περί ανδρισμού και θηλυκότητας δεν βασιζόταν σε ένα σταθερό σύνολο ιδιοτήτων και πρακτικών, αλλά τα ανθρώπινα σώματα μπορούσαν να αποτελούν ανοικτά σημασιολογικά σενάρια.¹¹⁷

Στα πατριαρχικά καθεστώτα της πρώιμης νεωτερικότητας το ανδρικό σώμα ορίζεται όχι μόνο ως ο παραδειγματικός κανόνας έναντι του γυναικείου αλλά και ως πεδίο διαφοράς και ιεράρχησης μεταξύ των ανδρών. Η Alexandra Shepard έχει δείξει ότι στην Αγγλία η ιατρική θεωρία βρισκόταν σε διαρκή όσμωση με την πολιτική και κανονιστική γραμματεία ως προς την απόπειρα προσδιορισμού μιας ιδεατής αρρενωπότητας, η οποία πρωτίστως αφορούσε και κατεξοχήν όφειλε να πραγματώνεται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η συγκρότηση μιας ιδεοτυπικής ανδρικής ιδιοσυγκρασίας βασιζόταν στο μοντέλο της εγκράτειας, της σταθερότητας και της ισορροπίας μεταξύ των χυμών του σώματος, ιδιότητες που καθορίζονταν όχι μόνο από το φύλο, ως κανονιστική διάκριση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού, αλλά και

115. Patricia Simons, *The Sex of Men in Premodern Europe: A Cultural History*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2011.

116. Will Fisher, «The Renaissance Beard: Masculinity in Early Modern England», *Renaissance Quarterly* 54:1 (2001), σ. 155-187.

117. Laura Giannetti, *Lelia's Kiss: Imagining Gender, Sex, and Marriage in Italian Renaissance Comedy*, University of Toronto Press, Τorónto 2009.

από παράγοντες όπως η ηλικία, η κοινωνική θέση, το κλίμα, η γεωγραφία, η διατροφή, ακόμη και η αστρολογία.¹¹⁸ Σύμφωνα με τη Lisa Wynne Smith, στις αρχές του 18ου αιώνα η διάκριση μεταξύ γυναικείου ανοικτού και ανδρικού κλειστού σώματος ενδυνάμωσε τις αντιλήψεις για την αναγκαιότητα αυτοελέγχου του ανδρικού σώματος και πνεύματος. Τα ανεξέλεγκτα και διαπερατά ανδρικά σώματα δεν μπορούσαν παρά να γίνονται αντιληπτά ως ανωμαλία και να δρουν διαταρακτικά ως προς το φαντασιακό της ανδρικής εξουσίας και σταθερότητας.¹¹⁹

Ανδρισμός και εργασία στα προνεωτερικά αστικά περιβάλλοντα

Η μελέτη ανδρισμού και εργασίας στη προβιομηχανική Δύση κατέγραψε δυναμική είσοδο με δύο άρθρα στα πρώτα τεύχη του *Gender & History*, σε μια εποχή που η ιστορία του ανδρισμού απαντά μόνο αποσπασματικά.¹²⁰ Η Merry Wiesner και η Lyndal Roper πραγματεύονται την έννοια της τιμής ως κώδικα που σφυρηλατεί τον ανδρικό δεσμό και την οικονομική συμπεριφορά των περιπλανώμενων τεχνιτών και του γνωστού επιχειρηματία-εμπόρου Anton Fugger στον γερμανικό χώρο.

Εδώ η μελέτη του ανδρισμού προβάλλει ως μια νέα αλλά και συμπληρωματική ερμηνεία σε ερωτήματα που συνέχιζαν να απασχολούν την ιστορία των γυναικών και τη φεμινιστική ιστοριογραφία, και υπόρρητα αντλούσαν από τα μεγάλα ερωτήματα σχετικά με τον μετασχηματισμό των εργασιακών σχέσεων κατά τη μετάβαση στον καπιταλισμό και στη βεμπεριανή ταύτιση της επιχειρηματικής δραστηριότητας με την εκλογίκευση και την απομάγευση του κόσμου.¹²¹ Τα δύο άρθρα πρότειναν να ξανασκεφτούμε την ιστορία της εργασίας στα προνεωτερικά αστικά περιβάλλοντα, όπου αναδύθηκε η εμπορευματοποίηση και η εξειδίκευση, όχι μόνο μέσω του αναμφισβήτητου αποκλεισμού των γυναικών από την οικονομική ζωή και τη θεσμική αντιπροσώπηση, παρά τον ενεργό ρόλο τους σε διάφορους τομείς της αστικής οικονομίας, αλλά και μέσω της διαμόρφωσης ιεραρχικών ανδρισμών ή της έμφυλης παραγωγής της επαγγελματικής ταυτότητας.

118. A. Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, ό.π., σ. 47-69.

119. Lisa Wynne Smith, «The Body Embarrassed? Rethinking the Leaky Male Body in Eighteenth-Century England and France», *Gender & History* 23:1 (2010), σ. 26-46.

120. M. Wiesner, «Guilds, Male Bonding and Women's Work in Early Modern Germany», ό.π.: L. Roper, «Stealing Manhood: Capitalism and Magic in Early Modern Germany», ό.π.

121. Το ερώτημα σχετικά με τις επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης στην εργασιακή θέση των γυναικών, τέθηκε αρχικά από την Alison Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, G. Routledge & Sons, Λονδίνο 1919, επανήλθε με τις Louise Tilly - Joan Scott, *Women, Work and Family*, Methuen, Νέα Υόρκη 1978 και εξακολουθεί να ορίζει την έρευνα της προβιομηχανικής γυναικείας εργασίας.

Όπως έχει δείξει η Ruth Mazo Karras, ήδη από τον 14ο αιώνα ο κόσμος των τεχνιτών διαμορφώνεται πρωτίστως μέσω του ανταγωνισμού, δομώντας κυρίαρχους και υπάλληλους ανδρισμούς. Η τιμή, η δεξιοτεχνία και η ανεξαρτησία όριζαν την ταυτότητα των τεχνιτών, καθορίζοντας την προοπτική απόκτησης της ιδιότητας του μάστορα που συνεπαγόταν την ίδρυση εργαστηρίου και τη δυνατότητα σύναψης γάμου.¹²² Τον ύστερο 14ο αιώνα, μετά τις καταστροφικές συνέπειες του Μαύρου Θανάτου, διακρίνεται μια νέα πραγματεύση του ανδρισμού στον αστικό χώρο, ένα είδος αστικότητας (*urbanitas*), που εμφιλοχωρεί στα παραδοσιακά μοντέλα κληρικού και αριστοκρατικού ανδρισμού, προβάλλοντας ως ιδεώδη την κοινωνική ευταξία ως ανδρικό καθήκον, την εργατικότητα και την οικιακή εργασία με τη διττή έννοια του εργαστηρίου και του νοικοκυριού.¹²³

Η υστερομεσαιωνική ρητορική καθιστά τη συντεχνιακή οργάνωση της εργασίας μια ομοκοινωνική αλλά εύθραυστη συνθήκη, όπως αποτυπώνεται στο αστικό, θρησκευτικό θέατρο που, όπως δείχνει η Christina Fitzgerald, υπήρξε ένα κατεξοχήν «δράμα του ανδρισμού». Σε αυτό η αστική ζωή επιτελείται ως ομοκοινωνική φαντασίωση, αποκαλύπτοντας αλλά και επισιιάζοντας ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των ανδρών. Για τις κυρίαρχες τάξεις το δράμα προβάλλει τον Χριστό ως φορέα παραδειγματικού ανδρισμού που διακρίνεται από σιωπή, αυτοθυσία και στωικότητα. Ο μάστορας ή ο έμπορος, σε αναλογία με τον Χριστό προς τους μαθητές του, είναι ο απόμακρος επικεφαλής απέναντι στους εργασιακά εξαρτώμενους.¹²⁴

Η μετάβαση σε πρώιμες καπιταλιστικές δομές σε περιοχές όπως η Αγγλία, όπου υποχωρεί νωρίτερα το συντεχνιακό φαινόμενο και στη θέση του αναδύεται η μισθωτή εργασία, σηματοδοτεί τη μετατόπιση από τον διττό ρόλο του επικεφαλής του εργαστηρίου και του νοικοκυριού προς τη μορφή του οικογενειάρχη, η ισχύς του οποίου συγκροτείται πρωτίστως μέσω του ελέγχου επί των προστατευόμενων μελών, ειδικά των γυναικών.¹²⁵ Η οικονομική ανεξαρτησία εξακολουθεί να ορίζει την ανδρική συγκρότηση, πλέον ως κοινωνική αξιούνη, δυνατότητα στήριξης του νοικοκυριού και φερεγγυότητα σε μια οικονομία της πίστωσης.¹²⁶ Όπως, ωστόσο, έχει δείξει η Wiesner για τον γερμανόφωνο χώρο, οι αποκλειόμενοι από τις συντεχνίες και τη δυνατότητα δημιουργίας οικογένειας τεχνίτες συχνά διαμόρφωναν ισχυρούς ομοκοινωνικούς δεσμούς που εδράζονταν στα ιδεώδη της γενναιότητας, της απερισκεψίας και της σπατάλης, και στη μισογυνική και αντιοικογενειακή ρητορι-

122. Ruth Mazo Karras, *From Boys to Men: Formations of Masculinity in Late Medieval Europe*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 2003, σ. 109-150.

123. I. Davis, *Writing Masculinity in the Later Middle Ages*, ό.π.

124. Christina Fitzgerald, *The Drama of Masculinity and the Medieval English Guild Culture*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2007.

125. E. Foyster, *Manhood in Early Modern England*, ό.π., σ. 39-48, 87-94.

126. A. Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, ό.π., σ. 70-89, 186-195.

κή.¹²⁷ Στον καθολικό νότο μπορούμε να εντοπίσουμε σημαντικές διαφορές. Για παράδειγμα, στο Τορίνο τον 17ο και 18ο αιώνα η επίσημη αναγνώριση της αριστοτεχνίας όχι μόνο δεν συνεπαγόταν άμεσο γάμο, αλλά πολλοί σημαίνοντες και ευυπόληπτοι μάστορες παρέμειναν εργένηδες, ενώ γνωρίζουμε ότι οι τεχνίτες δεν αποκλείονταν εξ ορισμού από τη γαμήλια ένωση.¹²⁸

Η εργασιακή ευυποληψία φαίνεται να είναι καθοριστική τον 18ο αιώνα για τη συγκρότηση ενός ενήλικου ανδρισμού στους μεσοαστικούς επιχειρηματικούς κύκλους. Μάλιστα ο John Smail κάνει λόγο για έναν διακριτό «εμπορικό ανδρισμό», που δεν είναι ταυτόσημος με τον γάμο και το νοικοκυριό. Ο συγκεκριμένος ανδρισμός, αν και αντλεί από παλαιότερα ιδεώδη όπως ο ιπποτισμός, τα οποία προσαρμόζει στην επιχειρηματική ζωή, πρωτίστως δομείται γύρω από τη σύνεση, την εργατικότητα και την τιμή. Αυτές οι αρετές σφυρηλατούνται και δοκιμάζονται στα ομοκοινωνικά εμπορικά περιβάλλοντα, στα οποία νεαροί και ενήλικοι άνδρες συνδέονται με δεσμούς αλληλεξάρτησης με βάση την πιστοληπτική ικανότητα και την εμπιστοσύνη.¹²⁹

Η διερεύνηση των ανδρών ως έμφυλων υποκειμένων μέσω των εργασιακών τους σχέσεων προέκυψε από σημαντικά ερωτήματα της ιστορίας των γυναικών και του φύλου, ειδικά της ιστορίας της γυναικείας εργασίας, ενώ παραμένει οριοθετημένη στον αστικό χώρο παραβλέποντας την κυριαρχία της αγροτικής οικονομίας για αιώνες στην Ευρώπη. Η εργασιακή δόμηση του ανδρισμού δεν υπήρξε εντούτοις προτεραιότητα κατά τη σταδιακή ανάπτυξη και «αυτονόμηση» της ιστορίας του ανδρισμού. Αντιθέτως, η ιδεοτυπική μορφή του «οικογενειάρχη» που καθιερώνεται στην αγγλική ιστοριογραφία του ανδρισμού μάλλον αποσύνδεσε τον ανδρισμό από τις οικονομικές σχέσεις και εν πολλοίς «επαναφυσικοποίησε» τους άνδρες ως οικονομικά υποκείμενα.

127. Merry Wiesner, «Wandervogels and Women: Journeymen's Concept of Masculinity in Early Modern Germany», *Journal of Social History* 24:4 (1991), σ. 768-782.

128. Sandra Cavallo, *Artisans of the Body in Early Modern Italy: Identities, Families and Masculinities*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2007· Beatrice Zucca Micheletto, «Husbands, Masculinity, Male Work and Household Economy in Eighteenth-Century Italy: The Case of Turin», *Gender & History* 27 (2015), ειδικό τεύχος· Raffaella Sarti (επιμ.), *Men at Home*, σ. 752-772.

129. John Smail, «Coming of Age in Trade: Masculinity and Commerce in Eighteenth-Century England», στο M. Jacob - C. Secretan (επιμ.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2008, σ. 229-252· Juliann Vitullo - Diane Wolfthal, «Trading Values: Negotiating Masculinity in Late Medieval and Early Modern Europe», στο J. Vitullo - D. Wolfthal (επιμ.), *Money, Morality, and Culture in Late Medieval and Early Modern Europe*, Ashgate, Φάρναμ 2010, σ. 155-196.

Δημόσιοι ανδρισμοί: ιεραρχίες, ανταγωνισμοί, συλλογικότητες, φιλίες

Συνομιλώντας με μια ισχυρή ιστοριογραφική παράδοση σύμφωνα με την οποία οι δημόσιοι και ημι-δημόσιοι χώροι υπήρξαν κατεξοχήν πεδία της ανδρικής παρουσίας και κυριαρχίας, η ιστορία του ανδρισμού έχει φωτίσει πτυχές της ανδρικής κοινωνικότητας. Η διασκέδαση υπήρξε καίριο πεδίο διαμόρφωσης του ανδρισμού τόσο των κατώτερων όσο και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων στο πλαίσιο ομοκοινωνικών ή μεικτών χώρων. Η κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών έφερε ιδιαίτερο βάρος στη δημιουργία δεσμών φιλίας, επαγγελματικής συνεργασίας και καλής γειτνίασης μεταξύ ανδρών. Η μέθη, εντούτοις, μπορούσε να υπονομεύσει τον ανδρισμό, δεδομένου ότι έπληττε την «ανδρική ικανότητα» για αυτοέλεγχο και καθιστούσε τον άνδρα ανίκανο να ανταποκριθεί με μέτρο και λογική στα πατριαρχικά καθήκοντά του.¹³⁰ Οι περισσότερες κοινωνικές εκδηλώσεις αφενός αποτελούσαν έκφραση του συναισθήματος του συνανήκειν και της «αδελφοσύνης» και αφετέρου νομιμοποιούσαν περαιτέρω τις εσωτερικές ιεραρχήσεις, ειδικά όταν οι κανόνες που όριζαν τη συντροφικότητα και την ιεράρχηση διαρρηγνύονταν ή καθίσταντο ασαφείς, όπως σε περιόδους έντονων κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών. Ιδιαίτερα από τον 16ο αιώνα οι εν πολλοίς τελετουργοποιημένες αυτές μορφές ανδρικής διασκέδασης και κοινωνικότητας θα εμπλουτιστούν με σαφέστερες αναφορές στις υλικές πτυχές της συντροφικότητας και στον καταναλωτισμό.¹³¹

Αρκετές μελέτες έχουν δείξει ότι, σταδιακά και ως απόρροια της αστικοποίησης, η ανδρική νεανική κοινωνικότητα αναδύθηκε ως διακριτή κουλτούρα. Μορφές τελετουργικού ανδρισμού υπήρξαν κυρίαρχες στους νέους σφυρηλατώντας ισχυρούς ομοκοινωνικούς δεσμούς και διαμορφώνοντας διαβατήριες τελετές προς την ενηλικίωση, σε μια διαδικασία που συχνά κρινόταν κρίσιμη και ασταθής. Άλλωστε, οι ιατρικές αντιλήψεις συνέκλιναν στο ότι οι ορμές και τα πάθη των νεανικών ανδρικών σωμάτων λόγω της υπερβολικής θερμότητας ήταν δύσκολο να τεθούν υπό έλεγχο. Η ομαδική βία, ως

130. Alexandra Shepard, «“Swil-bolls and Tos-pots”: Drink Culture and Male Bonding in England c. 1560-1640», στο L. Gowing - M. Hunter - M. Rubin (επιμ.), *Love, Friendship and Faith in Europe, 1300-1800*, Palgrave Macmillan, Μπεϊζινγκστόουκ 2005, σ. 110-130· Gina Bloom, «Manly Drunkenness: Binge Drinking as Disciplined Play», στο A. Bailey - R. Hentschell (επιμ.), *Masculinity and the Metropolis of Vice, 1550-1650*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2010, σ. 21-44.

131. Gervase Rosser, «Going to the Fraternity Feast: Commensality and Social Relations in Late Medieval England», *Journal of British Studies* 33:4 (1994), σ. 430-446· Jasmine Kilburn-Toppin, «“Discords Have Arisen and Brotherly Love Decreased”: The Spatial and Material Contexts of the Guild Feast in Early Modern London», *Brewery History* 150 (2013), σ. 28-38· Karen Harvey, «Ritual Encounters: Punch Parties and Masculinity in the Eighteenth Century», *Past and Present* 214 (2012), σ. 165-203.

βασικό συστατικό της νεανικής κουλτούρας που συχνά στρεφόταν εναντίον γυναικών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, λειτουργούσε επιβεβαιωτικά για έναν υπό διαμόρφωση ανδρισμό που παρέμενε εντούτοις ακόμη «ανεξέλεγκτος». Η Ruth Mazo Karras έχει δείξει ότι στο κατεξοχήν ομοκοινωνικό περιβάλλον του υστερομεσαιωνικού πανεπιστημίου οι νεαροί φοιτητές υιοθετούσαν πρακτικές όπως η οινοποσία, τα τυχερά παιχνίδια, η νυχτερινή ζωή και η σεξουαλική βία εναντίον γυναικών, προκειμένου αφενός να ενδυναμώσουν τους μεταξύ τους δεσμούς και αφετέρου να επιβεβαιώσουν τόσο τον ανδρισμό όσο και την κοινωνική υπεροχή τους.¹³² Μέσω αυτών των βίαιων πρακτικών οι νεαροί άνδρες αποκτούσαν το «ανδρικό κύρος» που ακόμη υπολειπόταν λόγω της ηλικίας τους ή, όπως εύστοχα παρατηρεί η Alexandra Shepard, επιτελούσαν το δικό τους, εναλλακτικό «θέατρο ανδρισμού».¹³³

Η μελέτη της βίας και του νεανικού ανδρισμού εγγράφεται σε μια ευρύτερη ιστοριογραφική θεώρηση της βίας, πραγματικής ή τελετουργικής, ως ενδημικό φαινόμενο των προνεωτερικών κοινωνιών, η σταδιακή υποχώρηση της οποίας, κατά τα ερμηνευτικά σχήματα των Μισέλ Φουκό, Νόρμπερτ Ελίας και Lawrence Stone, σηματοδότησε το πέρασμα στη νεωτερικότητα. Αν και η βία, ειδικά με τη μορφή της τελετουργοποιημένης, πληθειακής πρακτικής συγκέντρωσε από τη δεκαετία του 1970 την προσοχή της ιστορικής ανθρωπολογίας και της νέας πολιτισμικής ιστορίας, το φύλο δεν αξιοποιήθηκε ως αναλυτική κατηγορία σε αυτού του είδους τις μελέτες, με αποτέλεσμα η βία να υποστασιοποιείται κατά κανόνα ως ανδρική πράξη. Η φεμινιστική κριτική από την άλλη πλευρά υπογράμμισε εξ αρχής την έμφυλη διάσταση της βίας, καταδεικνύοντας ότι η ανδρική βία εναντίον των γυναικών αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη συστατικά της πατριαρχικής ισχύος. Η ιστορία του ανδρισμού συνέβαλε περαιτέρω στην ιστορικοποίηση της «ανδρικής επιθετικότητας» και την ανάδειξη των έμφυλων διαστάσεων της, ενώ προβληματοποίησε τα τελεολογικά μοντέλα του παρελθόντος για να υπογραμμίσει την πολυπλοκότητα αναφορικά με τις ιστορικές συνέχειες και ασυνέχειες της ανδρικής βίας και την ταξική χροιά της.¹³⁴

Η βία στον χώρο της ελίτ αφενός ισχυροποιούσε τους ομοκοινωνικούς δεσμούς και αφετέρου νομιμοποιούσε την κοινωνική και πολιτισμική διαφορά με έμφυλους και ταξικούς όρους. Τελετουργοποιημένες στρατιωτικές πρακτικές, όπως οι κονταρομαχίες και οι μονομαχίες, μέσω του αποκλεισμού

132. R. Mazo Karras, *From Boys to Men*, ό.π., σ. 67-108.

133. A. Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, ό.π., σ. 93-126· ιδιαίτερα για το στοιχείο του μισογυνισμού στη νεανική κουλτούρα, βλ. επίσης Tim Reinke - Williams, «Misogyny, Jest Books and Male Youth Culture in Seventeenth-Century England», *Gender & History* 21:2 (2009), σ. 324-339.

134. Jennifer Feather - Catherine Thomas, «Introduction: Reclaiming Violent Masculinities», στο J. Feather - C. Thomas (επιμ.), *Violent Masculinities: Male Aggression in Early Modern Texts and Culture*, Palgrave Macmillan, Μπεϊζινγκστούκ 2013, σ. 1-20.

από το κεντρικό δρώμενο των γυναικών, των παιδιών και των υποτελών τάξεων, αποτελούσαν πεδία συγκρότησης ενός ενήλικου, αριστοκρατικού ανδρισμού. Το γυναικείο βλέμμα, υπό το οποίο συχνά επιτελούνταν τέτοιου είδους δρώμενα, ενδυνάμωνε τον ανδρισμό των συμμετεχόντων και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό.¹³⁵ Εξίσου ενισχυτικά για τον ανδρισμό της ελίτ, ως τεκμήρια της ικανότητας για αυτοκυριαρχία και παροχή προστασίας σε γυναίκες και υποτελείς, λειτουργούσαν οι σωματικές ασκήσεις και άλλες δραστηριότητες που παρέπεμπαν σε πολεμικές αναμετρήσεις, όπως για παράδειγμα το κυνήγι.¹³⁶ Η υλική κουλτούρα του πολέμου, κυρίως όπλα και πανοπλίες, κοσμούσαν τις συλλογές της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας, επιβεβαιώνοντας τον ρωμαλέο ανδρισμό ακόμη και όσων δεν είχαν συμμετάσχει ποτέ σε πολεμικές αναμετρήσεις.¹³⁷

Η προάσπιση της τιμής αποτελούσε συχνά την κύρια αιτία της διαπροσωπικής βίας μεταξύ ανδρών της ελίτ.¹³⁸ Αντίστοιχες μορφές «ξεκαθαρίσματος» με στόχο τη διασφάλιση της «τιμής», αν και λιγότερο κωδικοποιημένες, απαντούν και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.¹³⁹ Με την ενδυνάμωση της κρατικής ισχύος και τη γραφειοκρατικοποίηση στην απονομή της δικαιοσύνης, η διαπροσωπική βία τόσο της ελίτ όσο και των πληθείων τίθεται σταδιακά υπό τον κρατικό έλεγχο, υπονομεύοντας παραδοσιακές αντιλήψεις σχετικά με την ανδρική τιμή και την προάσπισή της. Αυτή η διαδικασία συνεπικουρήθηκε από το αναδυόμενο φαντασιακό της κόσμιας κοινωνικότητας και συμπεριφοράς και τη σημασία που αποκτά η εκπαίδευση –στη θέση των όπλων– στη διαμόρφωση ηγεμονικών μορφών ανδρισμού.¹⁴⁰

Πρόσφατα η ιστορία του ανδρισμού έχει εισέλθει σε ερευνητικά πεδία όπως η αστική κοινωνικότητα, η κόσμια συμπεριφορά, τα πρότυπα στον τρόπο ζωής, συναναστροφής και ντυσίματος, τα οποία παραδοσιακά είχαν μελετηθεί υπό το πρίσμα μακροϊστορικών μελετών όπως αυτή του Νόρμπερτ Ελίας. Σε μία από τις πρώτες σχετικές μελέτες, η Michèle Cohen διερευνά μετασχηματισμούς στα αγγλικά ανδρικά πρότυπα σε σχέση με τις αντιλήψεις περί κοινωνικότητας, γλώσσας και εκπαίδευσης από τον ύστερο 17ο έως τα

135. R. Mazo Karras, *From Boys to Men*, ό.π., σ. 20-67· Jennifer Low, *Manhood and the Duel: Masculinity in Early Modern Drama and Culture*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2003.

136. Catherine Bates, *Masculinity and the Hunt: Wyatt to Spenser*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2013. Βλ. επίσης τη μελέτη της Α. Διαλέτη στον παρόντα τόμο.

137. Carolyn Springer, *Armour and Masculinity in the Italian Renaissance*, University of Toronto Press, Τορόντο 2010.

138. John Hunt, «Carriages, Violence, and Masculinity in Early Modern Rome», *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 17:1 (2014), σ. 175-196.

139. E. Foyster, *Manhood in Early Modern England*, ό.π., σ. 177-181· A. Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, ό.π., σ. 127-151.

140. Robert Shoemaker, «Reforming Male Manners: Public Insult and the Decline of Violence in London, 1660-1740», στο T. Hitchcock - M. Cohen (επιμ.), *English Masculinities, 1660-1800*, Longman, Λονδίνο 1999, σ. 133-150.

μέσα του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με αυτή τη μελέτη, η αβρότητα, στα πρότυπα μιας «γαλλικής κοινωνικότητας», όπως παραδειγματικά πραγματωνόταν στη συναναστροφή με κυρίες στο πλαίσιο της κουλτούρας των Αυλών και των σαλονιών, υποχωρεί σταδιακά από τον 18ο αιώνα και αντικαθίσταται από ιδεώδη όπως η πνευματικότητα, η εσωστρέφεια και η ειλικρίνεια, ενώ η συναναστροφή με γυναίκες, συμπεριλαμβανομένης της μητέρας, νοηματοδοτείται πλέον ως κίνδυνος εκθήλυνσης. Η σχέση εκπαίδευσης, γλωσσικού εθνικισμού, κοινωνικότητας και φύλου αποτυπώνεται στην εκπαίδευση των νεαρών αγγλων ευγενών με τη σταδιακή εγκατάλειψη των «απλοϊκών και εκθηλυμένων» γαλλικών, για χάρη των «απαιτητικών» και «αρρενωπών» λατινικών.¹⁴¹

Πιο πρόσφατα, ο Philip Carter υποστήριξε ότι από το τέλος του 17ου αιώνα διακρίνονται μετασηματισμοί στο νοηματοδοτικό πλαίσιο που ορίζει την ανδρική κοινωνικότητα με τη μετάβαση από τους «καλούς τρόπους» σε αξίες όπως η ευγένεια και η ευαισθησία. Ο νέος τύπος άνδρα, σύμφωνα με τον κανονιστικό λόγο, θα πρέπει να διαθέτει ικανότητα στις συναναστροφές τόσο με τους άνδρες όσο και με τις γυναίκες, τόσο με τους κοινωνικά ομόλογούς του όσο και με τους κατωτέρους του, ενώ θα πρέπει να επιδεικνύει ευγενικούς αλλά όχι επιτηδευμένους τρόπους, που να επενδύονται από συναισθηματισμό και ηθικές αξίες και να αντανακλούν τη βαθύτερη ευαισθησία του. Οι εσωτερικές αντιφάσεις αυτού του ανδρικού προτύπου καθιστούσαν την υιοθέτησή του από τους «πραγματικούς άνδρες» δύσκολο και αγχωτικό εγχείρημα. Ο κόσμιος ανδρισμός σφυρηλατείται πλέον πρωτίστως στον αναδυόμενο χώρο του καφενείου και διαφοροποιείται από την παλαιότερη εκδοχή του, όπως είχε διαμορφωθεί στην αυλική κουλτούρα, ενώ η ανδρική κοινωνικότητα δεν αρκείται στους καλούς τρόπους αλλά απαιτεί την αναμόρφωση του ίδιου του ανδρικού ψυχισμού.¹⁴²

Ένα από τα προτερήματα της ιστορίας που επικεντρώνεται στην ανδρική κοινωνικότητα, τα πρότυπα και τους τρόπους μέσω των οποίων επιτελείται ο ανδρισμός είναι ότι δίνει τη δυνατότητα να διερευνηθεί πώς ο τελευταίος διαμορφώνεται σε σχέση τόσο με τη θηλυκή όσο και με την ανδρική ετερότητα. Καθιστά επίσης σαφές ότι ο προνεωτερικός ανδρισμός πραγματώνεται όχι μόνο μέσω της κοινωνικής θέσης, η οποία προσδιορίζεται από μια όσμωση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου, οικονομικού και πολιτικού, αλλά και μέσω της επιτέλεσης αυτής της θέσης με έμφυλους όρους.

Η πρόσφατη ερευνητική παραγωγή έχει συγχρόνως δείξει ότι η φιλία αποτέλεσε ένα από τα πιο ισχυρά πεδία παραγωγής και επιβεβαίωσης του

141. Michèle Cohen, *Fashioning Masculinity: National Identity and Language in the Eighteenth Century*, Routledge, Νέα Υόρκη 1996· της ίδιας, «Manners Make the Man: Politeness, Chivalry, and the Construction of Masculinity 1750-1830», *Journal of British Studies* 44 (2005), σ. 319-329.

142. Philip Carter, *Men and the Emergence of Polite Society, Britain, 1660-1800*, Longman, Χάρλοου 2000.

ανδρισμού στην προνεωτερική Ευρώπη. Στο πατριαρχικό φαντασιακό η φιλία, όπως και η συντροφικότητα, γινόταν αντιληπτή ως κατεξοχήν ανδρική υπόθεση, αφού οι γυναίκες κατά κανόνα προσδιορίζονταν από την απουσία τους από τον δημόσιο χώρο, ενώ κάθε μορφή κοινωνικότητας και συναισθηματικής εμπλοκής εκ μέρους τους που υπερέβαινε το στενό οικογενειακό περιβάλλον προκαλούσε ανησυχία. Μερικά από τα βασικά συστατικά της ανδρικής ομοκοινωνικότητας και φιλίας αναδείχθηκαν ήδη σε κάποιες από τις πρώιμες μελέτες του ανδρισμού. Η Marianne Ailes, για παράδειγμα, ανίχνευσε στα μεσαιωνικά έπη του 12ου και 13ου αιώνα το «ανδρικό ζευγάρι» ως μια κανονιστική σχέση, μια παθιασμένη ανδρική φιλία, ενώ αντιστοίχως ο Julian Haseldine μελέτησε τους δεσμούς των υψηλόβαθμων κληρικών κατά τον 12ο αιώνα στο πλαίσιο του κινήματος της Γρηγοριανής Μεταρρύθμισης. Αυτές οι σχέσεις εκφέρονταν μέσω έντονων συναισθημάτων και χειρονομιών αγάπης που αποσκοπούσαν πρωτίστως στη δημόσια επικύρωση μιας ανδρικής αριστοκρατικής ταυτότητας και στην έκφραση βαθιάς θρησκευτικότητας. Και οι δύο μελέτες προειδοποιούν για τον κίνδυνο του αναχρονισμού τον οποίο διατρέχει η σύγχρονη ιστοριογραφία, όταν υπό το βάρος της νεωτερικότητας ερωτικοποιεί ή/και σεξουαλικοποιεί πρακτικές οι οποίες στο παρελθόν ούτε νοηματοδοτούνταν ούτε βιώνονταν ως τέτοιες, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα.¹⁴³

Άλλες μελέτες μετατοπίζουν χρονικά την ανδρική φιλία στο ουμανιστικό κίνημα. Έτσι έχει υποστηριχθεί ότι κατά την περίοδο της Αναγέννησης, καθώς ανακαλύπτεται εκ νέου το κλασικό ιδεώδες της *amicitia*, το ιδανικό της ανδρικής φιλίας απομακρύνεται από παλαιότερες μεσαιωνικές, φεουδαρχικές αξίες όπως η αμοιβαία αφοσίωση, η ανταλλαγή δώρων και η φιλοξενία για να αποκτήσει ένα ιδιαίτερο συναισθηματικό και πνευματικό βάρος, ενίοτε με ερωτικές συνδηλώσεις που λειτουργήσαν κατά αναλογία αλλά και ανταγωνιστικά ως προς τη γαμήλια σχέση.¹⁴⁴

143. M. J. Ailes, «The Medieval Male Couple and the Language of Homosociality», J. P. Haseldine, «Love, Separation and Male Friendship: Words and Actions in Saint Anselm's Letters to His Friends» και τα δύο στο D. M. Hadley (επιμ.), *Masculinity in Medieval Europe*, ό.π., σ. 216-237, 240-255. Αναθεωρούν έτσι υποθέσεις ερευνητών όπως ο John Boswell (*Christianity, Social Tolerance and Homosexuality: Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*, University of Chicago Press, Σικάγο 1980) που είδαν αυτές τις σχέσεις ως εκφάνσεις μιας «μεσαιωνικής ομοφυλοφιλίας».

144. Lorna Hutson, *The Usurer's Daughter: Male Friendship and Fictions of Women in Sixteenth-Century England*, Routledge, Λονδίνο 1997· Reginald Hyatte, «Complementary Humanistic Models of Marriage and Male *Amicitia* in Fifteenth-Century Literature», στο J. Haseldine (επιμ.), *Friendship in Medieval Europe*, Sutton, Στράουτ 1999, σ. 251-261· Lisa Jardine, «Companionate Marriage Versus Male Friendship: Anxiety for the Lineal Family in Jacobean Drama», στο S. Amussen - M. Kishlansky (επιμ.), *Political Culture and Cultural Politics in Early Modern England: Essays Presented to David Underdown*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1995, σ. 234-254.

Ο Alan Bray έχει προτείνει μια ενδιαφέρουσα γενεαλογία της ανδρικής φιλίας στην Αγγλία από τον Μεσαίωνα έως τον 19ο αιώνα, διακρίνοντας ένα μακράν μοντέλο το οποίο περιλάμβανε ιδιαίτερη σωματική εγγύτητα και τρυφερότητα, πρακτικές και συναισθήματα που δεν νοηματοδοτούνταν, εντούτοις, με όρους σεξουαλικούς. Από τον ύστερο 17ο αιώνα, ωστόσο, η εδραίωση της οικογένειας ως νεωτερικού θεσμού και η διαμόρφωση μιας κτητικής και συναισθηματικής υποκειμενικότητας είχαν ως απόρροια τη σταδιακή διαμόρφωση σεξουαλικών ταυτοτήτων και την εδραίωση της ετεροκανονικότητας, διαδικασίες οι οποίες ενδυναμώθηκαν μέσα από την ανάπτυξη του μυθιστορήματος και της νεοαναδυόμενης κόσμιας συναναστροφής. Πλέον οι χειρονομίες της ανδρικής φιλίας αλλάζουν, αφού εγκαταλείπεται, για παράδειγμα, ο ασπασμός και ο εναγκαλισμός για χάρη της χειραφιάς, ενώ η φιλία καθίσταται μια πιο αόριστη πρακτική στο πλαίσιο της νέας κοινωνικότητας. Η συμβολή του Bray μας ωθεί να σκεφτούμε ότι «πρακτικές και εμπειρίες άλλων εποχών απλά δεν έχουν νεωτερικές αναλογίες» και συνεπώς θα πρέπει να διαβάσουμε τις σχέσεις του παρελθόντος υπερβαίνοντας, στον βαθμό που αυτό είναι εφικτό, τα νοηματικά πεδία του σήμερα.¹⁴⁵

Από μια διαφορετική οπτική, η μελέτη της ανδρικής κοινωνικότητας και ειδικότερα της φιλίας συχνά άντλησε από γνωστές ανθρωπολογικές θεωρίες (π.χ. των Marcel Mauss, Gayle Rubin) για να αναδείξει τη συμβολική σημασία των γυναικών ως αντάλλαγμα, έπαθλο ή κοινό κτήμα και μέσο ενδυνάμωσης των δεσμών μεταξύ ανδρών στη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη Ευρώπη. Ωστόσο, κυρίως συνομίλησε με το εμβληματικό έργο της Eve Kosofsky Sedwick, το οποίο ανέδειξε τα ρευστά όρια μεταξύ ανδρικής συντροφικότητας και ομοερωτισμού, εισήγαγε τις γυναίκες ως καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση των ανδρικών δεσμών και καθιέρωσε τον όρο *ομοκοινωνικότητα* ως αναλυτική κατηγορία.¹⁴⁶ Σε μια πρόσφατη μελέτη η Courtney Quaintance έδειξε πως η πορνογραφική, μισογυνική ποίηση που προωθήθηκε από κύκλους βενετών λογίων κατά τον 16ο αιώνα ενδυνάμωνε τον ανδρισμό και την κοινωνική υπεροχή τους και ενίσχυε τους μεταξύ τους δεσμούς μέσω της ανταλλαγής, περιφρόνησης ή κακοποίησης κειμενικών γυναικείων χαρακτήρων που κατεξοχήν προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.¹⁴⁷

145. Alan Bray, *The Friend*, University of Chicago Press, Σικάγο 2003.

146. Eve Kosofsky Sedwick, *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1985.

147. Courtney Quaintance, *Textual Masculinity and the Exchange of Women in Renaissance Venice*, University of Toronto Press, Τορόντο 2015. Για τη σημασία των γυναικών στη συγκρότηση ανδρικών ομοκοινωνικών δεσμών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία, βλ. επίσης Androniki Dialeti, «Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy», *The Historical Journal* 54:1 (2011), σ. 1-23.

Η ανδρική επιθυμία ως λόγος και ως πρακτική

Η αμφισημία που μπορεί να ενέχουν οι φιλικοί δεσμοί και τα αισθήματα μεταξύ ανδρών αποτυπώνεται στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η μελέτη ανδρισμού και σεξουαλικότητας στην προνεωτερική Ευρώπη. Η ανδρική ομοκοινωνικότητα υπήρξε άλλωστε ένα από τα πρώτα σημεία συνάντησης των δύο ερευνητικών πεδίων, οι διασταυρώσεις των οποίων δεν είναι δεδομένες καθώς αναπτύσσονται με διαφορετική χρονικότητα. Οι πρώτες έρευνες για την προνεωτερική σεξουαλικότητα εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του 1970. Μέρος της βιβλιογραφίας δεν εκλαμβάνει εντούτοις τη σεξουαλικότητα ως σημαντικό πεδίο στη μελέτη του ανδρισμού, ενώ η ιστορία της σεξουαλικότητας αναπτύχθηκε χωρίς να καταφεύγει συστηματικά στο φύλο, ακόμα και όταν από τη δεκαετία του 1990 στράφηκε στην queer θεωρητικοποίηση. Σε μια πρόσφατη μελέτη ο Helmut Puff, ιστορικός με σημαντικό έργο στην προνεωτερική σεξουαλικότητα, προτρέπει σε πιο συστηματικές διασταυρώσεις της ιστορίας της σεξουαλικότητας με την ιστορία του φύλου.¹⁴⁸ Συγχρόνως, ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας, συνομιλώντας κριτικά με τις φουκοϊκές ταξινομήσεις (ταυτότητες/πράξεις, νεωτερικό/προνεωτερικό), ταυτίζει τη μελέτη της σεξουαλικότητας με τη μελέτη των ανδρικών ομοερωτικών σχέσεων χωρίς ωστόσο να εμπλέκεται στην έμφυλη εκφορά αυτών. Ίσως, όπως επισημαίνει, ο Michael O'Rourke, η διασταύρωση ανδρισμού και σεξουαλικότητας από μια queer οπτική θα πρέπει πλέον να έχει κύριο μέλημα τόσο την ιστορία του ομοερωτισμού όσο και της ετεροσεξουαλικότητας και την ιστοριοποίηση της ετεροκανονικότητας.¹⁴⁹

Με βάση τις εκατοντάδες ποινικές υποθέσεις σοδομίας που στοιχειοθετήθηκαν στα αστικά περιβάλλοντα της αναγεννησιακής Ιταλίας, ο Guido Ruggiero και ο Michael Rocke ανίχνευσαν μια εκτεταμένη ανδρική κουλτούρα ομοερωτικών σχέσεων και ανέσυραν ένα μοντέλο «σοδομιτικής» σχέσης βασισμένο στην ιεραρχία, ηλικιακή (ενήλικοι άνδρες και έφηβοι) και συχνά ταξική, η οποία αποτυπωνόταν στην ποινική διαδικασία, αλλά ίσως και ευρύτερα, ως διχοτομία «ενεργητικού» και «παθητικού» εραστή. Ο Rocke επισημαίνει ότι οι ομοερωτικές επαφές, πριν, αλλά και μετά τον γάμο, δεν λειτουργούσαν υπονομευτικά ως προς τον ανδρισμό του σοδομίτη-ενεργητικού εραστή. Για τον έφηβο, παθητικό εραστή, ο οποίος εκλαμβάνονταν ως το «θηλυκό» μέ-

148. Helmut Puff, «After the History of (Male) Homosexuality», στο S. Spector - H. Puff - D. Herzog (επιμ.), *After the History of Sexuality: German Genealogies With and Beyond Foucault*, Berghahn, Νέα Υόρκη 2012, σ. 17-30.

149. Michael O'Rourke, «Siting Queer Masculinities», στο K. O'Donnell - M. O'Rourke (επιμ.), *Queer Masculinities, 1550-1800: Siting Same-Sex Desire in the Early Modern World*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2006, σ. xxv.

ρος της σχέσης, οι ομοερωτικές σχέσεις δεν λειτουργούσαν διαταρακτικά στον βαθμό που συνδέονταν με το στάδιο πριν την ενηλικίωση. Με άλλα λόγια, ο ενήλικος ανδρισμός δομούνταν ως ενεργητικός σε ένα συνεχές σεξουαλικών σχέσεων με εφήβους και γυναίκες.¹⁵⁰ Κατά τον Ruggiero ωστόσο, ο αναγεννησιακός ανδρισμός στον ιταλικό χώρο είναι ενήλικος και ταυτίζεται με τον γάμο, τη σεξουαλικότητα και την αναπαραγωγή. Η ομοσεξουαλικότητα είναι συνυφασμένη με τη ρευστή, μεταβατική και παρατεταμένη φάση της νεότητας ως μιας περιόδου σεξουαλικής αμφισημίας και πειραματισμού που μπορούσε να διαρκέσει έως τον γάμο.¹⁵¹ Ο Cristian Berco έχει επίσης ανιχνεύσει ένα αντίστοιχο μοντέλο ομοερωτικών σχέσεων βασισμένο στην ηλικιακή ιεραρχία στην Ισπανία, ενώ κάνει λόγο για «μια αρρενωπότητα της διείσδυσης». Η σοδομία ήταν συστατικό της ανδρικής ικανότητας για επιβολή, ήταν συστατικό του ίδιου του ανδρισμού.¹⁵² Άλλωστε, οι ανδρικές σεξουαλικές πρακτικές ήταν αξεδιάλυτα συνυφασμένες με τον χώρο της πορνείας.¹⁵³

Σε αυτή τη σεξουαλική κουλτούρα η Margaret Gallucci εγγράφει τη ζωή ενός από τους πιο εμβληματικούς καλλιτέχνες της Φλωρεντίας του 16ου αιώνα, του Benvenuto Cellini, ο οποίος καταδικάστηκε δύο φορές για σοδομία. Η αυτοβιογραφία, το ποιητικό έργο και τα γλυπτά του Cellini εμπεριέχουν υπαινιγμούς ή αναφορές σε σεξουαλικές σχέσεις με εφήβους, αλλά και σε σχέσεις με γυναίκες, σε βιαιότητες εναντίον ανδρών και γυναικών προς υπεράσπιση της τιμής του καλλιτέχνη, σε ανδρικούς δεσμούς, φιλικούς ή ανταγωνιστικούς, και στη σύφιλη. Ο ανδρισμός του οργανώνεται γύρω από την επίδειξη βίαιης συμπεριφοράς, μισογυνισμού, αχαλίνωτης σεξουαλικότητας και τη διατήρηση του ενεργητικού ρόλου στις σεξουαλικές συνεννοήσεις.¹⁵⁴

Είναι πιθανόν ότι το συγκεκριμένο σεξουαλικό μοντέλο υπήρξε γενικευμένο στην προνεωτερική Ευρώπη. Ο Stephen Orgel, μελετώντας το σχεδόν αποκλειστικά ανδρικό περιβάλλον του θεάτρου στην Αγγλία, όπου δεν καταγράφεται συστηματική καταστολή της σοδομίας, υποστηρίζει ότι γυναίκες και αγόρια ήταν τα αντικείμενα της ανδρικής επιθυμίας.¹⁵⁵ Ακόμα και σε πε-

150. Michael Rocke, *Forbidden Friendships: Homosexuality and Male Culture in Renaissance Florence*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1996.

151. Guido Ruggiero, *Machiavelli in Love: Sex, Self, and Society in the Italian Renaissance*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2007, σ. 25-31· Guido Ruggiero, *The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1985.

152. Cristian Berco, «Producing Patriarchy: Male Sodomy in Early Modern Spain», *Journal of the History of Sexuality* 17 (2008), σ. 351-376.

153. Guido Ruggiero, «Marriage, Love, Sex, and Renaissance Civic Morality», στο J. Grantham Turner (επιμ.), *Sexuality and Gender in Early Modern Europe: Institutions, Texts, Images*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1993, σ. 10-28.

154. Margaret Gallucci, *Benvenuto Cellini: Sexuality, Masculinity, and Artistic Identity in Renaissance Italy*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2003.

155. Stephen Orgel, *Impersonations: The Performance of Gender in Shakespeare's England*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1996, σ. 70-72.

ριοχές όπως ο γερμανόφωνος χώρος, όπου δεν παρατηρείται η ηλικιακή ασυμμετρία, οι ομοερωτικές σχέσεις φαίνεται να είναι ένα σταθερό φαινόμενο στα αμιγώς ανδρικά περιβάλλοντα της εργασίας και της διασκέδασης.¹⁵⁶

Εντούτοις, ίσως έχει αξία να σκεφτούμε, κατά τη Stephanie Tarbin, ότι από τον ύστερο Μεσαίωνα η κύρια ανησυχία, ειδικά για τις αρχές, ήταν η διασφάλιση ενός ευυπόληπτου ανδρισμού, πρωτίστως μέσω της πειθαρχίας και του ελέγχου της επιθυμίας, ανεξάρτητα από τον προσανατολισμό που αυτή λάμβανε.¹⁵⁷ Πλέον, η ερευνητική συνάθροιση ανδρισμού και σεξουαλικότητας μας δείχνει, σε σχέση με τα πορίσματα της ιστορίας των γυναικών που τόνιζαν τη γυναικεία σεξουαλικότητα ως την κατεξοχήν διαταρακτική συνθήκη που έρχοζε πατριαρχικού ελέγχου, ότι και η ανδρική, ειδικά η νεανική, επιθυμία που υπερέβαινε τα όρια εκλαμβανόταν ως επικίνδυνη για την κοινωνική ευταξία είτε οδηγούσε σε ετεροσεξουαλικές σχέσεις εκτός γάμου είτε «διολίσθαινε» στη σοδομία.¹⁵⁸ Η εξέταση, παρ' όλα αυτά, της προνεωτερικής ανδρικής σεξουαλικότητας πρωτίστως μέσα από την οπτική του ομοερωτισμού έχει ως αποτέλεσμα να παραμένουν ακόμη αδιερεύνητα ερωτήματα σχετικά με τη συγκρότηση του ανδρισμού μέσω ετεροσεξουαλικών σχέσεων και πρακτικών, εντός ή εκτός γάμου, ενώ οι λίγες σχετικές μελέτες που επικεντρώνονται στην επιτέλεση, κανονικοποίηση ή καταστολή ετεροσεξουαλικών πρακτικών συνήθως δεν αξιοποιούν τον ανδρισμό ως αναλυτικό εργαλείο.

Η ποινική δίωξη της σοδομίας έχει τις απαρχές της στα τέλη του 13ου αιώνα και πυκνώνει μεταξύ 15ου και 17ου αιώνα. Ωστόσο, η αντισοδομιτική ρητορική αναδύεται ήδη από τον ύστερο 11ο αιώνα στα θεολογικά κείμενα και στη συνέχεια στη λογοτεχνία, και συμπίπτει με τη θεσμοθέτηση της κληρικής αγαμίας και τη διαμόρφωση του ιπποτικού ιδεώδους, δηλαδή με τα νέα ισχυρά ομοκοινωνικά περιβάλλοντα στις τάξεις της Εκκλησίας και της πολεμικής αριστοκρατίας. Ο Mathew Kuefler τονίζει ότι οι νέοι ανδρικοί δεσμοί θα μπορούσαν να λειτουργήσουν υπονομευτικά ως προς τη διατήρηση της οικογενειακής συνέχειας, ενώ για τον William Burgwinkle ο αντισοδομιτικός λόγος ήταν κομβικός στη διαμόρφωση του ηρωικού προτύπου και στον μετασχηματισμό του επικού ήρωα των μεσαιωνικών επών σε ετεροσεξουα-

156. Helmut Puff, *Sodomy in Reformation Germany and Switzerland, 1400-1600*, University of Chicago Press, Σικάγο 2003.

157. Stephanie Tarbin, «Civic Manliness in London, c. 1380-1550», στο S. Broomhall - J. Van Gent (επιμ.), *Governing Masculinities in the Early Modern Period: Regulating Selves and Others*, Ashgate, Φάρναμ 2011, σ. 23-45.

158. Alan Bray, «To Be a Man in Early Modern Society: The Curious Case of Michael Wigglesworth», *History Workshop Journal* 41 (1996), σ. 155-165· Edward Behrend-Martínez, «“Taming Don Juan”: Limiting Masculine Sexuality in Counter-Reformation Spain», *Gender & History* 24:2 (2012), σ. 333-352· Julie Hardwick, «Policing Paternity: Historicising Masculinity and Sexuality in Early-Modern France», *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 22:4 (2015), σ. 643-657.

λικό εραστή και ιππότη στα αυλικά περιβάλλοντα. Η κωδικοποίηση των σεξουαλικών πρακτικών και επιθυμιών διαπλεκόταν με νέες μορφές ανδρισμού. Η καταδίκη της σοδομίας ήταν μια νέα λογοθετική καινοτομία η οποία, σε συνδυασμό με τον εντεινόμενο μισογυνισμό της περιόδου, οργάνωνε και νοηματοδοτούσε εκ νέου τις διαπροσωπικές σχέσεις, καθώς επιδίωκε να τιθασεύσει τους ισχυρούς ομοκοινωνικούς δεσμούς του μοναστηριού και της πολεμικής τάξης, και να καταστήσει αυτά τα περιβάλλοντα ελκυστικά για τα άρρενα μέλη της ελίτ.¹⁵⁹ Για τον Paul Dingman, εντούτοις, η ανδρική «ιπποτική φιλία» εξακολουθεί ακόμη και στην πρώιμη νεότερη γραμματεία να έχει ως βάση, έστω και υπαινικτικά, την ομοερωτική επιθυμία, ενώ η αφηγηματική και συμβολική σημασία της είναι συχνά πιο κεντρική από ό,τι οι γαμήλιες ή ερωτικές σχέσεις που οι ιππότες συνάπτουν με γυναίκες. Ο έντονος συναισθηματισμός που επενδύει τη σχέση μεταξύ δύο πολεμιστών αποτελεί κατεξοχήν δείγμα της ανώτερης κοινωνικής και ηθικής στάθμης τους.¹⁶⁰ Η κανονικοποίηση της ετεροσεξουαλικότητας επιδιώκει να αποκαταστήσει την ένταση που ενυπάρχει στον πολεμικό ανδρισμό ανάμεσα στη γαμήλια, αναπαραγωγική σχέση και στους ομοκοινωνικούς δεσμούς.

Ωστόσο, οι ρωγμές που φέρει αυτός ο μετασχηματισμός εξακολουθούν να αποκαλύπτονται στις ρομαντικές μυθιστορίες, όπου η έκφραση ετεροερωτικής επιθυμίας μπορούσε να λειτουργήσει υπονομευτικά προς τον ηρωικό ανδρισμό.¹⁶¹ Άλλωστε, και το ίδιο το αυλικό περιβάλλον μπορεί να αποτελεί πηγή αποσταθεροποίησης του ηρωικού ανδρισμού, υποτάσσοντας τους άνδρες στην ισχύ του αυλικού έρωτα και στερώντας τους από τα εξέχοντα στοιχεία του πολεμικού ιδεώδους, ιπποτικό σθένος και δράση.¹⁶² Μάλιστα, σταδιακά στον ύστερο Μεσαίωνα ο έρωτας εντός της γαμήλιας - αναπαραγωγικής σχέσης, σε αντιδιαστολή προς τον αυλικό έρωτα, προβάλλεται ως διασφάλιση του σθένους και της αρετής του ιπποτικού ανδρισμού. Θα μπορούσαμε ίσως να δούμε εδώ τις απαρχές της δόμησης ενός προνεωτερικού ανδρισμού μέσα από το μοντέλο της «οικιακής ετεροσεξουαλικότητας», για το οποίο κάνει λόγο η Valerie Traub, δηλαδή εκείνη τη μορφή συζυγικής σχέ-

159. Mathew Kuefler, «Male Friendship and the Suspicion of Sodomy in Twelfth Century France», στο S. Farmer - C. Braun Pasternack (επιμ.), *Gender and Difference in the Middle Ages*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη 2003, σ. 145-181· William Burgwinkle, *Sodomy, Masculinity and Law in Medieval Literature: France and England, 1050-1230*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2004.

160. Paul Dingman, «“Why Then You Are in Love”: How a Close Male Friendship Equals an Ethical Identity in Shakespeare’s *The Merchant of Venice*», στο H. Sierra (επιμ.), *New Readings of The Merchant of Venice*, Cambridge Scholars Publishing, Νιούκασλ 2013, σ. 43-64.

161. Louise Sylvester, *Medieval Romance and the Construction of Heterosexuality*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2008, σ. 124-127.

162. James Schultz, *Courtly Love, Love of Courtliness, and the History of Sexuality*, University of Chicago Press, Σικάγο 2006, σ. 178-183.

σης που από τον 17ο αιώνα ορίζεται από την ταύτιση ερωτικής επιθυμίας και αναπαραγωγής.¹⁶³

Σε κάθε περίπτωση οι ομοκοινωνικές σχέσεις και οι δεσμοί φιλίας με τα χαρακτηριστικά που είδαμε στην προηγούμενη ενότητα παρέμεναν εξέχοντα πεδία σφυρηλάτησης του προνεωτερικού ανδρισμού. Υπήρξε η σεξουαλικότητα και σε ποιο βαθμό συστατικό αυτών των σχέσεων; Και εν τέλει αποτέλεσαν οι σεξουαλικές πρακτικές διακριτό πεδίο διαμόρφωσης των προνεωτερικών ανδρισμών; Κατά τον David Halperin, οι σεξουαλικές πρακτικές γίνονταν συστατικό του ανδρισμού όταν υπάκουαν σε καθιερωμένες ιεραρχίες, δηλαδή στην ηλικιακή και κοινωνική ανισότητα.¹⁶⁴ Ωστόσο ο Alan Bray, καθώς μετατοπίζει την έρευνά του από τον ομοερωτισμό στη φιλία, εκτοπίζει τη σεξουαλική πράξη ως κύρια οργανωτική αρχή των ανδρικών στενών σχέσεων αντικαθιστώντας την με τη «συναισθηματική εγγύτητα» και προτείνει να ξανασκεφτούμε με νέους όρους τη διασύνδεση ανδρισμού και ομοερωτισμού.¹⁶⁵ Η προτροπή του Bray έχει συμβάλει σε μια ερευνητική στροφή η οποία θέτει στο επίκεντρο τη μελέτη των συναισθημάτων - την queer συναισθηματικότητα κατά τον Halperin - που επένδυαν τους στενούς δεσμούς μεταξύ ανδρών ως συστατικά στοιχεία της προνεωτερικής σεξουαλικότητας.¹⁶⁶

Στα τέλη του 16ου αιώνα, μετασχηματισμοί στις κοινωνικές σχέσεις και στην αναπαράστασή τους άρχισαν να υπαγορεύουν την ανάγκη διάκρισης μεταξύ δόκιμων και μη μορφών ανδρικής εγγύτητας, καθώς η τελευταία περιβάλλεται με καχυποψία. Στον ύστερο 17ο αιώνα, οι σεξουαλικές πρακτικές καθίστανται συστατικό της ανδρικής ταυτότητας, όταν δύο παράλληλες διαδικασίες διαρρηγνύουν το προγενέστερο συμβολικό σύμπαν: πρώτον, ο σεξουαλικός δεσμός των συζύγων αποκτά νέα σημασία με την αυτονόμηση και περιχαράκωση του νοικοκυριού-οικογένειας και την ανανοηματοδότηση του σώματος ως συστατικού της συζυγικής σεξουαλικής ανταλλαγής και, δεύτερον, ο σοδομίτης ταυτίζεται με την ομοσεξουαλική εκτροπή εντός πλέον μιας σεξουαλικής οικονομίας στην οποία ηγεμονεύει η ετεροσεξουαλικότητα.¹⁶⁷ Με την εμφάνιση των λεγόμενων *molly houses* - χώρων διασκέδασης και σεξουα-

163. Valerie Traub, *The Renaissance of Lesbianism in Early Modern England*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2002, σ. 261-270.

164. David Halperin, *How to Do the History of Homosexuality*, University of Chicago Press, Σικάγο 2002, σ. 117-121.

165. Αυτή η μετατόπιση είναι σαφής στο τελευταίο βιβλίο του A. Bray, *The Friend*, ό.π.

166. David Halperin, “Among Men - History, Sexuality and the Return of the Affect”, στο K. O'Donnell - M. O'Rourke (επιμ.), *Love, Sex, Intimacy, and Friendship Between Men, 1550-1800*, Palgrave Macmillan, Μπείζινγκστον 2003, σ. 1-11· Will Tosh, *Male Friendship and Testimonies of Love in Shakespeare's England*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2016.

167. Alan Bray, *Homosexuality in Renaissance England*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1995 [1982], σ. 81-114· Alan Bray - Michel Rey, «The Body of the Friend: Continuity and Change in Masculine Friendship in the Seventeenth Century», στο T. Hitchcock - M. Cohen (επιμ.), *English Masculinities*, ό.π., σ. 65-84.

λικής συναναστροφής μεταξύ ανδρών– στο Λονδίνο και αντίστοιχων χώρων σε άλλα μητροπολιτικά κέντρα κατά τον 18ο αιώνα, ο ανδρικός ομοερωτισμός αποσυνδέθηκε από το ευρύ πλέγμα ομοκοινωνικότητας.

Έως τα τέλη του 17ου αιώνα, η ομοερωτική σχέση δεν ενέχει με την ένταση που αποκτά αργότερα την απώλεια του ανδρισμού. Αυτός ο κίνδυνος ελλοχεύει έως τότε πρωτίστως στις ετεροσεξουαλικές σχέσεις, όπως στην περίπτωση του αυλικού έρωτα που προαναφέραμε, ή στα σαιξπηρικά έργα, για παράδειγμα, όπου ο ανδρισμός πολλών ηρώων υποβάλλεται σε δοκιμασία εξαιτίας των ερωτικών παθών τους.¹⁶⁸ Μια κομβική αλλαγή λαμβάνει χώρα, κατά τον Randolph Trumbach, με τον μετασχηματισμό στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, αρχικά στη Βορειοδυτική Ευρώπη, του ομοσεξουαλικού μοντέλου που βασιζόταν στην ηλικιακή διαφορά στο δίπολο ετερο/ομοσεξουαλικότητα και στην αναδυόμενη αντίληψη σχετικά με μια «μειονότητα» ανδρών που επιθυμούν μόνο άλλους άνδρες. Εδώ εμφανίζεται η μορφή του εκθηλυμένου ενήλικα, όπως οι *mollies* στο Λονδίνο. Σε αυτή την πρωτοεμφανιζόμενη σε εφημερίδες, θεατρικά έργα και δημόσιες τιμωρίες μορφή, η οποία ενέχει θέση μειονότητας, αντιπαραβάλλεται η πλειονότητα των ανδρών που επιθυμούν μόνο γυναίκες. Οι *mollies* εμφανίζονται ως εκθηλυμένες μορφές που καθοδηγούνται από την επιθυμία και τη λαγνεία. Ο εκθηλυμένος γίνεται είδος και ο σοδομίτης ταυτίζεται με την εκθήλυνση.¹⁶⁹ Θα πρέπει εντούτοις να τονίσουμε ότι απέναντι σε αυτή τη νέα συνάρθρωση ομοσεξουαλικότητας και εκθήλυνσης το προηγούμενο μοντέλο της ηλικιακής ασυμμετρίας παρέμενε ακόμη σε ισχύ κατά τον 18ο αιώνα και εξακολούθησε να δομεί έναν ανδρισμό της διείσδυσης, ειδικά σε αμιγή ανδρικά περιβάλλοντα, όπως έχει, για παράδειγμα, δείξει ο B. R. Burg στη μελέτη του για το αγγλικό πολεμικό ναυτικό.¹⁷⁰

Σε αυτή τη νέα σεξουαλική οικονομία, ο Tim Hitchcock ανιχνεύει στην Αγγλία του 18ου αιώνα τον φαλλοκεντρισμό ως κύρια αρχή στη νοσηματοδότηση της ετεροσεξουαλικής πρακτικής. Η διείσδυση καθίσταται εξέχουσα σεξουαλική πράξη με στόχο τη σύλληψη και την εξασφάλιση της γυναικείας ικανοποίησης. Ο Hitchcock κάνει μάλιστα λόγο για μια σεξουαλική επανάσταση που μέσω της πύκνωσης των διεισδυτικών ετεροσεξουαλικών επαφών

168. Bruce Smith, *Shakespeare and Masculinity*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000.

169. Randolph Trumbach, «From Age to Gender, c. 1500-1750: From the Adolescent Male to the Adult Effeminate Body», στο S. Toulalan - K. Fisher (επιμ.), *Sex and the Body: 1500 to the Present*, Routledge, Λονδίνο 2013, σ. 123-141. Ίσως αναλογίες μπορούν να βρεθούν με τις μορφές των *afeminados* στην Ισπανία, οι οποίοι διακρίνονται κυρίως για την παθητικότητα, την αναζήτηση της ικανοποίησης και την έλλειψη αυτοσυγκράτησης: Michael Horswell, *Decolonizing the Sodomite: Queer Tropes of Sexuality in Colonial Andean Culture*, University of Texas Press, Όστιν 2005, σ. 29-67.

170. B. R. Burg, *Boys at Sea: Sodomy, Indecency, and Courts Martial in Nelson's Navy*, Palgrave Macmillan, Μπείζινγκστόουκ 2007, σ. 104-129.

συνέβαλε στη ραγδαία δημογραφική άνοδο.¹⁷¹ Ωστόσο, άλλες μελέτες θεωρούν ότι η έμφαση στα γεννητικά όργανα ως του κατεξοχήν πεδίου σεξουαλικής απόλαυσης και η σημασία του «λειτουργικού πέους», με την έκκριση μεγάλης ποσότητας σπέρματος και τη γυναικεία ικανοποίηση ως συστατικών της ανδρικής τιμής, εντοπίζονται ήδη από τον 17ο αιώνα.¹⁷² Αντίστοιχος μετασχηματισμός συντελείται, όπως είδαμε παραπάνω, στη συγκρότηση του ανδρικού σώματος από μια προνεωτερική σπερματοκεντρική σε μια νεωτερική φαλλοκεντρική σύλληψη.¹⁷³ Σε αυτή τη νέα ετεροσεξουαλική σχέση ως ανδρική ανεπάρκεια εμφανίζεται κυρίως η αδυναμία επίτευξης στύσης.¹⁷⁴

Η σκιά της εκθήλυνσης φαίνεται πλέον να καθορίζει την ανδρική επιθυμία. Όπως δείχνει η Karen Harvey, στην περίπτωση της πορνογραφίας που γνωρίζει άνθηση κατά τον 18ο αιώνα τα εικονιζόμενα γυμνά ανδρικά σώματα εμφανίζονται να επιζητούν τη γυναικεία προσοχή, έτσι ώστε η ενεργοποίηση του ετεροσεξουαλικού σεναρίου, μέσα από λάγνες γυναίκες που επιθυμούν το ανδρικό σώμα, να εξαιρέσει το ανδρικό κοινό, στο οποίο πρωτίστως απευθυνόταν η πορνογραφία, από τον κίνδυνο της εκθήλυνσης. Εν γένει, η αναδυόμενη κουλτούρα της πορνογραφίας πρόβαλλε τον πνευματώδη *bon vivant* και την ανδρική κοινωνικότητα.¹⁷⁵ Ωστόσο, παρά τους μετασχηματισμούς στη διαπλοκή ανδρισμού και φαλλοκεντρικής ετεροσεξουαλικότητας, ο πολιτισμός της κοσμιότητας κατά τον 18ο αιώνα εξακολούθησε να ορίζει τον ανδρισμό πρωτίστως με κοινωνικά και λιγότερο με σεξουαλικά κριτήρια. Η μορφή του «λιμοκοντόρου» (*fop*) στην Αγγλία επενδυόταν με όρους «εκθήλυνσης», πρωτίστως λόγω της υπερβολικής προσκόλλησης στις επιταγές της αβρότητας, στο εκλεπτυσμένο ντύσιμο και στη μόδα.¹⁷⁶ Αναλογίες μπορούν να βρεθούν με την εκθηλυμένη μορφή του *petimetre* στην Ισπανία, που επιδεικνύει εξεζητημένη συμπεριφορά με ενδιαφέρον για τη μόδα και τα γαλλικά ήθη.¹⁷⁷

171. Tim Hitchcock, «Redefining Sex in Eighteenth-Century England», *History Workshop Journal* 41 (1996), σ. 72-90.

172. Sarah Toulalan, *Imagining Sex: Pornography and Bodies in Seventeenth-Century England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007· E. Foyster, *Manhood in Early Modern England*, ό.π., σ. 67-72.

173. P. Simons, *The Sex of Men in Premodern Europe*, ό.π.

174. Thomas Foster, «Deficient Husbands: Manhood, Sexual Incapacity, and Male Marital Sexuality in Seventeenth-Century New England», *William and Mary Quarterly* 56:4 (1999), σ. 723-744.

175. Karen Harvey, «“The Majesty of the Masculine-Form”: Multiplicity and Male Bodies in Eighteenth-Century England», στο T. Hitchcock - M. Cohen (επιμ.), *English Masculinities*, ό.π., σ. 193-214· της ίδιας, *Reading Sex in the Eighteenth Century: Bodies and Gender in English Erotic Culture*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008, σ. 222-225.

176. P. Carter, *Men and the Emergence of Polite Society*, ό.π., σ. 73-74.

177. Mehl Allan Penrose, *Masculinity and Queer Desire in Spanish Enlightenment Literature*, Ashgate, Φάρναμ 2014.

Μελέτες, τέλος, που αντλούν από την queer θεωρία διαπιστώνουν, ειδικά στον χώρο μιας διεθνούς λογιόσυνης, τη διαμόρφωση ενός ανδρισμού της ομοερωτικής επιθυμίας η οποία εκφεύγει από τη νεωτερική ταύτιση ανδρισμού και ετεροσεξουαλικότητας. Σε αυτή την περίπτωση ο ομοερωτικός δεσμός οργανώνεται γύρω από τη φιλία και την αγάπη ως σχέση μεταξύ ίσων και αντλεί από τα παράλληλα καλλιτεχνικά και διανοητικά ενδιαφέροντα – λόγου χάρη για το κλασικό παρελθόν, τα κοινά ταξίδια και την καλλιέργεια ομοκοινωνικών σχέσεων – σε περιβάλλοντα όπως οι τεκτονικές στοές, οι αρχαιοδιφικές και επιστημονικές εταιρείες. Εδώ η συζυγική σχέση νοηματοδοτείται συχνά ως το καταφύγιο της λαγνείας και του πάθους που γρήγορα ξεθυμαίνει, ενώ η φιλία, κατεξοχήν «ανδρική», με χαρακτηριστικά σταθερότητας, υπέρβασης και λογικής, γίνεται η βασική τροπικότητα ενός ομοερωτικού ανδρισμού. Κατά τον George Haggerty, σε αυτές τις σχέσεις τα συναισθήματα δομούσαν την ανδρική ομοερωτική ταυτότητα περισσότερο από τις πράξεις.¹⁷⁸

Ανδρισμοί στη νεωτερικότητα

Οικιακοί ανδρισμοί

Η μελέτη των ανδρών μέσα στην οικία και την οικογένεια εμφανίστηκε με σχετική καθυστέρηση. Η αρχική απροθυμία των ιστορικών του φύλου για τη διερεύνηση των οικιακών ανδρισμών δεν είναι δύσκολο να ερμηνευθεί. Όπως είναι γνωστό, τις πρώτες έμφυλες αναγνώσεις της οικογενειακής ζωής τις οφείλουμε σε φεμινίστριες της δεκαετίας του 1970, που στράφηκαν προγραμματικά στην ανάδειξη της ιστορικότητας της γυναικείας υποτέλειας. Στο πλαίσιο αυτό αναδείχθηκε η σταδιακή εκθήλυνση της οικίας και της οικογένειας μέσα στον χρόνο και η φυσικοποιημένη ταύτιση των γυναικών με τον χώρο του ιδιωτικού και τις ιδιότητες που προσιδίαζαν σε αυτόν. Κοινοί τύποι τα παραπάνω σε πλήθος από κανονιστικά κείμενα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, αλλά και στις πρώιμες ιστοριογραφίες του φύλου, στάθηκαν υπεύθυνα για την αυτονόητη εξαίρεση των ανδρών από την οικογένεια και την οικία. Στις σχετικές διεθνείς συζητήσεις χρειάστηκε, με άλλα λόγια, να προηγηθεί η συστηματική εστίαση στο οικόσπιτο πρότυπο της συζύγου/μητέρας/οικοδέσποινας, για να αναδυθεί, αρκετές δεκαετίες μετά, ο προβληματισμός, από άνδρες κυρίως ιστορικούς, για τους οικιακούς ανδρι-

178. Clorinda Donato, «Where “Reason and the Sense of Venus are Innate in Men”: Male Friendship, Secret Societies, Academies, and Antiquarians in Eighteenth-Century Florence», *Italian Studies* 65:3 (2010), σ. 329-344· George Haggerty, *Men in Love: Masculinity and Sexuality in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1999· του ίδιου, *Queer Friendship: Male Intimacy in the English Literary Tradition*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2018.

σμούς και το ιδεώδες του συζύγου/πατέρα/οικογενειάρχη.¹⁷⁹ Είχε γίνει ωστόσο σαφές από την εποχή που πρωτοκυκλοφόρησε η κλασική πλέον μελέτη *Family Fortunes* των Catherine Hall και Leonore Davidoff, η οποία ανέδειξε με ενάργεια τη λογοθετική συγκρότηση της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαιρας και τις έμφυλες σημάνσεις τους από τα τέλη του 18ου αιώνα, ότι οι αξίες της οικιακής ζωής, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, δεν αφορούσαν αποκλειστικά τις γυναίκες. Οι βικτωριανοί υποστήριζαν ότι η οικία αποτελούσε πρωτίστως ηθικό καταφύγιο για τους άνδρες αστούς, τόπο ανακούφισης και θαλπωρής από την τραχύτητα, τις εντάσεις και τους ανταγωνισμούς της επαγγελματικής και πολιτικής, δημόσιας κατά βάση, ζωής τους.¹⁸⁰ Η ιδέα ότι η οικογενειακή ζωή στο παρελθόν δεν ήταν σημαντική μόνο για τις γυναίκες θα επηρεάσει αρκετούς ιστορικούς, ιδίως από το γύρισμα του 21ου αιώνα και μετά, οι οποίοι θα μελετήσουν την ανδρική παρουσία και τις ανδρικές εμπειρίες μέσα σε έναν χώρο από τον οποίο μέχρι τότε είχαν αυτόματα εξαιρεθεί.

Σε αυτό το κλίμα κυκλοφορεί στα 1999 το βιβλίο του John Tosh *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, το οποίο αναδεικνύεται γρήγορα σε έργο αναφοράς για το πεδίο.¹⁸¹ Ο βρετανός ιστορικός μελέτησε την αστική οικία του 19ου αιώνα, μια κατεξοχήν θηλυκή επικράτεια, ως τόπο που διαμόρφωσε τους άνδρες κατοίκους του και διαμορφώθηκε εξίσου και από αυτούς. Βασισμένος σε κανονιστικά κείμενα, δικαστικά αρχεία, ημερολόγια και επιστολές, κατέγραψε τις ανδρικές υποχρεώσεις και ευθύνες στην αστική οικογένεια, ανέδειξε τις νέες, ρευστές, συχνά αντικρουόμενες σημασιοδοτήσεις του οικιακού χώρου για τους άνδρες αστούς κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, τους οποίους εμφάνισε παρόντες και ενεργούς σε πλήθος συζυγικών και πατρικών υποχρεώσεων. Από τις αναλύσεις της αστικής οικιακής ζωής που εισηγήθηκε, πιο σημαίνουσα –όπως προκύπτει και από την πληθώρα των κριτικών αναγνώσεων που ενέπνευσε– αποδείχθηκε η «φυγή από την οικιακότητα» (flight from domesticity), έννοια στην οποία στέγασε την αμφίσημη στάση των ανδρών για το οικιακό ιδεώδες της περιόδου. Για τον Tosh, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα ορισμένοι άνδρες από τα αστικά στρώματα αμφισβήτησαν την πρωτοκαθεδρία του έγγαμου βίου

179. Σχετικά με την καθυστέρηση αυτή στη Βρετανία βλ. J. Tosh, *A Man's Place*, ό.π., σ. 84-85. Ο βορειοαμερικανός John Demos υπογράμμιζε ήδη από το 1982 τη μακρά ιστορία της πατρότητας και τη σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη ιστορικών που να τη μελετούν· John Demos, «The Changing Faces of Fatherhood: A New Exploration in Family History», στο S. Cath - A. Gurwitt - J.M. Ross (επιμ.), *Father and Child: Developmental and Clinical Perspectives*, Little, Brown, Βοστώνη 1982, σ. 425-445 [στα ελληνικά «Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο της πατρότητας: μια νέα αναζήτηση στην ιστορία της οικογένειας», στο Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, Νήσος, Αθήνα 1997, σ. 84-117].

180. Leonore Davidoff - Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, Routledge, Λονδίνο 2002 [α' έκδοση 1987].

181. J. Tosh, *A Man's Place*, ό.π.

στη ζωή των αστών, απορρίπτοντας το πρότυπο του καλού οικογενειάρχη ως μαλθακό.¹⁸² Παρέμεναν για μακρύ χρονικό διάστημα, κάποτε εφ' όρου ζωής, εργένηδες και συντάσσονταν με πιο δυναμικές εκδοχές ανδρισμού, που αντλούσαν από το δημοφιλές την εποχή αυτή λογοτεχνικό είδος της περιπέτειας, αλλά και από τα ανερχόμενα ανδρικά ιδεώδη του μυώδους χριστιανισμού και του αυτοκρατορικού ανδρισμού. Η έντονη διάθεση φυγής από την οικιακή ζωή εκφράστηκε μέσα από την αυξανόμενη σημασία με την οποία επενδύθηκαν διάφορες κοινές ανδρικές εμπειρίες στις ανδρικές λέσχες, στις αθλητικές δραστηριότητες και στα ομαδικά σπορ, στον στρατό κ.α.¹⁸³

Σε κάθε περίπτωση, ο 19ος αιώνας, ο αιώνας της μητρότητας όπως έχει αποκληθεί, δεν τροφοδότησε μόνο ποικίλες επαναπροσλήψεις για τις μητρικές ιδιότητες και ποιότητες αλλά και για τις αντίστοιχες πατρικές.¹⁸⁴ Ο γάμος και ιδιαίτερα η τεκνοποίηση αποτελούσαν, σύμφωνα με πολλούς ερευνητές, τα πιο σημαντικά πολιτισμικά ορόσημα του ενήλικου ανδρισμού, της συγκρότησης του αυτόνομου και υπεύθυνου (όχι μόνο για τον εαυτό του, αλλά και για άλλους) άνδρα. Η άποψη ότι η συζυγικότητα και η πατρότητα είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα για τη διαμόρφωση των αστικών ανδρισμών του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα αποτελεί σήμερα κοινό τόπο για τους ιστορικούς της οικογένειας που λαμβάνουν υπόψιν τους το φύλο.¹⁸⁵

182. Οι αντιστάσεις τους στο κυρίαρχο πρότυπο της οικιακότητας μοιάζουν να προκλήθηκαν από την έντονα εκθηλυμένη ατμόσφαιρα της οικίας του 19ου αιώνα, την απειλητική εμφάνιση της «νέας γυναίκας» στον δημόσιο χώρο από τις αρχές του 20ού, τις κοινές σχολικές εμπειρίες που εκπαίδευαν τους νεαρούς αστούς στα ομοκοινωνικά περιβάλλοντα και τις νέες επαγγελματικές ευκαιρίες που προσφέρονταν πλέον για αυτούς σε τόπους μακριά από την πατρική οικία.

183. Η υπόθεση αυτή δέχθηκε συστηματικές κριτικές, κυρίως για την επιλεκτική και σε κάθε περίπτωση ελλειμματική της τεκμηρίωση [απολύτως ενδεικτικά βλ. Stephanie Olsen, «The Authority of Motherhood in Question: Fatherhood and the Moral Education of Children in England, c. 1870–1900», *Women's History Review* 18:5 (2009), σ. 765–780· Martin Francis, «The Domestication of the Male? Recent Research on Nineteenth- and Twentieth-Century British Masculinity», *The Historical Journal* 45:3 (2002), σ. 637–652]. Ορισμένοι ερευνητές αναρωτήθηκαν για το αν μπορεί να βρει εφαρμογή και σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες, άλλοι θεώρησαν ότι η «φυγή» υπερτονίζει τη διάκριση ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα (Stephen Heathorn, «How Stiff were their Upper Lips? Research on Late-Victorian and Edwardian Masculinity», *History Compass* 2:1 (2004), σ. 1–7). Σε πρόσφατο άρθρο του ο Tosh επανεπισκέπτεται την αρχική του ανάλυση και σημειώνει ότι η «φυγή από την οικιακή ζωή» αφορούσε στην πράξη ορισμένους μόνο άνδρες από τα ανώτερα στρώματα της βρετανικής αστικής τάξης, που άσκησαν όμως μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση του κυρίαρχου προτύπου της εποχής· John Tosh, «Home and Away: The Flight from Domesticity in Late-Nineteenth-Century England Re-visited», *Gender & History* 27 (2015), σ. 561–575.

184. Stephen Frank, *Life with Father: Parenthood and Masculinity in the Nineteenth-Century American North*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1998, σ. 175.

185. J. Tosh, *A Man's Place*, ό.π.· Eleanor Gordon - Gwyneth Nair, «Domestic Fathers and the Victorian Parental Role», *Women's History Review* 15:4 (2006), σ. 551–559· Laura King, *Family*

Από τα μέσα του 18ου αιώνα, η εκβιομηχάνιση και ο εντεινόμενος διαχωρισμός του τόπου κατοικίας από την εργασία άρχισαν να αποσταθεροποιούν τους υπάρχοντες συσχετισμούς ανάμεσα στην οικογενειακή και την επαγγελματική ζωή.¹⁸⁶ Η συνακόλουθη απομάκρυνση των ανδρών από την οικία είχε βαρύνουσα σημασία για την ανάδυση του νέου αστικού οικιακού κανόνα, που όρισε το σπίτι ως συναισθηματικό καταφύγιο για τους άνδρες. Σημειώθηκε ότι μολοντί ο χρόνος που περνούσαν με την οικογένειά τους μάλλον μειώθηκε στη νεότερη περίοδο, τα νοήματα που συνδέονταν με τη διαχείρισή του άλλαξαν δραματικά, καθώς ο χρόνος που αφιέρωναν σε αυτήν απέκτησε ποιοτικά και ενίοτε τελετουργικά χαρακτηριστικά με έντονη συναισθηματική αξία.¹⁸⁷ Άλλοι ερευνητές αναρωτήθηκαν αν οι ανδρικές εργασιακές δεσμεύσεις έπλητταν τις υπόλοιπες οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Οι περισσότεροι πάντως συμφωνούν ότι η σχέση ανάμεσα στον «κουβαλητή» του σπιτιού και τον «οικογενειάρχη» δεν υπήρξε ανταγωνιστική, αλλά ότι η μία ιδιότητα τροφοδοτούσε την άλλη: ο ιδανικός οικογενειάρχης ήταν εκείνος που φρόντιζε μέσω της εργασίας του για την ευημερία των υπόλοιπων, και εξαρτημένων από αυτόν, μελών της οικογένειάς του.¹⁸⁸ Ο «καλός» πατέρας, πιο συγκεκριμένα, έπρεπε να εκπληρώνει τρεις αποστολές: να υποστηρίξει οικονομικά την οικογένειά του, να συνεργάζεται με τη σύζυγό του για την ηθική καθοδήγηση των παιδιών και να διδάσκει στα παιδιά του (ιδιαίτερα στα αγόρια) αξίες χρήσιμες για τη ζωή τους. Κάποιοι ερευνητές, που στηρίχτηκαν κατά βάση σε κανονιστικά κείμενα της εποχής, υποστήριξαν ότι η ενασχόληση των πατέρων με τα παιδιά τους απέρρεε πρωτίστως από την ανάγκη να συμπεριφέρονται ως «καλοί» σύζυγοι.¹⁸⁹

Men: Fatherhood and Masculinity in Britain, 1914–1960, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015· Shawn Johansen, *Family Men: Middle-Class Fatherhood in Industrializing America*, Routledge, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 2001· Julie-Marie Strange, *Fatherhood and the British Working Class, 1865–1914*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2015· S. Frank, *Life with Father*, ό.π.· Valerie Sanders, *The Tragi-Comedy of Victorian Fatherhood*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ/Νέα Υόρκη 2009· Deborah Cohen, *Family Secrets: Shame and Privacy in Modern Britain*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2013. Βλ. ακόμη το πρόσφατο ειδικό τεύχος του περιοδικού *Gender & History* με την πολυσέλιδη εισαγωγή της R. Sarti, «Men at Home», ό.π., καθώς και δύο παλαιότερα αφιερώματα του *Journal of Family History*, εστιασμένα στην πατρότητα (1999) και τη γονεϊκότητα (2004), με κατατοπιστικές επισκοπήσεις των επιμέρους πεδίων από τους επιμελητές τους: R. L. Grisworld, «Introduction to the Special Issue on Fatherhood».

186. Η υπόθεση διατυπώνεται για πρώτη φορά από τις L. Davidoff - C. Hall, *Family Fortunes*, ό.π.

187. Lynn Abrams, «“There was Nobody like my Daddy”: Fathers, the Family and the Marginalisation of Men in Modern Scotland», *Scottish Historical Review* 78 (1999), σ. 219–242.

188. Ενδεικτικά για τον 19ο αιώνα βλ. S. Johansen, *Family Men*, ό.π. και για τον 20ό Caroline Rusterholz, «Fathers in 1960s Switzerland: A Silent Revolution?», *Gender & History* 27:3 (2015), σ. 828–843.

189. Ενδεικτικά, Joanne Bailey, «Masculinity and Fatherhood in England, c. 1760–1830»,

Σε γενικές γραμμές έχει διερευνηθεί πιο συστηματικά η εμπειρία της πατρότητας σε σχέση με την ανδρική εμπειρία του γάμου και της συζυγικότητας. Επίσης, οι περισσότερες έρευνες για τους οικιακούς ανδρισμούς εστιάζουν στις αστικές οικογένειες του παρελθόντος.¹⁹⁰ Γνωρίζουμε πολύ λιγότερα για τους συζύγους και τους πατέρες των κατώτερων κοινωνικών τάξεων της πόλης και της υπαίθρου.¹⁹¹ Έμφαση μάλιστα εδώ δίνεται στις παραβατικές ή ανήθικες συμπεριφορές των συγκεκριμένων συζύγων και πατέρων που προέρχονται από αυτά τα κοινωνικά στρώματα, αναλύσεις που συνδέονται ασφαλώς και με τα διαφορετικά είδη των πηγών που έχουν αξιοποιηθεί για την ιστορική διερεύνηση των διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών. Οι αστικοί οικιακοί ανδρισμοί έχουν μελετηθεί κατά βάση μέσα από κανονιστικά κείμενα και ιδιωτικά τεκμήρια (ημερολόγια, αυτοβιογραφίες, επιστολές κ.ά.), ενώ οι λαϊκοί/εργατικοί οικιακοί ανδρισμοί κυρίως μέσα από αστυνομικά και δικαστικά αρχεία. Σε αυτά τονίζονται αναπόφευκτα σκληρές και βίαιες όψεις της εργατικής οικογενειακής ζωής, όπως η συζυγική κακοποίηση ή η εγκατάλειψη των παιδιών, με τους άνδρες συζύγους και πατέρες να εμφανίζονται βυθισμένοι στην ασωτία, στο αλκοόλ και στην ωμή βία.¹⁹²

Εθελοντικές συσσωματώσεις και ανδρική κοινωνικότητα

Στο πλαίσιο της πλούσιας βιβλιογραφίας γύρω από τις εθελοντικές συσσωματώσεις της νεωτερικότητας που έδρασαν στην Ευρώπη, στην Αμερική και στις αποικίες τον 19ο αιώνα, είναι πλέον κοινός τόπος ότι αυτές συγκροτήθηκαν στη βάση έμφυλων αντιλήψεων.¹⁹³ Τα αμιγώς ανδρικά ομοκοινωνικά περιβάλλοντα που παρήγαγαν βασίστηκαν στην επίκληση βιολογικών κατηγοριών, με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό των γυναικών και την εμπέδωση γενικότερα μιας ανάγνωσης των κοινωνικών σχέσεων με βάση έμφυλες ιεραρ-

στο J. Arnold κ.ά. (επιμ.), *What is Masculinity*, ό.π., σ. 167-188· Laura King, «Hidden Fathers? The Significance of Fatherhood in Mid-Twentieth Century Britain», *Contemporary British History* 20 (2012), σ. 25-46.

190. Βλ., λόγου χάρη, J. Tosh, *A Man's Place*, ό.π.· Eleanor Gordon - Gwyneth Nair, «Fathers and the Victorian Parental Role», *Women's History Review* 15 (2006), σ. 551-559· Valerie Sanders, *The Tragi-Comedy of Victorian Fatherhood*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2009· Deborah Cohen, *Family Secrets: Shame and Privacy in Modern Britain*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2013.

191. Megan Doolittle, «Missing Fathers: Assembling a History of Fatherhood in Mid-Nineteenth Century England», Διδακτορική διατριβή, University of Essex 1996· της ίδιας, «Fatherhood and Family Shame: Masculinity, Welfare and the Workhouse in Late-Nineteenth-Century England», στο L. Delap - B. Griffin - A. Wills (επιμ.), *The Politics of Domestic Authority in Britain since 1800*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2009, σ. 84-108.

192. S. Johansen, *Family Men*, ό.π.

193. Stefan-Ludwig Hoffmann, «Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century: Toward a Transnational Perspective», *The Journal of Modern History* 75:2 (2003), σ. 269-299.

χίες. Οι αξίες και τα ιδεώδη των συσσωματώσεων, στο όνομα των οποίων νοηματοδοτούνταν οι πρακτικές της κοινωνικότητας και η συλλογική δράση των ανδρών-μελών τους στον δημόσιο χώρο, επηρέασαν καταλυτικά το περιεχόμενο της έννοιας του πολίτη και της αστικής δημοκρατίας, της οικογένειας, του εθνικισμού, της αποικιοκρατίας, της πολιτικής και μετέβαλαν εντυπωσιακά τις εξωοικιακές πρακτικές διαχείρισης του «ελεύθερου χρόνου».

Ένα από τα πρώτα ιστοριογραφικά πεδία μελέτης του ανδρισμού ήταν η διασύνδεσή του με την κοινωνική τάξη μέσα από τη λειτουργία των εθελοντικών συσσωματώσεων. Ο John Tosh υποστήριξε ότι οι βρετανικές λέσχες, τα γήπεδα των σπορ, οι σύλλογοι τέχνης, οι επαγγελματικοί και φιλανθρωπικοί σύλλογοι ήταν οι δραστηριότητες και οι χώροι γύρω από τους οποίους οι άνδρες της αστικής τάξης δημιούργησαν από το 1870 και μετά, με πιο συστηματικό τρόπο σε σχέση με το παρελθόν, ομοκοινωνικά περιβάλλοντα, όταν αποστασιοποιήθηκαν από την οικία που γινόταν πλέον αντιληπτή ως το γυναικείο βασίλειο.¹⁹⁴ Η Carol E. Harrison έδειξε τον κεντρικό ρόλο των συλλόγων στη διαμόρφωση της γαλλικής αστικής τάξης και του αστικού ανδρισμού τον 19ο αιώνα. Υποστήριξε ότι οι εθελοντικές συσσωματώσεις βοηθούσαν να βρει ο καθένας μια θέση στις νέες κοινωνικές ομάδες και ιεραρχίες που άρχισαν να οργανώνονται μετά την Επανάσταση. Η αλληλόδραση των ανδρών πολιτών στο εσωτερικό των συλλόγων ήταν η γέφυρα μεταξύ της κατεστραμμένης Γαλλίας του παλαιού καθεστώτος και της υπό διαμόρφωση ταξικής κοινωνίας βασισμένης στη βιομηχανία.¹⁹⁵

Οι ανδρικές λέσχες (gentlemen's clubs) γεννήθηκαν στη Βρετανία και γρήγορα εξαπλώθηκαν στην Ευρώπη, στις ΗΠΑ και τις αποικίες. Υπήρξαν ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα κοινωνικότητας και επέδρασαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση του κυρίαρχου ανδρικού προτύπου. Οι λέσχες αποτέλεσαν τους κατεξοχόν χώρους ανδρικής κοινωνικότητας, διαχείρισης του «ελεύθερου χρόνου» και επιτέλεσης του ανδρισμού της κοινωνικής ελίτ από τον 18ο αιώνα μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στη βάση του αποκλεισμού τόσο των γυναικών όσο και άλλων ανδρών για λόγους ταξικούς, πολιτικούς ή εθνικούς. Η διατήρηση της ιδιότητας του μέλους εξαρτιόταν από ένα κανονιστικό τελετουργικό που περιλάμβανε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς και ομιλίας, την ελεγχόμενη κατανάλωση αλκοόλ, την αποφυγή στοιχηματισμού και πάλης, τη μυστικότητα του κουτσομπολιού και των συζητήσεων εντός της λέσχης. Εντούτοις, τα όρια ήταν συνήθως υπό διαπραγματεύση, καθώς πολλές από τις παραπάνω πρακτικές

194. J. Tosh, *A Man's Place*, ό.π.

195. Carol E. Harrison, «Unsociable Frenchmen: Associations and Democracy in Historical Perspective», *Tocqueville Review* 17 (1996), σ. 41-42· της ίδιας, *The Bourgeois Citizen in Nineteenth-Century France: Gender, Sociability, and the Uses of Emulation*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1999.

και συμπεριφορές δεν θεωρούνταν ότι έθιγαν το πρότυπο του τζέντλεμαν.¹⁹⁶ Άλλες μελέτες ιστορικών της αρχιτεκτονικής προσέγγισαν τις αστικές λέσχες ως τμήματα ενός δικτύου αποκλειστικά ανδρικών χώρων στο πλαίσιο της πόλης, αλλά και ως περιβάλλοντα τα οποία παρέπεμπαν ευθέως στη θαλπωρή της ιδιωτικής σφαίρας, με βάση την εσωτερική αρχιτεκτονική τους και τις υπηρεσίες που πρόσφεραν στα μέλη τους (κατανάλωση αλκοόλ και φαγητού, χαρτοπαιξία και στοιχηματισμός σε μυστικούς χώρους κ.ά.). Υποστήριξαν έτσι ότι επρόκειτο για χώρους που ήταν ταυτόχρονα και δημόσιοι και ιδιωτικοί, αφιερωμένοι στην κατανάλωση και την ευχαρίστηση, και κατά συνέπεια ασύμβατοι με την έμφυλη κατανομή του χώρου (δημόσιο/ανδρικό, ιδιωτικό/γυναικείο).¹⁹⁷

Ο αποκλειστικά ανδρικός χαρακτήρας των λεσχών αλληλοϋποστήριξης και φιλανθρωπικής δράσης αρχίζει να αλλάζει μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρά το γεγονός ότι άνδρες και γυναίκες απέδιδαν διαφορετικό νόημα στο περιεχόμενο της έννοιας του «καλού πολίτη» μέσα από τη σαφώς διαχωρισμένη έμφυλη δράση τους σε ανάλογα σωματεία, διακρίνεται μια μεταστροφή προς μία μεγαλύτερη ισοτιμία μεταξύ τους στο πλαίσιο της σωματειακής ζωής των μεσαίων στρωμάτων.¹⁹⁸ Αντίστοιχα, οι πολυπληθείς εργατικές λέσχες του Μεσοπολέμου μετασχηματίζονται στη διάρκεια των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών από ομοκοινωνικά ανδρικά περιβάλλοντα κατανάλωσης αλκοόλ και παιγνίων, σε χώρους ευρείας οικογενειακής διασκέδασης, στο μεταίχμιο της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, όπου οι άνδρες σχετίζονταν τόσο με φίλους όσο και με την οικογένεια. Παρά ταύτα, σε αυτήν την περίοδο των έντονων κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών, ο ιδιαίτερος πολιτισμός τους παρέμενε πατριαρχικός με έμφαση στην κοινότητα.¹⁹⁹

196. Amy Milne-Smith, *London Clubland. A Cultural History of Gender and Class in Late Victorian Britain*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2011.

197. Jane Rendell, «West End Rambling: Gender and Architectural Space in London 1800-1830», *Leisure Studies* 17 (1998), σ. 108-122· της ίδιας, «The Clubs of St James's: Places of Public Patriarchy – Exclusivity, Domesticity, Secrecy», *The Journal of Architecture* 4 (1999), σ. 167-189· της ίδιας, *The Pursuit of Pleasure: Gender, Space and Architecture in Regency London*, The Athlone Press, 2002· Annmarie Adams, «The Place of Manliness: Architecture, Domesticity, and Men's Clubs», στο P. Gossage - R. Rutherford (επιμ.), *Making Men, Making History: Canadian Masculinities across Time and Place*, UBC Press, Βανκούβερ/Τορόντο 2018, σ. 109-131.

198. Helen McCarthy, «Service Clubs, Citizenship and Equality: Gender Relations and Middle-Class Associations in Britain Between the Wars», *Historical Research* 81:213 (2008), σ. 531-552.

199. Richard Hall, «Being a Man, Being a Member: Masculinity and Community in Britain's Working Men's Clubs, 1945-1960», *Cultural and Social History* 14:1 (2017), σ. 73-88.

Η ανδρική εργασία και η αξία της

Η Ava Baron, στην εισαγωγή του συλλογικού τόμου *Work Engendered* που κυκλοφόρησε στις αρχές της δεκαετίας του 1990, διατύπωνε εμφιαστικά την ανάγκη να εμπλουτιστεί η ιστορία της εργασίας με την αναλυτική ματιά του φύλου.²⁰⁰ Στις τρεις περίπου δεκαετίες που ακολούθησαν άλλαξαν πολλά. Η σημασία της εργασίας για την ιστορική συγκρότηση του ανδρισμού αποτελεί πλέον κοινό τόπο στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Σημαντικές μελέτες της ιστορίας των γυναικών και του φύλου έθεσαν τις βάσεις για τη διερεύνηση της άρρηκτης, όπως γρήγορα αποδείχθηκε, σχέσης ανάμεσα στο φύλο και στην εργασία και στην ανάδειξη των διαφορετικών σημασιοδοτήσεων της διαπλοκής τους στο αστικό και εργατικό ταξικό σύμπαν.²⁰¹ Φεμινίστριες ιστορικοί υπογράμμισαν την ιστορικότητα του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας, ιδιαίτερα στη διασταύρωσή του με την εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, αναδεικνύοντας τους τρόπους με τους οποίους κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις για τη θηλυκότητα και τον ανδρισμό διαμόρφωσαν τις εργασιακές ταυτότητες και τις εργασιακές σχέσεις όχι μόνο μεταξύ ανδρών και γυναικών αλλά και μεταξύ ανδρών,²⁰² προσδιορίζοντας ταυτόχρονα κάποιες εργασίες ως «γυναικείες» και άλλες ως «ανδρικές», με τις τελευταίες να συνιστούν θέσεις υψηλής εξειδίκευσης ή ιδιαίτερων δεξιοτήτων και να αντιστοιχούν σε υψηλότερα ημερομίσθια.²⁰³

200. Ava Baron (επιμ.), *Work Engendered: Toward a New History of American Labor*, Cornell University Press, Ίθακα 1991. Παρόμοιες προτροπές μπορούσε να βρει κανείς, την ίδια περίοδο, και σε πλήθος από άλλα έργα σημαντικών ιστορικών της εργασίας: Sonya O. Rose, *Limited Livelihoods: Gender and Class in Nineteenth-Century England*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1992· Alice Kessler-Harris, «Treating the Male as "Other": Redefining the Parameters of Labor History», *Labor History* 34:2-3 (1993), σ. 190-204.

201. Για μία συστηματική επισκόπηση της διαπλοκής φύλου και εργασίας στο βρετανικό ιστοριογραφικό παράδειγμα, με έμφαση ωστόσο στη φεμινιστική ιστορία/ιστορία των γυναικών, βλ. Theodore Koditschek, «The Gendering of the British Working Class», *Gender & History* 9:2 (1997), σ. 333-363. Βλ. επίσης Π. Χαντζαρούλα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου», ό.π., σ. 158-164.

202. Deborah Valenze, *The First Industrial Woman*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1995· Ellen Ross, *Love and Toil: Motherhood in Outcast London, 1870-1918*, Oxford University Press, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 1993· Anna Clark, *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1995· S. Rose, *Limited Livelihoods*, ό.π.

203. Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metalworking Industries, 1914-1939*, Cornell University Press, Ίθακα, 1995· Deborah Simonton, *A History of European Women's Work: 1700 to the Present*, Routledge, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1998· Ruth A. Frazer - Carmela Patrias, *Discounted Labor. Women Workers in Canada, 1870-1939*, University of Toronto Press, Τορόντο 2005· Wendy Z. Goldman, *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ/Νέα Υόρκη 2002.

Εξάλλου, ιστορικοί που εστίαζαν στα αστικά στρώματα του 19ου αιώνα διαπίστωναν την κεντρική θέση της εργασίας ως ατομικής και συλλογικής αξίας στη διαμόρφωση του αστικού ανδρισμού. Μέσω της εργασίας οι άνδρες αστοί κατόρθωναν να υποστηρίξουν οικονομικά την οικογένειά τους και να της προσδίδουν το ανάλογο κοινωνικό κύρος, ενώ έκαναν πράξη την έννοια του αυτόνομου και ανεξάρτητου, πολιτικά και οικονομικά, ενήλικου, άρρενα πολίτη. Η αξία της ανεξαρτησίας για την αστική τάξη ήταν κεντρική και πολυεπίπεδη και η σύνδεσή της με τον κατεξοχήν αστικό ανδρισμό συστηματική. Ωστόσο, η ανεξαρτησία δεν παρέπεμπε μόνο στην οικονομική αυτόνομη αλλά και στη νομική ιδιότητα του πολίτη, στη θέση του επικεφαλής της οικίας και στο δικαίωμα της πολιτικής εκπροσώπησης των εξαρτημένων από αυτόν μελών της.²⁰⁴ Ταυτόχρονα συνδεόταν με μια δέσμη θεωρούμενων ανδροπρεπών αρετών όπως η ηθική ακεραιότητα, ο ορθολογισμός, η αυτοκυριαρχία, η δύναμη της θέλησης, η αυτόνομη, που συγκροτούσαν το ανδρικό ιδεώδες των αστικών τάξεων.²⁰⁵

Ωστόσο, ο ορισμός της ίδιας της εργασίας ως ανδρικής συνδέεται προνομιακά με την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Πλήθος ερευνών έχει αναδείξει τη διαπλοκή του εργατικού ανδρισμού και της εργατικής ταξικής ταυτότητας, και έχει υπογραμμίσει την αδυναμία να κατανοηθεί ο ιδιαίτερος πολιτισμός αυτής της τάξης αν δεν ληφθούν υπόψη οι ποικίλες έμφυλες συνδηλώσεις του. Η εικόνα της εργατικής τάξης συγκροτήθηκε ιστορικά γύρω από την πρωτογενή παραγωγή και τους εργάτες της: τον οικοδόμο, τον μεταλλουργό, τον ανθρακωρύχο, τον ναυτεργάτη κ.λπ.²⁰⁶ Οι πρώιμες σοβιετικές εικονογραφίες του γεροδεμένου προλετάριου, που πολλαπλασιάστηκαν τη σταλινική περίοδο κάτω από την επίδραση του σταχανοβισμού, συνιστούν ένα πρώιμο όσο και χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη συμβολική αναπαράσταση της εργατικής τάξης μέσα από ανδρικές και όχι γυναικείες μορφές.²⁰⁷

Σήμερα οι ιστορικοί γενικά συμφωνούν ότι ο αγώνας για διαρκή επιβίωση του ανδρισμού της εργατικής τάξης, το γεγονός δηλαδή ότι τα μέλη της διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους όχι μόνο ως εργάτες αλλά και ως «άνδρες εργάτες», ήταν μία από τις ποικίλες αντιδράσεις τους στους ραγδαίους μετασχηματισμούς και στις προκλήσεις της εκβιομηχάνισης. Η σχετική βι-

204. Για μια βιβλιογραφική επισκόπηση αυτού του προτύπου βλ. John Tosh, «Masculinities in an Industrializing Society: Britain, 1800-1914», *Journal of British Studies* 44 (2005), σ. 330-342.

205. L. Davidoff - C. Hall, *Family Fortunes*, ό.π., σ. 229-271.

206. Για μια μελέτη που διαπλέκει συστηματικά την εργασία και τον ανδρισμό στην εγχώρια ιστοριογραφία βλ. Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι: οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

207. Βλ. την πρώιμη ανάλυση του Eric Hobsbawm, «Man and Woman: Images on the Left», στο *Worlds of Labor: Further Studies in the History of Labour*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1984, σ. 83-102.

βλιογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια και έχει αναπτυχθεί, σε γενικές γραμμές, ακολουθώντας τέσσερις θεματικούς άξονες: αφορά, καταρχάς, την ποιότητα των ανδρικών αντιδράσεων απέναντι στη γυναικεία εργασία και, πιο ειδικά, στον κίνδυνο εκθήλυνσης των «ανδρικών» ειδικοτήτων.²⁰⁸ αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους το εργατικό κίνημα υπερασπίστηκε την εργασία ως βασικό συστατικό της ανδρικής ταυτότητας και τον ανδρικό χαρακτήρα των επιμέρους επαγγελματικών κατηγοριών.²⁰⁹ υπογραμμίζει τις πλούσιες δραστηριότητες των εργατών, κατά βάση ομοκοινωνικές, έξω από το ωράριο εργασίας και τον χώρο δουλειάς.²¹⁰ καταγράφει, τέλος, τους όρους και τις διαδρομές μετάβασης των νεαρών αγοριών της εργατικής τάξης στον ενήλικο ανδρισμό.²¹¹

Ζητήματα εννοιολογήσεων, θεωρίας και μεθοδολογίας συνεχίζουν να απασχολούν τις/τους ιστορικούς που διαπλέκουν τον ανδρισμό και την εργασία. Οι μέχρι σήμερα έρευνες εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες, οι οποίες μαρτυρούν και τις διαφορετικές πυκνώσεις, αναλυτικά και θεματικά, της ιστορίας των ανδρών σε σχέση με εκείνη των γυναικών.²¹² Μια σειρά μελετών αξιοποιεί την έννοια της «κρίσης του ανδρισμού» για να εξηγήσει τις αλλαγές που προκάλεσαν στα κυρίαρχα ανδρικά πρότυπα η ραγδαία εκμηχάνιση, η απουσία εξειδίκευσης, η ανεργία ή η συνταξιοδότηση, ιδιαίτερα σε περιόδους έντονων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών.²¹³

208. Ενδεικτικά: Ava Baron, «Questions of Gender: Deskillling and Demasculinization in the US Printing Industry, 1830-1915», *Gender & History* 1:2 (1989), σ. 178-199· Elizabeth Faue, *Community of Suffering and Struggle: Women, Men, and the Labor Movement in Minneapolis, 1914-1945*, University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 1991· Glenda Elizabeth Gilmore, *Gender and Jim Crow: Women and the Politics of White Supremacy in North Carolina, 1896-1920*, University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 1996.

209. Gregory L. Kaster, «Labour's True Man: Organised Workingmen and the Language of Manliness in the USA, 1827-1877», *Gender & History* 13:1 (2001), σ. 24-64· Kevin Boyle, «The Kiss: Racial and Gender Conflict in a 1950s Automobile Factory», *Journal of American History* 84:2 (1997), σ. 496-523· Wayne A. Lewchuk, «Men and Monotony: Fraternalism as a Managerial Strategy at the Ford Motor Company», *Journal of Economic History* 53:4 (1993), σ. 824-856.

210. Kristen Haring, «The "Freer Men" of Ham Radio: How A Technical Hobby Provided Social and Spatial Distance», *Technology and Culture* 44:4 (2003), σ. 734-761· Michael Kaplan, «New York City Tavern Violence and the Creation of a Working-Class Male Identity», *Journal of the Early Republic* 15 (1995), σ. 591-617· Susan Faludi, *Stiffed: The Betrayal of the American Man*, HarperCollins Publishers, Νέα Υόρκη 1998.

211. Gail Bederman, *Manliness and Civilization: A Cultural History of Gender and Race in the United States, 1880-1917*, University of Chicago Press, Σικάγο 1995, σ. 77-120· Craig Heron, «Boys will Be Boys: Working-Class Masculinities in the Age of Mass Production», *International Labor and Working-Class History* 69 (2006), σ. 6-34.

212. Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση που προτείνει η Ava Baron στο «Masculinity, the Embodied Male Worker, and the Historian's Gaze», *International Labor and Working-Class History* 69 (2006), σ. 143, από την οποία αντλεί το παρόν κείμενο.

213. Βλ., λόγου χάρη, Steven Maynard, «Rough Work and Rugged Men: The Social Con-

Η κρίση του ανδρισμού αποτελεί αναλυτική έννοια και αντικείμενο μελέτης που έχει επιστρατευθεί κατ' επανάληψη, όχι μόνο στην ιστορία αλλά και γενικότερα στις ανδρικές σπουδές. Οι ιστορικοί που αξιοποιούν αυτή την προβληματική αναδεικνύουν τις αλλοιώσεις τις οποίες υπέστησαν τα κυρίαρχα ανδρικά πρότυπα μέσα στον χρόνο και τις πολλαπλές αντιδράσεις, αντιστάσεις και προσαρμογές των ανδρών σε ό,τι προσέλαβαν ως απειλητικό για τον ανδρισμό τους.²¹⁴ Άλλοι ερευνητές πραγματεύονται το ανερχόμενο, ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, πρότυπο του μυώδους ανδρισμού. Οι οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί της περιόδου θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τη θετική αξιολόγηση σκληροτράχηλων και γεροδεμένων εκδοχών ανδρισμού με πεδίο εφαρμογής το ανδρικό σώμα.²¹⁵ Άνδρες από όλες τις κοινωνικές τάξεις, με διακριτά ασφαλώς μέσα και τρόπους, άρχισαν να τονίζουν σωματοποιημένες αξίες ή/και ιδιότητες όπως τη φυσική δύναμη, την επιθετικότητα, την ευρωστία, τη σκληρότητα. Για τους άνδρες των αστικών στρωμάτων η ανάδυση αυτού του προτύπου καταγράφηκε ως μέρος της αντίδρασής τους στις καθιστικές δουλειές γραφείου που τους κρατούσαν καθηλωμένους, αλλά και ως αντίσταση στα αυξημένα περιστατικά νευρασθένειας που προκαλούσε σε αρκετούς πλέον από αυτούς η αγχώδης αστική ζωή. Το όνειδος του αδύναμου ή/και ασθενούς σώματος έστρεψε τους άνδρες αυτούς σε ποικίλες σωματικές δραστηριότητες και αθλήματα, ομαδικά και ατομικά σπορ. Η παλαιότερη αστική αξία της ανδρικής αυτοσυγκράτησης έδινε σταδιακά τη θέση της στην τόλμη και την επιθετικότητα, ανδρικές αρετές που εκφράζονταν κυρίως μέσα από την αποθέωση του ακμαίου και γυμνασμένου σώματος.²¹⁶ Την ίδια χρονική περίοδο, οι άνδρες εργάτες απάντησαν στην

struction of Masculinity in Working-Class History», *Labour/Le Travail* 23 (1989), σ. 159-169· Melissa Dabakis, «Douglas Tilden's Mechanics Fountain: Labor and the "Crisis of Masculinity" in the 1890s», *American Quarterly* 47:2 (1995), σ. 204-235· Gregory L. Kaster, «Labour's True Man: Organised Workingmen and the Language of Manliness in the USA, 1827-1877», *Gender & History* 13:1 (2001), σ. 24-64.

214. Η «κρίση του ανδρισμού» είναι μια υπόθεση εργασίας που έχει βρει εφαρμογή σε πλήθος πεδίων της ιστορικής προβληματικής, και όχι μόνο σε ό,τι αφορά την εργασία. Έχει δεχθεί ωστόσο συστηματική κριτική ως προς τη λειτουργικότητά της για την κατανόηση και την ερμηνεία της ιστορικότητας του ανδρισμού. Οι ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί είτε επισημαίνουν τον κίνδυνο πρόσληψης κάθε ιστορικής αλλαγής ως επίθεσης στο «ενιαίο» και «συμπαγές» οχυρό του ανδρισμού είτε υπογραμμίζουν τον κίνδυνο να καταγραφεί ο ανδρισμός σαν κάτι που βρισκόταν διαρκώς σε αμφισβήτηση και οι άνδρες όφειλαν με κάθε τρόπο να υπερασπίζονται. Για τις συζητήσεις αυτές βλ. ενδεικτικά το βιβλιοκριτικό άρθρο της Judith A. Allen, «Men Interminably in Crisis? Historians on Masculinity, Sexual Boundaries, and Manhood», *Radical History Review* 82:1 (2002), σ. 191-207.

215. Για την αξία του σώματος ως αναλυτικού εργαλείου στην ιστορία της εργατικής τάξης βλ. Ava Baron - Eileen Boris, «The Body' as a Useful Category for Working-Class History», *Labor* 4:2 (2007), σ. 23-43.

216. Για αυτά τα ζητήματα στις ΗΠΑ βλ., ενδεικτικά, G. Bederman, *Manliness and Civilization*, ό.π.· M. Kimmel, *Manhood in America*, ό.π.

αποειδίκευση και την απαξίωση των επαγγελματιών τους με μια ανάλογη στροφή προς το ρωμαλέο και μυώδες σώμα.²¹⁷ Ολοένα και περισσότεροι θα αρχίσουν να απασχολούνται σε ιδιαίτερα ριψοκίνδυνες και βαριές εργασίες, με υψηλό ρίσκο εργατικών ατυχημάτων, γεγονός που θα συνεισφέρει στη φαντασιακή αναπαράσταση του ανδρείου, χειροδύναμου και αλύγιστου εργατή.²¹⁸

Αρκετοί άλλωστε ήταν οι ιστορικοί της εργατικής τάξης που μελέτησαν τη διαμόρφωση και την προβολή ιδιαίτερων ανδρικών αξιών, όπως η αλληλεγγύη και η συναδελφικότητα. Άνδρες εργάτες από διάφορες ειδικότητες και επαγγέλματα δόμησαν τις συλλογικές/εργασιακές τους ταυτότητες διακηρύσσοντας αρχές ισοτιμίας και αδελφοσύνης.²¹⁹ Εξίσου μελετημένες είναι όμως και οι ποικίλες ιεραρχήσεις και οι αποκλεισμοί που εφάρμοζαν τα ανδρικά, ούτως ή άλλως, συνδικάτα για εργατικό δυναμικό με διαφορετική εθνική ή φυλετική καταγωγή, που συνήθως εξαιρούνταν από τα προνόμια της ισότητας και της αλληλεγγύης.²²⁰

Άλλοι ιστορικοί έχουν αναδείξει τους ανδρικούς ομοκοινωνικούς δεσμούς μέσα από επιτελέσεις με σαφές έμφυλο φορτίο. Με έρευνες που έχουν εστιάσει σε επαναλαμβανόμενες πρακτικές, όπως είναι η βωμολοχία, η κατανάλωση αλκοόλ, η χαρτοπαιξία ή η σεξουαλική παρενόχληση, έχει αναδειχθεί η συμβολή τους στη διατήρηση των έμφυλων ιεραρχιών στους χώρους εργασίας.²²¹

217. A. Baron, «Masculinity, the Embodied Male Worker, and the Historian's Gaze», ό.π., σ. 147-148· E. Faue, *Community of Suffering and Struggle*, ό.π., σ. 69-99· Ronnie Johnston - Arthur Macivor, «Dangerous Work, Hard Men and Broken Bodies: Masculinity in the Clydeside Heavy Industries, 1930s-1970s», *Labour History Review* 60 (2004), σ. 135-151.

218. Η Pat Ayers έχει δείξει πώς η βαριά και επικίνδυνη εργασία των ναυτεργατών στις αποβάθρες και τα αμπάρια των πλοίων του μεσοπολεμικού Λίβερπουλ προκαλούσε, και παρά το απάνθρωπο εργασιακό σύστημα, ισχυρό αίσθημα αυτοεκτίμησης στους ναυτεργάτες, στον βαθμό που τους έκανε να νιώθουν «άνδρες»· Pat Ayers, «The Making of Men: Masculinities in Interwar Liverpool», στο M. Walsh (επιμ.), *Working out Gender: Perspectives from Labour History*, Ashgate, Μπρούκφιλντ 1999, σ. 66-83.

219. A. Baron, «Masculinity, the Embodied Male Worker, and the Historian's Gaze», ό.π., σ. 150· Patricia Cooper, *Once a Cigar Maker: Men, Women, and Work Culture in American Cigar Factories, 1900-1919*, University of Illinois Press, Ούρμπανα 1987· Mary Ann Clawson, *Constructing Brotherhood: Class, Gender, and Fraternalism*, Princeton University Press, Πρίνστον 1989· Thomas Winter, *Making Men, Making Class: The YMCA and Workingmen, 1877-1920*, University of Chicago Press, Σικάγο 2002.

220. Eric Arnesen, *Brotherhoods of Color: Black Railroad Workers and the Struggle for Equality*, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασσαχουσέτη/Λονδίνο 2001· Bruce Nelson, *Divided We Stand: American Workers and the Struggle for Black Equality*, Princeton University Press, Πρίνστον/Οξφόρδη 2001.

221. Daniel E. Bender, «Too Much of Distasteful Masculinity: Historicizing Sexual Harassment in the Garment Sweatshop and Factory», *Journal of Women's History* 15 (2004), σ. 91-116· Stephen Meyer, «Workplace Predators: Sex and Sexuality on the U.S. Automotive Shop Floor, 1930-1960», *Labor* 1 (2004), σ. 77-93.

Μελετώντας την αμερικανική αυτοκινητοβιομηχανία στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ο Stephen Meyer δείχνει πώς οι νέες συνθήκες εργασίας που επέβαλε ο αυτοματισμός και η γενίκευση της γραμμής παραγωγής οδήγησαν τους λευκούς εργάτες σε μια επαναδιαμόρφωση του κυρίαρχου ανδρικού προτύπου, η οποία δεν προέκυπτε μόνο από τους δυναμικούς, συχνά βίαιους, συνδικαλιστικούς αγώνες, αλλά και από έμφυλα και φυλετικά σηματοδοτημένες πολιτισμικές πρακτικές. Κεντρικό ρόλο εδώ έπαιζαν οι καυγάδες, η μέθη, τα τυχερά παιχνίδια αλλά και οι σεξιστικές επιθέσεις απέναντι στις γυναίκες εργάτριες και η έκφραση ρατσιστικού μίσους για τους αφροαμερικανούς συναδέλφους τους.²²²

Ανδρισμός, έθνος και αποικιοκρατία

Η νεωτερική εκδοχή του ανδρισμού βρέθηκε σε διαρκή όσμωση με την ιδεολογία του εθνικισμού και τα εθνικά κινήματα του 19ου αιώνα, τον ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατία. Ο εθνικισμός και η εθνικιστική ιδεολογία μετέτρεψαν τον ανδρισμό σε εικόνα τους. Όπως αναφέρει ο George Mosse, μέσω του σώματος το ανδρικό ιδεώδες γινόταν κάτι χειροπιαστό και καθημερινό και κατά συνέπεια έτοιμο να παίξει τον ρόλο της κινητήριας δύναμης της κοινωνίας.²²³ Στο πλαίσιο του πολιτικού σχεδίου της νεωτερικότητας, νέες επινοημένες κατηγορίες, όπως «λαός», «πολίτης» «έθνος», και η παραγωγή του νεωτερικού κράτους έδιναν νέο περιεχόμενο στον ανδρισμό. Αυτός με τη σειρά του γινόταν μέσο για την επιτέλεση του πολιτικού σχεδίου, και ταυτόχρονα συγκολλητική ουσία του εθνικισμού με τους πολέμους που διεξάγονταν στο όνομά του.²²⁴

Οι επαναστάσεις του τέλους του 18ου και του 19ου αιώνα, στο όνομα της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας διατεινόταν ότι γκρέμισαν την πατριαρχία και έκαναν λόγο για την καθολικότητα της ιδιότητας του πολίτη. Ο νέος ανδρισμός, όμως, προϋπέθετε τον αποκλεισμό των γυναικών από την πολιτική και μιας μεγάλης μερίδας ανδρών εξαιτίας της φυλής ή/και της κοινωνικής τάξης τους.²²⁵ Το νέο ιδεώδες ήταν αυτό του πολίτη-στρατιώτη, δηλαδή του πολίτη-άνδρα που ήταν έτοιμος να μετατραπεί σε στρατιώτη αφήνο-

222. Stephen Meyer, *Manhood on the Line: Working-Class Masculinities in the American Heartland*, University of Illinois Press, Ούρμπανα/Σικάγο/Σπρίνγκφιλντ 2016.

223. George L. Mosse, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996, σ. 7 και 53.

224. Stefan Dudink - Karen Hagemann, «Masculinity in Politics and War in the Age of Democratic Revolutions, 1750-1850», στο S. Dudink - K. Hagemann - J. Tosh (επιμ.), *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*, Manchester University Press, Μάντσεστερ/Νέα Υόρκη 2004, σ. 3-21.

225. John Horne, «Masculinity in Politics and War in the Age of Nation-States and World Wars, 1850-1950», στο ίδιο, σ. 22-40.

ντας πίσω του την οικογενειακή ζωή και τα καθήκοντά του ως επικεφαλής του νοικοκυριού, για να ζήσει πειθαρχημένα και να πολεμήσει με κουράγιο και θάρρος βασιζόμενος στις προσωπικές ικανότητές του, στο όνομα των ατομικών ελευθεριών και της υπεράσπισης της πατρίδας. Αυτό το κοινωνικό πείραμα, όπως το ονομάζει ο Robert Nye, διαμορφώθηκε από τις νέες συνθήκες του πολέμου (μαζικοί στρατοί, μάχες σε μεγαλύτερη κλίμακα, υποχρεωτική στράτευση και κρατική προπαγάνδα με σημείο αναφοράς το εθνικό καθήκον) και ταυτόχρονα συνέβαλε στη διαμόρφωσή τους.²²⁶ Η κατασκευή του πατριωτικού ανδρισμού και της ιεροποιημένης μητρότητας έγιναν οι εικόνες της εθνικιστικής ιδεολογίας, και στο πλαίσιο των πολιτικών του έθνους-κράτους οριοθετήθηκαν έμφυλοι τόποι δράσης για άνδρες και γυναίκες. Επιπλέον, οι πόλεμοι του 19ου και κυρίως του 20ού αιώνα αποτέλεσαν προνομιακό πεδίο για τη σεξουαλικοποίηση του ανδρισμού και του μιλιταρισμού από μια ετεροσεξουαλική πλευρά. Στις αναπαραστάσεις του εχθρού, οι άνδρες παρουσιάζονταν συχνά είτε ως υπερσεξουαλικοί είτε ως ευνούχοι, ανίκανοι να ενσαρκώσουν την ανδρική αρρενωπότητα του πολεμιστή.²²⁷

Η διαδικασία, ωστόσο, αποκρυστάλλωσης της πολιτικής νεωτερικότητας και των νέων πολιτικών υποκειμένων, όπως παρατηρούν οι ιστορικοί, παρήγαγε πολυάριθμους ανδρισμούς ανταγωνιστικούς μεταξύ τους,²²⁸ ενώ η δημιουργία του ιδανικού του πολίτη-στρατιώτη ήταν ιστορική διαδικασία με διαφορετικά χαρακτηριστικά από χώρα σε χώρα, ανάλογα με το εκάστοτε εθνικό συμφραζόμενο και σε σχέση με παλαιότερες πρακτικές και ιδανικά του ανδρισμού.²²⁹ Σε αυτή την ομάδα των μελετών ιδιαίτερη θέση κατέχει η κλασική μελέτη του Graham Dawson που εξετάζει τον αποικιοκρατικό ανδρισμό πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο βρετανικό συμφραζόμενο. Ο ιστορικός επικεντρώνει την προσοχή του στην πολιτισμική κατασκευή του στρατιώτη-ήρωα, ο οποίος αναζητεί την περιπέτεια. Χρησιμοποιεί την πολιτισμική και την ψυχαναλυτική προσέγγιση για να αναλύσει διάφορες αφηγήσεις της ευρέως διαδεδομένης κουλτούρας του ιμπεριαλισμού τον 19ο αιώνα, όπως τη

226. Robert A. Nye, «Western Masculinities in War and Peace», *The American Historical Review* 112:2 (2007), σ. 417-418.

227. Joane Nagel, «Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations», *Ethnic and Racial Studies* 21:2 (1998), σ. 242-269.

228. S. Dudink - K. Hagemann, «Masculinity in Politics and War», ό.π.

229. Carroll Smith-Rosenberg, «The Republican Gentleman: the Race to Rhetorical Stability in the New United States», στο S. Dudink - K. Hagemann - J. Tosh (επιμ.), *Masculinities in Politics and War*, ό.π., σ. 61-76· Stefan Dudink, «Masculinity, Effeminacy, Time: Conceptual Change in the Dutch Age of Democratic Revolutions», στο ίδιο, σ. 77-95· Joan B. Landes, «Republican Citizenship and Heterosocial Desire: Concepts of Masculinity in Hevolutionary France», στο ίδιο, σ. 96-115· Karen Hagemann, «German heroes: the Cult of the Death for the Fatherland in Nineteenth-Century Germany», στο ίδιο, σ. 116-134· Karen Hagemann - Gisela Mettele - Jane Rendall, (επιμ.), *Gender, War and Politics: Transatlantic Perspectives, 1775-1830*, Palgrave Macmillan, Μπεϊζίνγκστόουκ 2010.

μυθολογία του Λώρενς της Αραβίας. Αυτές, όπως υποστηρίζει, οργάνωναν, με έμφαση στη φυσική εμφάνιση και στον επιτηρούμενο εαυτό, τις αξίες, τις προσδοκίες, το γούστο και τις επιθυμίες που θεωρούνταν «ανδρικά» τη δεδομένη χρονική περίοδο. Η ταύτιση με τις πολιτισμικές εκδοχές του ανδρισμού έδινε τη δυνατότητα στους άνδρες και στα αγόρια της εποχής να αισθανθούν «άνδρες» και ταυτόχρονα να είναι αναγνωρίσιμοι ως τέτοιοι και από τους άλλους.²³⁰

Το πρότυπο του πολίτη-πολεμιστή βρισκόταν επίσης στον πυρήνα της ιμπεριαλιστικής επέκτασης των Ηνωμένων Πολιτειών από το 1840 μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα στη Λατινική Αμερική και ως έναν βαθμό στον Ειρηνικό και στην Ασία, κυριαρχώντας έναντι του ιδεώδους που προϋπέθετε αυτοσυγκράτηση, κοινωνικό κύρος, πλούτο και επιχειρηματικότητα.²³¹ Το εθελοντικό κίνημα της εθνοφυλακής σε διάφορες αμερικανικές πόλεις του 19ου αιώνα, από άνδρες κάθε ηλικίας και τάξης, έγινε η πιο χαρακτηριστική εκδοχή του πολίτη-στρατιώτη, καθώς εκεί διασταυρωνόταν η ανδρική επικράτεια με την ιδιότητα του πολίτη σε μια περίοδο έντονων αλλαγών στο πλαίσιο της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης. Ταυτόχρονα, ήταν το πεδίο στο οποίο ξεπερνούσαν οι ηλικιακές, φυλετικές, ταξικές και εθνοτικές διαφορές μεταξύ των ανδρών.²³²

Σε ποιους χώρους όμως παραγόταν το νέο ανδρικό πρότυπο του πολίτη-πολεμιστή; Ποιες ήταν οι αξίες με τις οποίες η ανδρική νεολαία προετοιμαζόταν για το καθήκον απέναντι στην πατρίδα; Με ποιους τρόπους ο εθνικισμός αποκτούσε περιεχόμενο από και φυσικό; Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τη δεκαετία του 1990, ερευνητές και ερευνήτριες ανέδειξαν ως προνομιακά πεδία τη σωματική άσκηση και τα σπορ. Η ανδρική ενασχόληση με τα σπορ από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και μετά ήταν μια απάντηση στη γενικευμένη αντίληψη της εποχής περί «κρίσης του ανδρισμού». Ήταν η απάντηση στον «κίνδυνο» του φεμινισμού και στη ρητορική περί εκφυλισμού του έθνους, εξαιτίας της αστικοποίησης και των προβλημάτων που είχε σωρεύσει στα λαϊκά στρώματα. Ο παιδαγωγικός και ηθικοποιητικός χαρακτήρας των σπορ μέσα από το σχήμα «υγιές σώμα - υγιές πνεύμα» διευρυνόταν, συμπεριλαμβάνοντας την ανδρική νεολαία από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Το ιδανικό του μυώδους σώματος έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη συγχρότηση ενός κανονιστικού, ηγεμονικού ανδρισμού, που συνδέθηκε στενά με τη σχολική εκπαίδευση των πολιτών-στρατιωτών και τη διαμόρφωση της συ-

230. Graham Dawson, *Soldier Heroes: British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities*, Routledge, Οξφόρδη 1994.

231. Amy S. Greenberg, *Manifest Manhood and the Antebellum American Empire*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2005.

232. Eleanor L. Hannah, *Manhood, Citizenship, and the National Guard: Illinois, 1870-1917*, Ohio State University, Κολόμπους 2007.

νείδησης του πολίτη.²³³ Άλλα πεδία διαμόρφωσης του πολίτη-στρατιώτη ήταν το κίνημα του προσκοπισμού²³⁴ και η εμπλοκή της νεολαίας στη στρατιωτική εκπαίδευση.²³⁵ Ταυτόχρονα, οι Εκκλησίες υιοθετώντας τον «μυώδη χριστιανισμό» επιχείρησαν να συνδυάσουν τη σωματική ρώμη με την πνευματικότητα.²³⁶

Ο Christopher Forth, στην κλασική μελέτη του *The Dreyfus Affair*, υποστηρίζει ότι η δίκη του γαλλοεβραίου αξιωματικού για εσχάτη προδοσία αποτέλεσε την αρένα σύγκρουσης σε εθνικό επίπεδο δύο αντίθετων αντιλήψεων, που είχαν στο επίκεντρό τους κοινές πολιτισμικές αναπαραστάσεις, όπως το νέο πρότυπο του γυμνασμένου και αθλητικού άνδρα.²³⁷ Η Joan Tumblety αναδεικνύει τους συμβολισμούς του ανδρικού σώματος και τη λειτουργία της σωματικής άσκησης στον πολιτικό λόγο της γαλλικής κοινωνίας από τον Μεσοπόλεμο μέχρι και το καθεστώς του Vichy. Η έντονη πολιτικοποίηση του σώματος στη Γαλλία, σε αντίθεση με τη σχετική αποπολιτικοποίησή του στη Βρετανία, έφερε τη γαλλική περίπτωση πιο κοντά στην κουλτούρα της σωματικής άσκησης του ιταλικού φασισμού και του ναζισμού, ενώ τα πολυπληθή δίκτυα γύρω από τον αθλητισμό της ακροδεξιάς διευκό-

233. J. A. Manghan (επιμ.), «Making European Masculinities: Sport, Europe, Gender», *The European Sports History Review* 2 (2000)· του ίδιου, *Manufactured Masculinity: Making Imperial Manliness, Morality and Militarism*, Routledge, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2012· Paul R. Deslandes, *Oxbridge Men: British Masculinity and the Undergraduate Experience, 1850-1920*, Indiana University Press, Μπλουμινγκτον 2005· Axel Bundgaard, *Muscle and Manliness: The Rise of Sport in American Boarding Schools*, Syracuse, Νέα Υόρκη 2005· Daryl Adair - John Nauright - Murray Phillips, «Playing Fields Through to Battle Fields: The Development of Australian Sporting Manhood in its Imperial Context, c.1850-1918», *Journal of Australian Studies* 22:56 (1998), σ. 51-67· Peter H. Hansen, *The Summits of Modern Man: Mountaineering after the Enlightenment*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2013.

234. Allen Warren, «Popular Manliness: Baden Powell, Scouting and the Development of Manly Character», στο J. A. Mangan - J. Walvin (επιμ.), *Manliness and Morality: Middle-Class Masculinity in Britain and America, 1800-1940*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1987, σ. 199-219· Sam Pryke, «The Popularity of Nationalism in the Early British Boy Scout Movement», *Social History* 23:3 (1998), σ. 309-324.

235. Anne-Marie Sohn, «Sois un Homme!». *La construction de la masculinité au XIXe siècle*, Seuil, Παρίσι 2009· Anne-Marie Sohn, «Nation et apprentissage de la masculinité. L'exemple des jeunes Français au XIXe siècle», *Mélanges de la Casa de Velázquez* 42:2 (2012), σ. 143-160· Ute Frevert, «L'armée, école de la masculinité. Le cas de l'Allemagne au XIXe siècle», *Travail, genre et sociétés* 3:1 (2000), σ. 45-66.

236. Donald E. Hall, *Muscular Christianity: Embodying the Victorian Age*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1994· Nick J. Watson - Stuart Weir - Stephen Friend, «The Development of Muscular Christianity in Victorian Britain and Beyond», *Journal of Religion and Society* 7 (2005), σ. 1-21· Geoff Spurr, «Lower-Middle-Class Masculinity and the Young Men's Christian Association, 1844-1880», *Histoire sociale/Social History* XLVII:95 (2014), σ. 547-576.

237. Christopher E. North, *The Dreyfus Affair and the Crisis of French Manhood*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 2004.

λυναν τον Vichy να δημιουργήσει ένα κρατικό σύστημα για τα σπορ και τη φυσική εκπαίδευση με στόχο την εθνική αναγέννηση.²³⁸

Τα τελευταία χρόνια έχουν δημοσιευτεί μονογραφίες που επικεντρώνονται στην αλληλόδραση φύλου και έθνους-κράτους και στην αμοιβαία συγκρότησή τους,²³⁹ ή εστιάζουν στη διαπλοκή εθνικισμού και ανδρισμού μέσα από μια συγκριτική προοπτική. Τέλος, η σχέση ανδρισμού και έθνους συναντάται σε μελέτες που επιχειρούν να αποτυπώσουν τον πολυεπίπεδο χαρακτήρα της σε παγκόσμιο επίπεδο μέσα από τη συσχέτιση ηγεμονικού και περιθωριακού ανδρισμού.²⁴⁰ Ο Aidan Beatty εξετάζει τις προσπάθειες του ιρλανδικού και εβραϊκού εθνικισμού να αντιμετωπίσουν και να αμφισβητήσουν ρατσιστικά στερεότυπα και κυρίαρχες αναπαραστάσεις, γεγονός που, όπως υποστηρίζει, τους φέρνει πολύ κοντά στον τύπο του εθνικισμού που συγκροτήθηκε μέσα από τον αγώνα ενάντια στην αποικιοκρατία.²⁴¹

Ανάμεσα στις ιδιαίτερα πλούσιες ιστοριογραφίες της αυτοκρατορίας και της αποικιοκρατίας υπάρχουν πλέον πολυάριθμες μελέτες που αξιοποιούν το αναλυτικό εργαλείο του φύλου.²⁴² Στη δυναμική αυτή βιβλιογραφική παραγωγή οι ανδρισμοί μοιάζουν να συγκροτούν και ταυτόχρονα να συγκροτούνται εντός ενός σύνθετου πλέγματος κοινωνικών σχέσεων και να διασταυρώνονται με τους άξονες της φυλής, της τάξης, της σεξουαλικότητας, της θρησκείας, της εθνότητας.²⁴³ Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση της Mrinalini Sinha, οι έρευνες που εστιάζονται στη διαπλοκή του ανδρισμού με την αυτοκρατορία, την αποικιοκρατία και την ιδεολογία του ιμπεριαλισμού στη νεότερη περίοδο μπορούν να επιμερισθούν, χονδρικά, σε τρεις θεματικές περιοχές. Σε μια σειρά μελετών αναλύονται αφενός η έμφυλη συγκρότηση της αυτοκρατορίας, αφετέρου τα αποικιοκρατικά σχέδια και οι ιμπεριαλιστικές πολιτικές ως κατεξοχήν ανδρικές επιχειρήσεις. Η κλιμακούμενη αρρενοποίηση

238. Joan Tumblety, *Remaking the Male Body. Masculinity and the Uses of Physical Culture in Interwar and Vichy France*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012.

239. Josephine Hoegaerts, *Masculinity and Nationhood, 1830-1910: Constructions of Identity and Citizenship in Belgium*, Palgrave Macmillan, Χάουντμιλς/Μπειζινγκστούκ/Χαμσάπ/Νέα Υόρκη 2014.

240. Pablo Dominguez Andersen - Simon Wendt, *Masculinities and the Nation in the Modern World: Between Hegemony and Marginalization*, Palgrave Macmillan, Μπειζινγκστούκ 2015.

241. Aidan Beatty, *Masculinity and Power in Irish Nationalism, 1884-1938*, Palgrave Macmillan, Μόντρεαλ 2016.

242. Πρόσφατα κυκλοφόρησαν στα ελληνικά δύο συλλογικοί τόμοι για την ιστορία της αυτοκρατορίας. Ο πρώτος είναι εστιασμένος ειδικά στο φύλο, βλ. Philippa Levine (επιμ.), *Φύλο και αυτοκρατορία*, επιστ. επιμ. Άννα Καρακατσούλη, μτφρ. Μαρίνα Ελευθεριάδου, Πεδίο, Αθήνα 2016. Ο δεύτερος περιλαμβάνει κάποια άρθρα με έμφυλο προβληματισμό, βλ. Αθηνά Συριάτου (επιμ.), *Εξουσιάζοντας τα κύμματα: όψεις της ιστορίας και της ιστοριογραφίας της Βρετανικής Αυτοκρατορίας*, Ασίνη, Αθήνα 2018.

243. Mrinalini Sinha, «Giving Masculinity a History: Some Contributions from the Historiography of Colonial India», *Gender & History* 11:3 (1999), σ. 446.

ση της αυτοκρατορίας εξασφάλισε τη θεσμική στήριξη της αποικιοκρατίας και των κτήσεων, ενώ οι ιμπεριαλιστικές ιδέες αποτυπώθηκαν σε μια πλειάδα ανδροπρεπών συμπεριφορών στις αποικίες – όπως άλλωστε και η σταδιακή αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας αργότερα. Η ανάγκη για πολιτική σταθερότητα στις κατακτημένες περιοχές ενεργοποίησε συμβιβαστικές τάσεις με ιθαγενείς εκδοχές ανδρισμού και στήριξε την πατριαρχική εξουσία των ντόπιων ανδρών επί των ντόπιων γυναικών, παρά τον δημόσια εκπεφρασμένο φιλάνθρωπο πατεριναλισμό των αποίκων προς τις αποικιοκρατούμενες γυναίκες.²⁴⁴

Σύμφωνα με την ίδια κατηγοριοποίηση, μια δεύτερη δέσμη ερευνών αναγνωρίζει τον ιμπεριαλισμό ως συστατικό στοιχείο των μητροπολιτικών και των αποικιακών ανδρισμών. Η αυτοκρατορία έδωσε την ευκαιρία σε πολλούς άνδρες της μητρόπολης να επανορίσουν τους εαυτούς τους ως «άνδρες», να κάνουν πράξη τις προσδοκίες τους, να διασώσουν τον επαπειλούμενο ανδρισμό τους, να χαράξουν προσωπικές διαδρομές διακριτές από εκείνες που όριζε το πρότυπο της αστικής οικιακής ζωής.²⁴⁵ Παράλληλα, δημιούργησε πραγματικούς αλλά και μυθιστορηματικούς «ήρωες-στρατιώτες», οι οποίοι επέδρασαν καταλυτικά τόσο στις αναπαραστάσεις του ανδρισμού όσο και στις ανδρικές εμπειρίες στη μητρόπολη. Από την άλλη μεριά, οι ιμπεριαλιστικές ιδέες και πρακτικές αναδιαμόρφωσαν το ανδρικό ιδεώδες και τις έμφυλες σχέσεις και στις αποικίες. Προηγούμενα έμφυλα καθεστώτα αναμείχθηκαν με εκείνα που επέβαλλαν οι αποικιακές πολιτικές, και οι υφιστάμενες έμφυλες, ταξικές, φυλετικές, γενεαλογικές, τοπικές ιεραρχίες άλλοτε υπονομεύθηκαν και άλλοτε ενισχύθηκαν. Οι αντιστάσεις των ντόπιων πληθυσμών και οι πολιτικές και οικονομικές αποικιακές προτεραιότητες συνδιαμόρφωσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο σμιλεύτηκαν οι ανδρισμοί των αποικιών.²⁴⁶

Μια τρίτη ομάδα μελετών πραγματεύτηκε τις ιδεολογικές διαστάσεις και τις εξουσιαστικές χρήσεις του ανδρισμού στην αποικιοκρατία και τους αντιαποικιακούς εθνικισμούς. Η Mrinalini Sinha αντιμετωπίζει τους αποικιακούς ανδρισμούς ως πολιτικές που αφορούν εξίσου αποικιοκράτες και αποικιοκρατούμενους. Στο κλασικό της έργο *Colonial Masculinity* αναφέρονται οι σύνθετοι τρόποι με τους οποίους οι ανδρισμοί τροφοδότησαν σχέσεις εξουσίας στις βρετανικές Ινδίες.²⁴⁷ Οι αποικιακές πολιτικές κατασκεύασαν

244. Mrinalini Sinha, «Colonial and Imperial Masculinities», στο M. Flood κ.ά. (επιμ.), *International Encyclopedia of Men and Masculinities*, Routledge, Λονδίνο 2007, σ. 213-214. Catherine Hall, «Περί φύλου και αυτοκρατορίας: Σκέψεις για τον 19ο αιώνα», στο P. Levine (επιμ.), *Φύλο και αυτοκρατορία*, ό.π.

245. Michele Mitchell, «“The Black Man’s Burden”: African Americans, Imperialism, and Notions of Racial Manhood 1890-1910», *International Review of Social History* 44:7 (1999), σ. 77-99. J. Tosh, «Manliness, Masculinities and the New Imperialism, 1880-1900», στο J. Tosh (επιμ.), *Manliness and Masculinities in Nineteenth-Century Britain*, ό.π., σ. 192-214.

246. M. Sinha, «Colonial and Imperial Masculinities», ό.π., σ. 74-75.

247. Mrinalini Sinha, *Colonial Masculinity: the «Manly Englishman» and the «Effeminate Bengali» in the late Nineteenth Century*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1995.

ιεραρχικά διαβαθμισμένους ανδρισμούς, τοποθετώντας στην κορυφή τον μητροπολιτικό ανδρισμό, που κυριαρχούσε επάνω σε όλους τους υπόλοιπους, είτε αφορούσε τις περισσότερο «αρρενωπές» ντόπιες «πολεμικές» φυλές²⁴⁸ είτε τους περισσότερο επιρρεπείς στη «θηλυπρέπεια» και, ακριβώς για αυτό, υποτακτικούς αυτόχθονες.²⁴⁹ Οι αναπαραστάσεις των ιθαγενών και των αυτόχθονων ανδρισμών ως βάρβαρων, κατώτερων ή/και ανώριμων διαμορφώθηκαν μέσα από διεργασίες αμοιβαίας συγκρότησης και με τη συστηματική αντιδιαστολή τους με τους θεωρούμενους πολιτισμένους, ανώτερους και προηγμένους ανδρισμούς του δυτικού κόσμου.²⁵⁰ Αν κατά τον 18ο αιώνα η ιδεολογία του πρωτογονικού Άλλου βασίστηκε στην ιδέα ότι ο Θεός ιεράρχησε εξ αρχής τα δημιουργήματά του και ανακήρυξε τον λευκό άνδρα επικεφαλής της μακράς αλυσίδας της ανθρώπινης ύπαρξης, στον επόμενο αιώνα, στον 19ο, οι δημοφιλείς εξελικτικές θεωρίες υποστήριξαν μια φυσική ιεράρχηση των φυλετικών σωμάτων βασισμένη σε κληρονομημένες και αναλλοίωτες βιολογικές διαφορές.²⁵¹

Ανδρισμοί του πολέμου

Τι συνέπειες είχε ο πόλεμος στους ανδρισμούς και, αντίστροφα, πώς τα έμφυλα πρότυπα και η εμπειρία των πολεμιστών διαμόρφωναν τις αντιλήψεις για τον πόλεμο; Κλασικές προσεγγίσεις της δεκαετίας του 1980 για τη σχέση ανδρισμού και πολέμου μοιράζονταν από κοινού με τις πρώτες φεμινιστικές μελέτες τη θέση ότι ο πόλεμος επικύρωνε το βίαιο περιεχόμενο της πατριαρχίας.²⁵² Η στρατιωτική θητεία αντιμετωπιζόταν ως απαραίτητο στάδιο για τους νεαρούς άνδρες, προκειμένου να διαμορφώσουν την ενήλικη ανδρική ταυτότητά τους. Κατά συνέπεια, ο πόλεμος γινόταν αντιληπτός ως το κατεξοχήν πεδίο επιτέλεσης του ανδρισμού, ενώ το πολεμικό μέτωπο θεωρούνταν απόλυτα διακριτό από τα μετόπισθεν, που αφορούσαν τις γυναίκες, τα παιδιά και τους ανίκανους προς στράτευση, είτε λόγω ηλικίας είτε λόγω τραυματισμού.²⁵³

248. Heather Streets, *Martial Races: The Military, Race and Masculinity in British Imperial Culture, 1857-1914*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2010.

249. M. Sinha, *Colonial Masculinity*, ό.π.: Revathi Krishnaswamy, *Effeminism: the Economy of Colonial Desire*, University of Michigan Press, Άνν Άρμπορ 1999.

250. Linda Tuhiwai Smith, *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*, Zed Books, Λονδίνο 2012· G. Bederman, *Manliness and Civilization*, ό.π.

251. Brendan Hokowhitu, «Indigenous and First Nations Masculinities», στο M. Flood κ.ά. (επιμ.), *International Encyclopedia of Men and Masculinities*, Routledge, Λονδίνο 2007, σ. 331-332.

252. Eric J. Leed, «Violence, Death and Masculinity», *Vietnam Generation* 1:3 (1989), σ. 168-189.

253. Mary Vincent, «Introduction», *Contemporary European History* 10:3 (2001), ειδικό τεύχος: *Gender and War in Europe c. 1918-1949*, σ. 345-351.

Ήδη από τα τέλη του 1970, η ιστορία των γυναικών επιχειρήσε να αναδείξει την πολυεπίπεδη σχέση των γυναικών με τον πόλεμο. Οι συγκεκριμένες μελέτες, επικεντρωμένες κατά κύριο λόγο στους δύο παγκόσμιους πολέμους του 20ού αιώνα, ανέδειξαν την αναβαθμισμένη κοινωνική θέση των γυναικών σε καιρό πολέμου εξαιτίας των θέσεων ευθύνης που ανέλαβαν στον οικιακό χώρο, στην εργασία, ακόμα και στον στρατό ως βοηθητικό προσωπικό. Επιπρόσθετα, οι βομβαρδισμοί έθεταν σε διαρκή κίνδυνο τη ζωή στα μετόπισθεν, επηρεάζοντας την εργασία και την καθημερινότητα των ανθρώπων. Κατά συνέπεια, το δίπολο μέτωπο - οικία δεν αντιστοιχούσε πλέον σε δύο κλειστούς προδιαγεγραμμένους χώρους στους οποίους άνδρες και γυναίκες λειτουργούσαν με βάση τις συμβατικές υποχρεώσεις τους. Τα όρια μεταξύ τους έγιναν ρευστά και αποσταθεροποιήθηκε η πίστη ότι ο πόλεμος ήταν πηγή της ανδρικής εξουσίας.

Από το 1980, η πολιτισμική στροφή έφερε στο προσκήνιο καινούργιους προβληματισμούς θέτοντας νέα ερωτήματα σχετικά με το πώς επηρεάζει ο πόλεμος το φύλο. Οι απαντήσεις που δόθηκαν διερεύνησαν τη σχέση του φύλου με την επιστράτευση, τα μετόπισθεν και τις κακουχίες του πολέμου, αλλά και με τους εθνικούς μύθους για τον συλλογικό εαυτό και την κατασκευή του «άλλου»-εχθρού. Ταυτόχρονα, οι ιστορικοί αναρωτήθηκαν για την επίδραση του φύλου στον πόλεμο, αναλύοντας τις έμφυλες πολιτικές των κυβερνήσεων στις πολεμικές περιόδους, αλλά και τις έμφυλες διαστάσεις της πολιτικής. Επιπλέον, το ερευνητικό ενδιαφέρον στράφηκε στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους άνδρες και γυναίκες βίωσαν τον πόλεμο. Ξεχωριστή θέση ως αναλυτικά εργαλεία κατέλαβαν μαζί με την εμπειρία, τα συναισθήματα και η σωματικότητα. Στο πλαίσιο της πολιτισμικής ιστορίας του πολέμου, μέσα από το σχήμα «πόλεμος και φύλο/το φύλο του πολέμου» αμφισβητήθηκε η άποψη ότι οι άνδρες ήταν από τη φύση τους πολεμιστές και αναζητήθηκαν οι κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές διαστάσεις αυτής της σύνδεσης.²⁵⁴

Από τη δεκαετία του 1990, η μελέτη της ανδρικής πολεμικής εμπειρίας αναδεικνύεται σε ένα από τα θεμελιώδη πεδία συγκρότησης της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας του πολέμου. Στη γερμανική ιστοριογραφία, διερευνήθηκε η αλληλόδραση φύλου, εθνικισμού και πολέμου στη διάρκεια του 20ού αιώνα, με έμφαση στην αναζήτηση συνεχιών και ασυνεχειών μεταξύ των επιμέρους περιόδων (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Δημοκρατία Βαϊμάρης, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος).²⁵⁵ Η σχέση πολέμου και φύλου και οι επιδράσεις της

254. Βλ. αναλυτικά το άρθρο της Françoise Thébaud, «Understanding Twentieth-Century Wars through Women and Gender: Forty Years of Historiography», *Clio. Women, Gender, History* 39 (2014), <https://journals.openedition.org/cliowgh/538> (τελευταία ανάκτηση 5/11/2018).

255. Ενδεικτικά, Karen Hagemann - Stefanie Schüler-Springorum (επιμ.), *Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*, Berg Publishers, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη 2002.

στην έμφυλη ιεραρχία και κανονικότητα απασχόλησαν επίσης ιστορικούς της γαλλικής ιστορίας.²⁵⁶ Στη βρετανική ιστοριογραφία συναντάμε μεγάλο αριθμό μελετών, αλλά και ποικιλία θεματικών πεδίων στα οποία το ενδιαφέρον μονοπωλούν η διερεύνηση της εμπειρίας και η συγκρότηση της υποκειμενικότητας, τα συναισθήματα, οι τρόποι με τους οποίους τα υποκείμενα διαπραγματεύονται με τους κυρίαρχους λόγους περί στρατιωτικού ανδρισμού, το σώμα, το ατομικό και συλλογικό τραύμα. Η ιστορική έρευνα βασίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος σε απομνημονεύματα, ημερολόγια, και ιδιωτικές αλληλογραφίες.²⁵⁷

Μια νέα θεματική της σχέσης πολέμου και ανδρισμού εμφανίζεται στην τρέχουσα δεκαετία. Στο επίκεντρο αυτή τη φορά βρίσκονται τα μετόπισθεν και όχι το μέτωπο του πολέμου. Σημείο αναφοράς αυτού του είδους των ερευνών αποτέλεσε η μελέτη της Sonya Rose, *Which People's War?*, και συγκεκριμένα η θέση της ότι κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το πρότυπο του στρατιωτικού ανδρισμού που αναπτύχθηκε στη Βρετανία ήταν αυτό του μετριοπαθούς ανδρισμού. Το εν λόγω συμπέρασμα ήταν συμβατό με το εθνικό στερεότυπο του ορθολογικού και αυτοελεγχόμενου συναισθηματικά άνδρα, σε αντίθεση με τον «άγριο» και «επιθετικό» ανδρισμό των γερμανών στρατιωτών. Με αυτόν τον τρόπο, η σύνδεση με τους άνδρες που εργάζονταν στα μετόπισθεν γινόταν πιο εύκολα: έτσι, στρατιώτες και εργάτες εξέφραζαν ένα είδος ηγεμονικού ανδρισμού που τους διαχώριζε από τις γυναίκες, τους αρνητές στράτευσης, τους εκθηλυμένους άνδρες και τους μη ικανούς για στράτευση.²⁵⁸

Οι ιστορικοί ασχολήθηκαν με άνδρες που έζησαν την εμπειρία του πολέμου στα μετόπισθεν και διαπραγματεύτηκαν με την ηγεμονική εκδοχή του στρατιώτη-ήρωα, συχνά αμφισβητώντας την.²⁵⁹ Ανέδειξαν την επίδραση που

256. Ενδεικτικά, Luc Capdevila - François Rouquet - Fabrice Virgili - Danièle Voldman (επιμ.), *Hommes et femmes dans la France en guerre (1914-1945)*, Payot, Παρίσι 2003· Luc Capdevila, «L'identité masculine et les fatigues de la guerre (1914-1945)», *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 75:3 (2002), σ. 97-108.

257. Helen B. McCartney, *Citizen Soldiers: The Liverpool Territorials in the First World War*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2005· Jessica Meyer, *Men of War: Masculinity and the First World War in Britain*, Palgrave Macmillan, Μπείζινγκστόουκ 2009· Mike Roper, *The Secret Battle: Emotional Survival in the Great War*, Manchester University Press, Μάντσεστερ/Νέα Υόρκη 2009· Jason Couthamel, *An Intimate History of the Front. Masculinity, Sexuality and German Soldiers in the First World War*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2014· Holly Fournieux, *Military Men of Feeling: Emotion, Touch, and Masculinity in the Crimean War*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2016· Martin Francis, *The Flyer: British Culture and the Royal Air Force, 1939-1945*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008· Emma Newland, *Civilians into Soldiers: War, the Body and British Army Recruits, 1939-45*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014.

258. Sonya O. Rose, *Which People's War? National Identity and Citizenship in Wartime Britain 1939-1945*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003.

259. Linsey Robb - Juliette Pattinson (επιμ.), *Men, Masculinities and Male Culture in the*

είχε ο πόλεμος στη ζωή των μεσηλικών αστών ανδρών,²⁶⁰ ενώ υπογράμμισαν το γεγονός ότι οι μη στρατευμένοι άνδρες της εργατικής τάξης δεν αισθάνονταν μειονεκτικά σε σύγκριση με τους στρατιώτες. Αντίθετα, νοηματοδοτούσαν τον ανδρισμό τους θετικά εξαιτίας της δυνατότητας να αμείβονται με υψηλά μεροκάματα, των εξαντλητικών ωρών εργασίας και των εργασιών υψηλού ρίσκου για τη σωματική υγεία και την ακεραιότητά τους.²⁶¹ Άλλες μελέτες έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στους αιχμαλώτους πολέμου και τους τρόπους με τους οποίους νοηματοδοτούσαν την αιχμαλωσία τους ως άνδρες.²⁶² Τέλος, μελετήθηκαν οι περιπτώσεις ανδρών που εναντιώθηκαν στη στράτευση τους (αντιρρησίες συνείδησης κουάκεροι, ειρηνιστές), υπογραμμίζοντας το γεγονός ότι η σκληρή στάση απέναντί τους και οι ποινές που τους επιβάλλονταν βασιζόνταν σε έμφυλες παραδοχές.²⁶³

Ευάριθμες είναι οι μελέτες για τη σεξουαλικότητα και το φύλο στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Το ενδιαφέρον τους εστιάζει στην κατασκευή της ετεροσεξουαλικότητας στη στρατιωτική εκπαίδευση, στις πολύπλοκες πλευρές της ζωής των ομοφυλόφιλων ανδρών στο στράτευμα, στον εξιδανικευμένο ανδρισμό της περιόδου μέσα από τη μακρά ιστορία της σεξουαλικότητας του στρατιώτη της εθνοφρουράς -συμβόλου της βρετανικής εθνικής ταυτότητας και του μιλιταριστικού ανδρισμού, αλλά και κλασικού αντικειμένου queer επιθυμίας-, στην ανδρική ομοφυλοφιλία στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, στον λεσβιασμό και στη γυναικεία αμφισεξουαλικότητα σε σχέση με το νομικό πλαίσιο ελέγχου και καταστολής τους την περίοδο του καθεστώτος Vichy.²⁶⁴

Second World War, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017· Juliette Pattinson - Arthur McIvor - Linsey Robb (επιμ.), *Men in Reserve: British Civilian Masculinities in the Second World War*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2016.

260. Laura Ugolini, *Civvies: Middle-Class Men on the English Home Front, 1914-18*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2013.

261. Linsey Robb, *Men at Work. The Working Man in British Culture, 1939-1945*, Palgrave Macmillan, Μπείζινγκστόουκ 2015.

262. Clare Makepeace, *Captives of War: British Prisoners of War in Europe in the Second World War*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2017.

263. Lois Bibbings, *Telling Tales About Men: Conceptions of Conscientious Objectors to Military Service During the First World War*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2009.

264. Paul Jackson, *One of the Boys: Homosexuality in the Military during World War II*, McGill-Queen's University Press, Μόντρεαλ 2004· Laura Doan, «Sex Education and the Great War Soldier: A Queer Analysis of the Practice of "Hetero" Sex», *Journal of British Studies* 51:3 (2012) σ. 641-663· Matt Houlbrook, «Soldier Heroes and Rent Boys: Homosex, Masculinities, and Britishness in the Brigade of Guards, circa 1900-1960», *Journal of British Studies* 42:3 (2003), σ. 351-388· David A. Boxwell, «The Follies of War: Cross-dressing and Popular Theatre on the British Front Lines, 1914-18», *Modernism/Modernity* 9:1 (2002)· Jason Crouthamel, «Cross-dressing for the Fatherland: Sexual Humor, Masculinity and German Soldiers in the First World War», *First World War Studies* 2:2 (2011), σ. 195-215· Jean-Yves Le Naour, *Misères et tourments de la chair durant la Grande Guerre: les mœurs sexuelles des Français: 1914-1918*, Aubier, Παρίσι 2002· Cyril

Στο φαντασιακό του δυτικού κόσμου, αν και η κυριαρχία του ήρωα-στρατιώτη δεν αμφισβητήθηκε ουσιαστικά ποτέ, άφησε χώρο για να αναδειχθούν και άλλοι τύποι, όπως ο «δειλός άνδρας», το «φοβισμένο αγόρι» και ο στρατιώτης με ψυχονευρωτικές διαταραχές (shell shock).²⁶⁵ Η ερευνητική παραγωγή εντούτοις γύρω από το shell shock εντοπίζεται από τη δεκαετία του 2000 και μετά, όταν το ενδιαφέρον των ιστορικών για τις ψυχολογικές συνέπειες του πολέμου συναντά το ευρύτερο ενδιαφέρον για την ιστορική κατασκευή του τραύματος.²⁶⁶ Ιστορικές μελέτες ανέδειξαν την έμφυλη διάσταση της ψυχιατρικής επιστήμης και των επιστημονικών κατηγοριών της, στην προσπάθειά της να θεραπεύσει και να ελέγξει τον διαταραγμένο ανδρικό ψυχισμό. Σ' αυτή τη διαδικασία, εμπεδωμένες κοινωνικά κατηγορίες περιγραφής ψυχικών διαταραχών και κυρίαρχες ιατρικές διαγνώσεις για το ίδιο θέμα, όπως η υστερία και η νευρασθένεια, βρέθηκαν στο επίκεντρο της ιστορικής προσέγγισης για το shell shock. Η Elaine Showalter διατύπωσε το 1985 την άποψη ότι το shell shock ήταν η συγκεκριμένη αντίδραση των ανδρών στο βικτωριανό μοντέλο του ανδρισμού, ενώ επισήμανε ότι για τους ειδικούς της εποχής συνιστούσε απόδειξη της εκθήλυνσης των ανδρών-στρατιωτών. Η ιατρική διάγνωση απέδιδε στον υστερικό στρατιώτη-άνδρα τα ίδια χαρακτηριστικά με την υστερική γυναίκα: ήταν απλοϊκός, συναισθηματικός, αδύναμος, παθητικός, εξαρτημένος και αντιμετωπιζόταν με σκληρές θεραπευτικές μεθόδους. Αντίθετα, η νευρασθένεια των αξιωματικών θεωρούνταν πολύπλοκη πάθηση, συνδεδεμένη με την πολύωρη εργασία, και βρισκόταν πιο κοντά στο αποδεκτό ηρωικό ανδρικό πρότυπο.²⁶⁷

Αν και τα επόμενα χρόνια η θέση της Showalter για τη σύνδεση του shell shock με την υστερία έγινε αποδεκτή από μεγάλο αριθμό μελετών, στην πορεία υπήρξαν σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με το τελικό της συ-

Olivier, *Le vice ou la vertu: Vichy et les politiques de la sexualité*, PUM, Τουλούζη 2005· Marc Boninchi, *Vichy et l'ordre moral*, PUF, Παρίσι 2005.

265. Το shell shock μπορεί να εκδηλωνόταν με απουσία μνήμης, άγχος, παράλυση, τύφλωση, κώφωση, απώλεια γεύσης και όσφρησης, αδυναμία ομιλίας, προβλήματα βιάδσης, εμετούς, επιπτώσεις και αυπνίες, κατάθλιψη, ζάλη, αποπροσανατολισμό, τρέμουλο, αστάθεια στην κίνηση.

266. Ben Shephard, *War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2001· Peter Leese, *Shell Shock: Traumatic Neurosis and the British Soldiers of the First World War*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2002· Peter Barham, *Forgotten Lunatics of the Great War*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2004· Edgar Jones - Simon Wessely, *Shell Shock to PTSD: Military Psychiatry from 1900 to the Gulf War*, Psychology Press, Λονδίνο 2005· Fiona Reid, *Broken Men: Shell Shock, Treatment and Recovery in Britain, 1914-1930*, Continuum, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 2010.

267. Elaine Showalter, *The Female Malady. Women, Madness, and English Culture, 1830-1980*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1985, σ. 167-194. Την άποψή της την επαναδιατύπωσε σε διάφορα έργα της τα επόμενα χρόνια. Βλ. και Michael Roper, «Masculinity, Shell Shock, and Emotional Survival in the First World War», *Reviews in History* 944 (2010) <https://www.history.ac.uk/reviews> (τελευταία ανάκτηση 5/11/2018).

μπέρασμα που έκανε λόγο για κρίση του ανδρισμού.²⁶⁸ Οι Meyer και Reid υποστηρίζουν ότι στον ιατρικό λόγο, την περίοδο του πολέμου, το shell shock αντιμετωπιζόταν ως ένδειξη παιδικής συμπεριφοράς και όχι ως απόκλιση από τα χαρακτηριστικά του ανδρισμού, ενώ η θεραπεία του στόχευε στην ανάκτηση του αυτοελέγχου που χαρακτήριζε τον ανδρισμό.²⁶⁹ Στο ίδιο μήκος κύματος, η Tracy Loughran υποστηρίζει ότι πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας τα πολλαπλά συμφραζόμενα της εννοιολόγησής του και να κινηθούμε πέρα από το φύλο. Σημειώνει ότι οι γιατροί απέφευγαν συστηματικά να αποδώσουν θηλυκά χαρακτηριστικά στους άνδρες ασθενείς και υπογραμμίζει ότι, στο πλαίσιο του εξελικτισμού των ιατρικών διαγνώσεων, το συναίσθημα και η απουσία βούλησης, τα βασικά στοιχεία της υστερίας, δεν αποδίδονταν μόνο στις γυναίκες αλλά και στα παιδιά, στις «πρωτόγονες φυλές» και στα ζώα. Κατά συνέπεια, ο πάσχων στρατιώτης δεν υπολειπόταν μόνο του ανδρικού προτύπου, αλλά και του προτύπου της ανθρώπινης εξέλιξης. Με άλλα λόγια, οι συνέπειες του πολέμου δεν συνδέονταν μόνο με το φύλο, αλλά και με ευρύτερες ιδέες και αναπαραστάσεις για το σώμα και τον νου. Προσθέτει ακόμα ότι οι γιατροί δεν άφησαν κανένα περιθώριο να θεωρηθεί ότι και οι γυναίκες, είτε βρίσκονταν κοντά ή δίπλα στους στρατιώτες του μετώπου είτε στα μετόπισθεν, ήταν πιθανό να παρουσιάσουν νευροψυχικές διαταραχές που θα κατηγοριοποιούνταν ως αποτέλεσμα του shell shock.²⁷⁰ Τις/τους ιστορικούς απασχόλησαν επίσης οι έμφυλες πολιτικές διαχείρισης του τραύματος από την πλευρά του κράτους και η αντιμετώπιση των στρατιωτών που είχαν διαγνωσθεί με ψυχονευρωτικές παθήσεις.²⁷¹

Ποια όμως ήταν η αντίδραση των πολιτών στα μετόπισθεν απέναντι στα πλήθη των τραυματισμένων στρατιωτών κατά τη διάρκεια του πολέμου, και πώς το τραυματισμένο σώμα επηρέασε τις μεταπολεμικές κοινωνίες; Ιστορικοί μελέτησαν τους μηχανισμούς φροντίδας που τέθηκαν στην υπηρεσία των τραυματισμένων στρατιωτών, κάνοντας λόγο για μια κουλτούρα φροντίδας από την πλευρά των θεσμών, των εργαζομένων σε αυτούς, αλλά και

268. Laurinda Stryker, «Mental Cases: British Shellshock and the Politics of Interpretation», στο G. Braybon (επιμ.), *Evidence, History and the Great War: Historians and the Impact of 1914-1918*, Berghahn, Οξφόρδη 2003, σ. 154-157· Tracy Loughran, «A Crisis of Masculinity? Re-writing the History of Shellshock and Gender in First World War Britain», *History Compass* 11:9 (2013), σ. 727-738.

269. Jessica Meyer, «Separating the Men from the Boys: Masculinity and Maturity in Understandings of Shell-shock in Britain», *Twentieth Century British History* 20:1 (2009), σ. 1-22· F. Reid, *Broken Men*, ό.π.

270. T. Loughran, «A Crisis of Masculinity?», ό.π., σ. 727-738· της ίδιας, *Shell-Shock and Medical Culture in First World War Britain*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2016.

271. Paul Lerner, *Hysterical Men, War, Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany, 1890-1930*, Cornell University Press, Ιθάκα/Νέα Υόρκη 2003· Marc Humphries, «War's Long Shadow: Masculinity, Medicine, and the Gendered Politics of Trauma, 1914-1939», *The Canadian Historical Review* 91:3 (2010), σ. 503-531.

των πολλών εθελοντών. Με αυτόν τον τρόπο πήραν μέρος στον πόλεμο οι άνθρωποι στα μετόπισθεν.²⁷² Ασχολήθηκαν επίσης με τις ψυχολογικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις των ακρωτηριασμένων σωμάτων των στρατιωτών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου κατά την επιστροφή τους στην πολιτική ζωή.²⁷³ Διερεύνησαν τις αναπαραστάσεις των σωμάτων την περίοδο της ανασυγκρότησης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μέσα από τις κινηματογραφικές ταινίες, τη λογοτεχνία, τις ιατρικές φωτογραφίες, τα ιατρικά βιβλία και τα μνημεία. Επικεντρώθηκαν επίσης στη σωματικότητα και τη σεξουαλικότητα της επανακατασκευής του ανδρικού σώματος, δίνοντας έμφαση στο σημείο συνάντησης της ιατρικής επιστήμης και της πολεμικής εμπειρίας. Υπογράμμισαν επίσης τη σημασία της κατανάλωσης και των νέων τρόπων απεικόνισης του ανδρικού σώματος (δημόσια έκθεση και φωτογραφία) ως μέσων βελτίωσης της ανδρικής αυτοπεποίθησης για την έκφραση της σεξουαλικότητας.²⁷⁴ Διερευνώντας την εμπειρία των νοσηλεύμενων στρατιωτών στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υποστηρίχθηκε ότι για κάποιους άνδρες ο τραυματισμός τους έδινε την ευκαιρία να ξαναβρούν τον ανδρισμό τους είτε επιδιώκοντας να συγκινήσουν ερωτικά κάποια γυναίκα είτε επιδεικνύοντας τις ουλές τους ως σημάδια τιμής και καθήκοντος. Για άλλους όμως το τραύμα αντιπροσώπευε τεράστια απώλεια ταυτότητας, εργασιακής απασχόλησης και κοινωνικού κύρους.²⁷⁵

Άλλες μελέτες ασχολήθηκαν με πρακτικές αποκατάστασης της αναπηρίας (προσθετικές μέθοδοι, καλλισθενική γυμναστική), καταδεικνύοντας είτε την αποτυχία τους να ξαναφτιάξουν το ανάπηρο σώμα και τις πολιτικές συνέπειες αυτής της αποτυχίας είτε τις κοινωνικές προσδοκίες που αυτή η απόπειρα είχε δημιουργήσει για τα ανάπηρα σώματα.²⁷⁶ Οι έμφυλες ιατρικές παραδοχές σε αυτή τη διαδικασία αποτέλεσαν επίσης πεδίο διερεύνησης.²⁷⁷ Άλλα ζητήματα που μελετήθηκαν ήταν η σωματοποιημένη εμπειρία του πολέμου διαμεσολαβημένη από την κοινωνική τάξη, το φύλο και τη φυλή, οι ιατρικές αναπαραστάσεις των τραυμάτων, οι αναπαραστάσεις των σω-

272. Jeffrey S. Reznick, *Healing the Nation Soldiers and the Culture of Caregiving in Britain during the Great War*, Manchester University Press, Νέα Υόρκη 2004.

273. Joanna Bourke, *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War*, University of Chicago Press, Σικάγο 1996.

274. Ana Carden-Coyne, *Reconstructing the Body: Classicism, Modernism, and the First World War*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2009.

275. Ana Carden-Coyne, *The Politics of Wounds: Military Patients and Medical Power in the First World War*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014.

276. Carol Acton, «Negotiating Injury and Masculinity in First World War Nurses' Writing», στο A. S. Fell - C. E. Hallett (επιμ.), *First World War Nursing: New Perspectives*, Routledge, Λονδίνο 2013, σ. 123-138.

277. Wendy Gagen, «Remastering the Body, Renegotiating Gender: Physical Disability and Masculinity during the First World War, the Case of J.B. Middlebrook», *European Review of History* 14:4 (2007), σ. 525-541.

μάτων από την τέχνη του πολέμου, και το ανδρικό σώμα ως συμβολικό πεδίο πολιτικών σημασιών και οι πολιτικές χρήσεις του.²⁷⁸ Εξετάστηκε, τέλος, η συμμετοχή στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στρατιωτών από τις αποικίες και η σχέση του ανδρισμού με τη φυλή και τα σώματα της αποικιοκρατίας.²⁷⁹

Ανδρισμός και ολοκληρωτικά καθεστώτα

Ο «νέος άνδρας» του Μεσοπολέμου, με επίκεντρο τη φασιστική Ιταλία και τη ναζιστική Γερμανία, έχει αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης στο ευρύτερο πλαίσιο εξέτασης της σχέσης νεωτερικότητας και φασιστικού φαινομένου. Η αρρενωπότητα έχει συχνά αντιμετωπιστεί ως μετωνυμία του φασισμού, καθώς το καθεστώς επιχειρούσε να διαχειριστεί τις ευρέως διαδεδομένες αντιλήψεις περί κρίσης του ανδρισμού και της πατριαρχικής κοινωνίας στην Ευρώπη από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά. Στο πεδίο της ιστορίας, από τη δεκαετία του 1990, υιοθετήθηκαν νέα μεθοδολογικά και θεωρητικά εργαλεία, όπως η ανάλυση λόγου και η δομή της ρητορικής του καθεστώτος, η αισθητική των μαζικών εκδηλώσεων που οπτικοποιούσαν την εξουσία, και η αντιμετώπιση του σώματος ως βασικού συμβολικού τόπου του καθεστώτος.

Η ανάλυση λογοτεχνικών κειμένων, πολιτικών μανιφέστων και πολιτικών ομιλιών του ιταλικού φασισμού ανέδειξε την έννοια της αρρενωπότητας στον συνεκτικό κώδικα του φασιστικού λόγου. Εξετάζοντας τη λειτουργία της στον λόγο του καθεστώτος και στις ρητορικές πρακτικές του ίδιου του Μουσολίνι, η Barbara Spackman συμπεραίνει ότι το προσωπικό αρρενωπό του στυλ μετατράπηκε σε γλωσσικό μοντέλο του καθεστώτος.²⁸⁰ Η προσέγγιση του φασισμού ως πολιτικής θρησκείας με δικές της τελετουργίες και σύμβολα έστρεψε τις/τους ιστορικούς στη διερεύνηση της αισθητικής του καθεστώτος με έμφαση στην οπτικοποίηση των συμβόλων του. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιδέα της ομορφιάς της κλασικής αρχαιότητας τοποθετήθηκε στο επίκεντρο είτε επρόκειτο για το ανδρικό σώμα είτε για τις πολιτικές τελετουργίες. Υπογραμμίστηκε παράλληλα το γεγονός ότι η φασιστική αισθητική εδράστηκε σε αναπαραστάσεις και πρακτικές που προϋπήρχαν ή καλύτερα αποτελούσαν κοι-

278. Suzannah Biernoff, «Flesh Poems: Henry Tonks and the Art of Surgery», *Visual Culture in Britain* 11:1 (2010), σ. 25-47. Suzannah Biernoff - Jane Tynan, «Making and Remaking the Civilian Soldier: The First World War Photographs of Horace Nicholls», *Journal of War and Culture Studies* 5:3 (2012), ειδικό τεύχος: *Men at War*. Paul Cornish - Nicholas Saunders, (επιμ.), *Bodies in Conflict: Corporeality, Materiality and Transformation*, Routledge, Άμπινγκτον 2014. Christina S. Jarvis, *The Male Body at War: American Masculinity during World War II*, Northern Illinois University Press, ΝτεΚάλμπ 2004.

279. Richard Smith, *Jamaican Volunteers in the First World War. Race, Masculinity and the Development of National Consciousness*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2004.

280. Barbara Spackman, *Fascist Virilities. Rhetoric, Ideology, and Social Fantasy in Italy*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη/Λονδίνο 1996.

νό τόπο για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού στο πλαίσιο του εθνικισμού. Το φασιστικό ιδεώδες για το ανδρικό σώμα δεν εξαντλούνταν στην ομορφιά που ενσάρκωνε, αλλά στην πίστη ότι ταυτόχρονα αναπαριστούσε και τη διάνοια. Τα χαρακτηριστικά του αρρενωπού άνδρα συμβόλιζαν την επαναστατική δύναμη που θα οδηγούσε ολόκληρο το έθνος σε ένα καλύτερο μέλλον.²⁸¹

Νεότεροι ιστορικοί, ωστόσο, όπως ο John Champagne, αμφισβήτησαν την κυριαρχία της φασιστικής αισθητικής, υποστηρίζοντας ότι ο φασιστικός ανδρισμός ήταν μια πολύπλοκη και αντιφατική κατασκευή. Μελετώντας διάφορα έργα τέχνης και τους δημιουργούς τους, όπως ζωγράφους, θεατρικούς συγγραφείς, μυθιστοριογράφους, ο Champagne αναζητά την έμφυλη και σεξουαλική αντίσταση απέναντι στο ανδρικό φασιστικό πρότυπο και διαπιστώνει την ύπαρξη μιας ετερογλωσσίας στις αναπαραστάσεις του ανδρικού σώματος σε σχέση με το κυρίαρχο πρότυπο. Υιοθετώντας την queer οπτική υποστηρίζει ότι τη φασιστική περίοδο, παράλληλα με τη φασιστική αρρενωπότητα, συναντάμε καλλιτεχνικά έργα στα οποία το ανδρικό σώμα αναπαριστάται ως αντικείμενο διαφήμισης, κατανάλωσης, ηδονοβλεπτικής θέασης και ομοερωτικής επιθυμίας.²⁸²

Ο George Mosse σημειώνει ότι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έγινε ο ιδρυτικός μύθος του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού, μιας και το κίνημα έβλεπε τον εαυτό του ως τον πραγματικό κληρονόμο της πολεμικής εμπειρίας και τον πόλεμο ως πεδίο εκπαίδευσης του «νέου άνδρα». Η νέα τάξη πραγμάτων προϋπέθετε μια αντίστοιχα νέα αντίληψη περί ανδρισμού βασισμένη στη μυϊκή δύναμη, στην τραχύτητα, στη σκληρότητα, στη δύναμη της θέλησης και την αντίθεσή της με το ρομαντικό ιδεώδες και την οικογένεια, δηλαδή με τον παλιό κόσμο της αστικής κοινωνίας. Το ύψιστο ιδανικό όμως ήταν η συντροφικότητα μεταξύ των ανδρών στα χαρακώματα του πολέμου, η οποία για τους φασίστες αποτελούσε το υπόδειγμα για την κοινωνία και το κράτος που οραματιζόνταν.²⁸³

Ο Christopher Forth υπογραμμίζει την αδιάκοπη διάδραση μεταξύ δύο ιδανικών του ανδρισμού στη διάρκεια της νεωτερικότητας: ενός ήπιου, του οποίου οι τρόποι συμπεριφοράς προσιδιάζουν στον τύπο του τζέντλεμαν και αντανακλούν μια λουστραρισμένη εκδοχή του πολιτισμένου τρόπου ζωής, και ενός σκληρού, με προσανατολισμό στο μέλλον, που ήταν όμως φτιαγμένος από παλιές αξίες και αντιτίθετο συχνά στον «ψεύτικο» άνδρα του παρόντος. Υιοθετώντας μια δι-εθνική οπτική για τη διάχυση της νεωτερικότητας, των

281. George L. Mosse, «Fascist Aesthetics and Society: Some Considerations», *Journal of Contemporary History*, 31:2 (1996), ειδικό τεύχος: *The Aesthetics of Fascism*, σ. 245-252 και γενικότερα τα άρθρα του συγκεκριμένου αφιερώματος.

282. John Champagne, *Aesthetic Modernism and Masculinity in Fascist Italy*, Routledge, Νέα Υόρκη 2013.

283. G. L. Mosse, *The Image of Man*, ό.π., σ. 155-180.

αξιών και των αντιφάσεών της, εντοπίζει τη σχέση ανδρισμού, νεωτερικότητας και σώματος, που κορυφώνεται στην αναγκαιότητα κατασκευής του «νέου άνδρα», ακόμα και σε κοινωνίες της περιφέρειας (Ρωσία, Αυστραλία, Τουρκία, Ισπανία), που χαρακτηρίζονταν από ανδρικά πρότυπα αντίθετα στην έκπτωση του αστικού ανδρισμού.²⁸⁴ Τόσο ο Forth όσο και ο Mosse, παρά την έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ιταλικού φασισμού, υποστήριξαν ότι το φασιστικό καθεστώς επανέλαβε με ακραίες μορφές και τρόπους τον κανονιστικό ανδρισμό του δυτικού πολιτισμού.

Αντίθετα, άλλοι ιστορικοί, όπως ο Sandro Bellasai, διατύπωσαν τη θέση ότι η φασιστική αντίληψη για τον ανδρισμό διασταυρωνόταν με έναν αντινεωτερικό λόγο. Η αντινεωτερική ρητορική του φασισμού, αναφέρει ο Bellasai, που ήταν εθνικιστική, αντιφεμινιστική, μισογυνική, αντιαστική, εναντίον των διανοουμένων και υπέρ της αγροτικής ζωής, είχε στο επίκεντρό της έναν κυρίαρχο ανδρισμό πάνω στο κράτος, στην κοινωνία και την οικογένεια, και εχθρικό απέναντι στην υποτιθέμενη εκθήλυνση της αρρενωπότητας εξαιτίας του νεωτερικού αστικού πολιτισμού. Ήταν η απάντηση στο ερώτημα πώς θα διασφαλιζόταν η συνέχεια των παραδοσιακών και έμφυλων ιεραρχιών απέναντι στην ιστορική αλλαγή.²⁸⁵ Με την παραπάνω θέση διαφωνεί ο Jorge Dagnino, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο μύθος του «νέου άνδρα» δεν είναι ένα σύνθημα κενό νοήματος, αλλά είναι απαραίτητος για την κατανόηση των ολοκληρωτικών και επαναστατικών προθέσεων και φιλοδοξιών του καθεστώτος στην προσπάθειά του να οικοδομήσει μια εναλλακτική νεωτερικότητα και έναν μεταφιλελεύθερο και μετασοσιαλιστικό πολιτισμό βασισμένο στην αρχή της συλλογικότητας.²⁸⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, θωρήθηκε ότι η ομοφυλοφιλία υπονόμει τον φασίστα νέο άνδρα. Οι διώξεις, ωστόσο, των ομοφυλόφιλων δεν ήταν αποτέλεσμα της υιοθέτησης φυλετικών νόμων, ούτε προσπάθεια μίμησης της ναζιστικής Γερμανίας, αλλά οφείλονταν στην επιθυμία του ιταλικού φασισμού να πραγματοποιήσει μια ανθρωπολογική επανάσταση που θα άλλαζε τον ιταλικό χαρακτήρα και τα έθιμα, για να δημιουργήσει τη νέα φυλή ανδρών και γυναικών που θα ήταν ολοκληρωτικά αφιερωμένη στο κράτος. Ταυτόχρονα, η καταδίκη της ομοφυλοφιλίας αποδείχτηκε αποτελεσματικό όπλο στον εσωτερικό πολιτικό πόλεμο του κόμματος.²⁸⁷

284. Christopher E. Forth, *Masculinity in the Modern West: Gender, Civilization and the Body*, Palgrave Macmillan, Μπείζινγκστόουκ 2008· του ίδιου, «Surviving Our Paradoxes? Masculinity, Modernity and the Body», *Culture, Society & Masculinity* 1:1 (2009), σ. 6-32.

285. Sandro Bellasai, «The Masculine Mystique: Antimodernism and Virility in Fascist Italy», *Journal of Modern Italian Studies* 10:3 (2005), σ. 314-335.

286. Jorge Dagnino, «The Myth of the New Man in Italian Fascist Ideology», *FASCISM* 5 (2016), σ. 130-148, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/> (τελευταία ανάκτηση 4/11/2018).

287. Lorenzo Benadusi, *The Enemy of the New Man: Homosexuality in Fascist Italy* (μτφρ. Suzanne Dingee - Jennifer Pudney), The University of Wisconsin Press, Γουισκόνσιν 2012· του

Η ουτοπία της δημιουργίας του «νέου άνδρα» βρισκόταν επίσης στον πυρήνα του ναζισμού. Σε αντίθεση όμως με το ιταλικό φασιστικό καθεστώς, που έστρεφε τον «νέο άνδρα» στο μέλλον, ο ναζισμός τον έδενε με το παρελθόν. Επιπλέον, η ατομικότητα στο ιταλικό πλαίσιο ήταν διαρκώς παρούσα, ενώ αντίθετα στο γερμανικό απορροφούνταν από τον λαό και τις μάζες. Τον «νέο άνδρα» εδώ ενσάρκωνε ιδανικά ο στρατιώτης που ήταν έτοιμος να θυσιάσει για το κράτος. Όπως και στον ιταλικό φασισμό, η οικογενειακή ζωή βρισκόταν στον αντίποδα της ανδρικής κοινωνικότητας των κομματικών οργανώσεων, ενώ το παρελθόν των ανδρικών δεσμών (*Männerbund*), που δεν υπήρχε στην Ιταλία, θεωρήθηκε η γενεσιουργός αιτία του κράτους.²⁸⁸ Εξάλλου, το ιδεώδες του μιλιταριστικού ανδρισμού στη Γερμανία είχε επικρατήσει από τα τέλη του 19ου αιώνα. Ατομικές αξίες όπως η σωματική άσκηση και η αυτοπειθαρχία, η προσήλωση και η απόλυτη υπακοή στους σκοπούς της συλλογικότητας και όχι στο ατομικό συμφέρον αποτέλεσαν τους πυλώνες της εκπαίδευσης, από την πρωτοβάθμια μέχρι τις φοιτητικές αδελφότητες των πανεπιστημίων.²⁸⁹ Η θυσία για την πατρίδα κατέστησε το ανδρικό σώμα πολιτικό σύμβολο του ναζισμού.

Στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία της φυλετικής καθαρότητας και της πίστης στην ευγονική για τη δημιουργία της άριας φυλής, οι ομοφυλόφιλοι ήταν μία από τις κοινωνικές ομάδες που θεωρήθηκαν απειλητικές για τη γερμανική κοινωνία και γι' αυτό έπρεπε να εξοντωθούν. Η δίωξη της ομοφυλοφιλίας αποτέλεσε ισχυρό όπλο εξόντωσης των πολιτικών αντιπάλων στους κόλπους του ναζιστικού κόμματος, όπως και στον ιταλικό φασισμό. Το ζήτημα εντούτοις, όπως επισημαίνουν πολλές μελέτες, ήταν περίπλοκο, καθώς η στάση της ναζιστικής ιδεολογίας και πολιτικής απέναντι στην ομοφυλοφιλία δεν ήταν ούτε συνεπής ούτε ξεκάθαρη. Σε αυτό συντελούσαν η εξύμνηση του ανδρικού γυμνασμένου σώματος στο πλαίσιο της αισθητικής της ναζιστικής προπαγάνδας και τέχνης, η έμφαση στη σημασία των ανδρικών δεσμών –πάνω στην οποία επένδυσε η ναζιστική ιδεολογία για την κατασκευή του «νέου άνδρα» και τη δημιουργία μιας ανδρικής ελίτ αφιερωμένης σε έναν κοινό στόχο– και η σεξουαλική απελευθέρωση κατά την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, που είχε δώσει τη δυνατότητα στους ομοφυλόφιλους να κερδίσουν τη δημόσια παρουσία. Για τους παραπάνω λόγους, πολλοί ομοφυλόφιλοι ήταν μέλη του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, της Βέρμαχτ, της χιτλερικής νεολαίας και των SS. Η άνοδος των ναζί στην εξουσία είχε ως συνέπεια την αυστηροποίηση της στάσης τους απέναντι στην ομοφυλοφιλία, τον εγκλει-

ιδίου, «Private Life and Public Morals: Fascism and the Problem of Homosexuality», *Totalitarian Movements and Political Religions* 5:2 (2004), σ. 171-204.

288. G. L. Mosse, *The Image of Man*, ό.π.

289. Levsen Sonja, «Constructing Elite Identities: University Students, Military Masculinity and the Consequences of the Great War in Britain and Germany», *Past and Present* 198 (2008), σ. 147-183.

σμό πολλών ομοφυλόφιλων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και τον διαρκή έλεγχο των ανδρικών δεσμών στον στρατό και στα SS. Σε αντίθεση, ωστόσο, με τον αντισημιτισμό και τον ρατσισμό, η στάση της ναζιστικής ιδεολογίας προς την ομοφυλοφιλία χαρακτηρίζεται περισσότερο από τις αντιφάσεις ανάμεσα στον επίσημο λόγο και στην καθημερινή πρακτική, παρά από τη μεταξύ τους συνοχή. Για τους ηγέτες του ναζισμού η ομοφυλοφιλία δεν θεωρούνταν κληρονομική, και ιδιαίτερα για τους νέους άνδρες ομοφυλόφιλους υπήρχε η πεποίθηση ότι θα μπορούσαν να θεραπευτούν, εφόσον εγκλειστούν σε ειδικές δομές και «επανεκπαιδευτούν». Επιπλέον, η δίωξη των ομοφυλόφιλων εξαρτιόταν από την πολιτική και κοινωνική τους θέση επίσης, δεν αποτέλεσαν αντικείμενο της ναζιστικής ευγονικής και για την αντιμετώπισή τους υιοθετήθηκαν ποικίλες ιατρικές, ψυχολογικές και κοινωνικές εξηγήσεις.²⁹⁰

Ένα άλλο παράδειγμα μιλιταριστικού ανδρισμού αποτέλεσε η Ισπανία του φρανκικού καθεστώτος. Ιστορικές μελέτες έδειξαν ότι το ανδρικό ιδεώδες του φρανκισμού, στη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου και στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, ήταν αυτό του σταυροφόρου-μάρτυρα. Το ιδεώδες αυτό γαλούχησε μια γενιά νέων ανδρών και συνδύαζε τη θυσία με την αρενωπότητα, το σφρίγος και τη δύναμη, ενώ οι βίαιες πλευρές του είχαν θορυβήσει τη μεταπολεμική εκδοχή του αστικού ανδρισμού. Υπογραμμίστηκε επίσης η κυρίαρχη θέση του ανδρισμού στη ρητορική και των δύο αντιπάλων του εμφυλίου, και το γεγονός ότι μετά τον εμφύλιο οι νικητές προσεταιρίστηκαν τον πατριαρχικό ανδρισμό της βασιλείας. Ανθρωπολογικές έρευνες μελέτησαν τη διεισδυτικότητα και τη δημοτικότητα του προτύπου του *machismo* και του γυναικοκατακτητή *Don Juan* στις αγροτικές κοινωνίες τη δεκαετία του 1970. Στη συγκρότηση ενός κανονιστικού ανδρικού προτύπου της φρανκικής περιόδου συνέβαλε το νομικό σύστημα, το οποίο κατασκεύασε έναν κανονιστικό ανδρισμό σύμφωνα με το πρότυπο του *machismo*: οι άνδρες μπορούσαν να είναι καλοί γονείς και σύζυγοι και ταυτόχρονα επιθετικοί, βίαιοι και άπιστοι. Την ίδια στιγμή, το καθεστώς, με σύμμαχο την ιατρική επιστήμη, επεξεργάστηκε λεπτομερώς μια κανονιστική θηλυκότητα σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες μόνο μέσω του γάμου και της αναπαραγωγής νομιμοποιούνταν κοινωνικά. Παράλληλα, τα δικαστήρια θεώρησαν την ομοφυλοφιλία επιδημία και για τον λόγο αυτό διώχθηκε απηνώς. Μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, η καθολική εκκλησία κλήθηκε να παίξει θεμελιώδη ρόλο στη διαμόρφωση της ανδρικής ταυτότητας στο πλαίσιο της διετούς υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας. Έτσι, καθεστώς, στρατός και Καθολική Εκκλησία επιχείρησαν να μετατρέψουν τους ισπανούς πολίτες-στρατιώτες σε πολεμικά, αρ-

290. Henry Oosterhuis, «Medicine, Male Bonding and Homosexuality in Nazi Germany», *Journal of Contemporary History* 32 (1997), σ. 187-205· Geoffrey J. Giles, «The Denial of Homosexuality: Same-Sex Incidents in Himmler's SS and Police», *Journal of the History of Sexuality* 11:1-2 (2002), σ. 256-290· Elizabeth D. Heineman, «Sexuality and Nazism: The Double Un-speakable?», *Journal of the History of Sexuality* 11:1-2 (2002), σ. 22-66.

ρενωπά και υπάκουα μέλη του έθνους που θα εκπλήρωναν τον ρόλο τους ως άξιοι σύζυγοι και πατέρες. Παρά όμως την επίδραση του καθολικισμού στην παραγωγή του μιλιταριστικού ανδρισμού η συνολική απόπειρα απέτυχε.²⁹¹

Ανδρισμός, κράτος και πολιτική

Οι έμφυλες διαστάσεις της ιδεολογίας και της πολιτικής του νεωτερικού κράτους, του εθνικισμού και του πολέμου αναλύονται σε προηγούμενες ενότητες της εισαγωγής. Η στόχευσή μας εδώ είναι διαφορετική: στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας τίθενται οι αναπαραστάσεις του ανδρισμού και οι έμφυλες πολιτικές του τσαρικού και σοβιετικού κράτους. Πρόκειται για δύο περιπτώσεις οι οποίες, αν και εγγράφονται στο νεωτερικό παράδειγμα, δύσκολα κατατάσσονται στην ευρωπαϊκή εμπειρία του 19ου και 20ού αιώνα. Ταυτόχρονα, όμως, είναι εξαιρετικά σημαντικές διότι τόσο στην τσαρική Ρωσία του 19ου αιώνα όσο και στη Σοβιετική Ένωση του 20ού η παρουσία και η παρέμβαση του κρατικού μηχανισμού στην καθημερινή ζωή των πολιτών ήταν συστηματική και πολύπλευρη, με αποτέλεσμα η κρατική πολιτική να έχει παίξει καταλυτικό ρόλο στη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων στη διάρκεια των δύο αιώνων. Στη συγκεκριμένη ενότητα μας ενδιαφέρει επίσης η σχέση ανδρισμού και πολιτικής, όπως αυτή ασκείται από θεσμούς αντιπροσώπευσης και φυσικά από το κράτος. Πρόκειται, με άλλα λόγια, να μας απασχολήσουν μελέτες που ασχολούνται με αξίες και πεποιθήσεις ταυτισμένες με τον ανδρισμό στο επίπεδο της επίσημης πολιτικής εξουσίας.

Το φάσμα της ανδρικής εμπειρίας στην αυτοκρατορική Ρωσία και το σοβιετικό κράτος τέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος ερευνών από τα τέλη της δεκαετίας του 1990.²⁹² Η παρέμβαση του τσαρικού κράτους αφορού-

291. Βλ. γενικά Ian Winchester, «Constructing Normativity: A Historiographical essay on the Codification and Regulation of Gender and Sexuality in Franco's Spain», *Bulletin for Spanish and Portuguese Historical Studies* 42:2 (2017), <http://digitalcommons.asphs.net/bsphs/vol42/iss2/6> και ειδικότερα, Stanley Brandes, *Metaphors of Masculinity: Sex and Status in Andalusian Folklore*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1980· David D. Gilmore, *Aggression and Community: Paradoxes of Andalusian Culture*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1987· Mary Vincent, «The Martyrs and the Saints: Masculinity and the Construction of the Francoist Crusade», *History Workshop Journal* 47 (1999), σ. 68-98· Mary Nash, «Towards a New Moral Order: National Catholicism, Culture and Gender», στο J. Alvarez - A. Scubert (επιμ.), *Spanish History since 1808*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2000, σ. 289-302· Brian D. Bunk, *Ghosts of Passion: Martyrdom, Gender, and the Origins of the Spanish Civil War*, Duke University Press, Ντάραμ 2007· Ian Winchester, «So[u]ldiers for Christ and Men for Spain: The Apostolado Castrense's Role in the Creation and Dissemination of Francoist Martial Masculinity», *University Journal of Military History (Revista Universitaria de Historia Militar - RUHM)* 4:8 (2015), σ. 143-163.

292. Για μια αναστοχαστική προσέγγιση της ιστορίας του φύλου και της σεξουαλικότητας στη Ρωσία βλ. Erica L. Fraser, «Gender and Sexuality in Russian History: New Directions», *Journal of the Canadian Historical Association* 25:2 (2014), σ. 319-328.

σε πολλά πεδία της καθημερινής ζωής των υπηκόων με στόχο να την «εκπολιτίσει» σύμφωνα με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα· τέτοια πεδία ήταν η νομοθεσία για τους γάμους και τα διαζύγια, μέσω της οποίας τιμωρούνταν ο «συναισθηματικός βολονταρισμός» στο όνομα της διαρκούς μονογαμίας, η συστηματική προβολή της γαλλικής μόδας στην ενδυμασία, το ξύρισμα της γενειάδας ή η φορολόγησή της. Το ίδιο χρονικό διάστημα, στο πλαίσιο της κατασκευής της ετεροσεξουαλικότητας ως της μόνης «φυσιολογικής» σεξουαλικής πρακτικής, η ομοφυλοφιλία ποινικοποιήθηκε και παράχθηκε ο μύθος της σεξουαλικά αθώας Ρωσίας, θύματος της ηθικής διαφθοράς της Ανατολής και του δυτικού πολιτισμού.²⁹³ Παράλληλα, με την αναγνώριση του κεντρικού ρόλου του κράτους στη διαμόρφωση των ανδρισμών, διαπιστώθηκε ότι τόσο στο αυτοκρατορικό όσο και στο σοβιετικό συμφραζόμενο οι άνδρες συγκροτούσαν τελικά τις ταυτότητές τους και έξω από το επίσημο κρατικό πρότυπο.²⁹⁴ Στην αμφισβήτηση του εκάστοτε επίσημου προτύπου ανδρισμού συντελούσαν μια σειρά από δεδομένα. Ο ανδρισμός των μεσαιώνων στρωμάτων στην προεπαναστατική Ρωσία δεν ήταν ηγεμονικός, καθώς διάφορα είδη αριστοκρατικού ανδρισμού συνέχιζαν να έχουν μεγάλη επιρροή και εξουσία. Οι άνδρες αγρότες, οι οποίοι κυριαρχούσαν αριθμητικά, ήταν φορείς ενός ανδρικού προτύπου βασισμένου στην πατριαρχία. Παρά την αναπαράστασή τους ως αδύναμων, υποτακτικών και ανορθολογικών από την πλευρά της κρατικής εξουσίας και των ευγενών μεγαλογαιοκτημόνων, η οργάνωση της ζωής στο χωριό τους προσέδιδε εξουσία, υπευθυνότητα και σεβασμό.²⁹⁵ Επιπλέον, η εσωτερική μετανάστευση προς τις πόλεις είχε ως αποτέλεσμα την επιβίωση αξιών της υπαίθρου στους άνδρες εργάτες, με συνέπεια, στη διάρκεια του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα το αλκοόλ, η σεξουαλικότητα και η ομοκοινωνικότητα να συνιστούν και στο αστικό περιβάλλον πρακτικές συγκρότησης του ανδρισμού τους.²⁹⁶

Ιστορικές μελέτες ανέδειξαν το κοινό περιεχόμενο της κατασκευής του ρωσικού και σοβιετικού ήρωα-στρατιώτη απέναντι στις φυλετικές και εθνο-

293. Barbara Alpern Engel, «Marriage and Masculinity in Late-Imperial Russia: the "Hard Cases"», στο B. Evans Clements - R. Friedman - D. Healey (επιμ.), *Russian Masculinities in History and Culture*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2002, σ. 113-130· Dan Healey, «The Disappearance of the Russian Queen, or How the Soviet Closet Was Born», στο ίδιο, σ. 152-171.

294. Η Rebecca Friedman, για παράδειγμα, αναδεικνύει τις ποικίλες πρακτικές των νεαρών φοιτητών των ρωσικών πανεπιστημίων (υπερβολική κατανάλωση αλκοόλ, μονομαχίες, ομοφυλοφιλικές ερωτικές σχέσεις) παρά το ασφυκτικό αυταρχικό πλαίσιο της επιτήρησης που είχε επιβάλει ο τσάρος Νικόλαος ο Α' (1825-1855) λίγο πριν αναλάβει την εξουσία· Rebecca Friedman, *Masculinity, Autocracy, and the Russian University, 1804-1863*, Palgrave Macmillan, Μπέιζινγκστόουκ 2005.

295. Christine D. Worobec, «Masculinity in Late-Imperial Russian Peasant Society», στο B. Clements - R. Friedman - D. Healey (επιμ.), *Russian Masculinities*, ό.π., σ. 76-93.

296. S. A. Smith, «Masculinity in Transition: Peasant Migrants to Late-Imperial St Petersburg», στο ίδιο, σ. 94-112.

τικές διαφορές και ιεραρχήσεις της τσαρικής και σοβιετικής επικράτειας. Παράλληλα, όμως, διαπιστώθηκε ότι ο νέος σοβιετικός άνδρας προσέδιδε ένα νέο περιεχόμενο του ανδρισμού που βασιζόταν στην ανδρική συντροφικότητα. Αυτή εκφραζόταν συχνά με στρατιωτικούς όρους και κατείχε κεντρική θέση στον λόγο περί ήρωα, με αποτέλεσμα ο νέος σοβιετικός άνδρας να υπονομεύσει τον εξισωτικό λόγο της επανάστασης του 1917 περί έμφυλης ισότητας τόσο στην εργασία όσο και στο στράτευμα.²⁹⁷ Μπορεί οι ευρέως διαδεδομένες αναπαραστάσεις του μυώδους σώματος του σοσιαλιστή εργάτη να δίνουν την εντύπωση ότι το σοβιετικό πρότυπο ανδρισμού έμοιαζε μονολιθικά προλεταριακό, αλλά στην πραγματικότητα επιβίωναν εναλλακτικές μορφές ανδρισμού, κάποτε ανταγωνιστικές μεταξύ τους. Η διαμόρφωση της ανδρικής ταυτότητας διαμεσολαβούνταν από ποικίλες ιεραρχίες που βασιζόνταν στην κοινωνική τάξη, στην ηλικία, στην εθνικότητα. Η συγκρότηση του ανδρισμού τόσο στην τσαρική Ρωσία όσο και στο πλαίσιο του σοβιετικού κράτους ήταν μια διαρκής αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ παραδοσιακών και νεωτερικών πρακτικών και συμπεριφορών.²⁹⁸

Η τάση της ιστορίας του ανδρισμού κατά τη δεκαετία του 1990 εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους ο Μεγάλος Πόλεμος αναδιαμόρφωσε τον σοβιετικό ανδρισμό, σημειώνοντας ότι οι θεωρούμενες αρετές του σοβιετικού στρατιώτη όπως ο ηρωισμός, η σκληρότητα στη μάχη και η αυτοθυσία για την υπεράσπιση της οικογένειας και της πατρίδας συνυπήρξαν με τη μέθη και τις βιαιότητες, κυρίως απέναντι στις γυναίκες του εχθρού. Η λειψανδρία της μεταπολεμικής περιόδου, ο μεγάλος αριθμός ορφανών παιδιών και η αναγκαιότητα για την αύξηση των γεννήσεων επανέφερε, όπως και αλλού στην Ευρώπη, το πλαίσιο των επίσημων κρατικών αναπαραστάσεων του άνδρα-οικογενειάρχη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η στάση των ίδιων των ανδρών, που επέστρεψαν τραυματισμένοι ψυχικά από τον πόλεμο, υπήρξε ενιαία. Για κάποιους η επιστροφή στην οικία συνοδευόταν από τη διαπίστωση ότι οι συζυγικοί και οικογενειακοί δεσμοί είχαν πλέον διαρραγεί, με αποτέλεσμα να την εγκαταλείπουν ή να συνάπτουν σχέσεις με πρώην συμπολεμίστριες γυναίκες. Σε αυτό συνέτεινε και το νέο νομοθετικό πλαίσιο που ήταν στη βάση του ανδροκεντρικό: αν και προσέφερε υποστήριξη στις γυναίκες επικεφαλής οικογενειών, δεν επέβαλε στους άνδρες νομικές και οικονομικές υποχρεώσεις προς τα παιδιά εκτός γάμου.²⁹⁹

Άλλες μελέτες υπογράμμισαν τις πολλαπλές εκδοχές του ανδρισμού στις

297. Karen Petrone, «Masculinity and Heroism in Imperial and Soviet Military-Patriotic Cultures», στο ίδιο, σ. 172-193· Thomas G. Schrand, «Socialism in One Gender: Masculine Values in the Stalin Revolution», στο ίδιο, σ. 194-209.

298. Rebecca Friedman - Dan Healey, «Conclusion», στο ίδιο, σ. 223-235.

299. Robert Dale, «Being a Real Man: Masculinities in Soviet Russia during and after the Great Patriotic War», στο C. Peniston-Bird - E. Vickers (επιμ.), *Gender and the Second World War. The Lessons of War*, Palgrave, Λονδίνο 2017, σ. 116-134.

αναπαραστάσεις του υλικού πολιτισμού (ταινίες, λογοτεχνία, ζωγραφικοί πίνακες, φωτογραφίες από περιοδικά και λαϊκά αναγνώσματα), αναθεωρώντας παλαιότερες απόψεις που τις έβλεπαν μόνο ως ένα από τα εργαλεία ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος. Εκκινώντας από την επαναρροenoποίηση του πολιτισμού στη δεκαετία του 1930, ασχολούνται με το ανδρικό ιδεώδες του στρατιώτη-ήρωα της σταλινικής περιόδου, τις μεταβαλλόμενες αναπαραστάσεις του σοβιετικού άνδρα στο οικιακό περιβάλλον, το φαντασιακό της ανδρικής υποκειμενικότητας, τις πρακτικές συγκρότησης της ανδρικής ταυτότητας, την προεξάρχουσα μορφή του Στάλιν και τον πατερναλιστικό λόγο του καθεστώτος, αλλά και με τον δυτικό τρόπο ζωής των «νέων με στυλ», που αμφισβητούσαν το ιδεώδες της κομμουνιστικής νεολαίας.³⁰⁰

Εξετάστηκαν επίσης οι λόγοι της φιλελεύθερης κριτικής στην ύστερη σοβιετική περίοδο που εντόπιζαν την κρίση του σοβιετικού ανδρισμού στο γεγονός ότι οι άνδρες δεν ήταν σε θέση να επιτελέσουν τους παλιούς ρόλους τους, όπως του κουβαλητή, και αναζητήθηκαν οι τρόποι με τους οποίους διαμορφώθηκε η πατρότητα με την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου μετά την Επανάσταση, και οι λογοθετικές ρυθμίσεις του γύρω από την ανδροπρέπεια. Οι συγκεκριμένες αλλαγές αφορούσαν την είσοδο του κράτους στον οικιακό-ιδιωτικό χώρο, με αποτέλεσμα η σχέση μεταξύ των συζύγων να διαμεσολαβείται από το κράτος, που αντιμετώπιζε με τη σειρά του άνδρες και γυναίκες ως διαμορφωτές του σοσιαλισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, η γυναικεία «χειραφέτηση» διαμόρφωσε νέα συλλογικά υποκείμενα. Οι μεν γυναίκες αποκτούσαν εγγυημένα δικαιώματα στον εργασιακό χώρο και στο οικογενειακό περιβάλλον, ενώ κάποιοι από τους άνδρες αναλάμβαναν επιτελικούς ρόλους εξουσίας εκτός οικογένειας. Στο νέο λογοθετικό πλαίσιο οι άνδρες είχαν στο εξής δημόσιες υποχρεώσεις, καθώς ενθαρρύνονταν να ασχοληθούν με την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, ενώ τα οικογενειακά τους καθήκοντα έμπαιναν σε δεύτερη μοίρα. Στη διάρκεια της ύστερης φάσης του σοβιετικού καθεστώτος, οι γυναίκες κυριάρχησαν στη σφαίρα της κατανάλωσης.³⁰¹

300. Lilya Kaganovsky, *How the Soviet Man Was Unmade: Cultural Fantasy and Male Subjectivity under Stalin*, University of Pittsburg Press, Πίτσμπουργκ 2008· John Haynes, *New Soviet Man: Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2003· Eliot Borenstein, *Men without Women: Masculinity and Revolution in Russian Fiction, 1917-1929*, Duke University Press, Ντάραμ 2001· Dan Healey, *Homosexual Desire in Revolutionary Russia: The Regulation of Sexual and Gender Dissent*, University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 2001· Claire E. McCallum, «The Return Postwar Masculinity and the Domestic Space in Stalinist Visual Culture, 1945-53», *The Russian Review* 74 (2015), σ. 117-143· Mark Edele, «Strange Young Men in Stalin's Moscow: The Birth and Life of the Stiliagi, 1945-1953», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 50 (2002), σ. 37-61· Ethan Pollock, «Real Men Go to the Bania: Post-war Soviet Masculinities and the Bathhouse», *Kritika* 11:1 (2010), σ. 47-76.

301. Sarah Ashwin (επιμ.), *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, Routledge, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 2000· Amy E. Randall, «Soviet Masculinities», *Russian Studies in History* 51:2 (2012), σ. 3-12.

Σε αντίθεση με την έμφαση στους ελεγκτικούς μηχανισμούς του κράτους στο ρωσικό/σοβιετικό συμφραζόμενο, ιστορικοί, στο πλαίσιο άλλων ιστοριογραφικών παραδόσεων, αναζήτησαν τις έμφυλες διαστάσεις της πολιτικής ηγεσίας, των αποφάσεων του πολιτικού προσωπικού και των διεθνών σχέσεων. Διερεύνησαν το φύλο του φαινομενικά άφυλου πολιτικού πολιτισμού και τα είδη των ανδρισμών που κυριάρχησαν ιστορικά στο πεδίο της πολιτικής. Στη βρετανική ιστοριογραφία ασχολήθηκαν με την αλληλόδραση ανταγωνιστικών μεταξύ τους ανδρισμών σε συνδυασμό με τις μεταβαλλόμενες μορφές της πολιτικής κουλτούρας και τη σχέση ανδρικού προτύπου και πολιτικής περιφέρειας. Κατέδειξαν τη σημασία του φύλου στις αποφάσεις και στην ιδεολογία των πολιτικών, καθώς και στην ενσώματη πλευρά της εκφοράς του πολιτικού λόγου, τα είδη των ανδρισμών που διαμόρφωσαν τα πολιτικά κόμματα και διαμορφώθηκαν από αυτά, την έμφυλη διάσταση της πολιτικής τελετουργίας και του προεκλογικού αγώνα.³⁰²

Στις Ηνωμένες Πολιτείες η έρευνα εστίασε, μεταξύ άλλων, στην προεδρία του Theodore Roosevelt και στην κατασκευή από μέρους του μιας νέας εκδοχής ανδρισμού που συνδύαζε τη μόρφωση, τη φυσική άσκηση και την τραχύτητα του χαρακτήρα σε μια περίοδο έντονων έμφυλων μετασχηματισμών (εμφάνιση Νέας Γυναίκας, αίτημα για γυναικεία ψήφο) και δημόσιων συζητήσεων για την «κρίση του ανδρισμού».³⁰³

Την εποχή του Ψυχρού Πολέμου, η δαιμονοποίηση του κομμουνισμού, εξαιτίας της υποτιθέμενης ικανότητάς του να διαβρώνει την ατομική και οικογενειακή ηθική διαδίδοντας το προγαμιαίο σεξ, την ομοφυλοφιλία και την εκθήλυνση των ανδρών, και η υποτιθέμενη απειλή του καταναλωτισμού παρήγαγαν ένα κλίμα συλλογικής υστερίας και ακραίων αντιδράσεων από κρατικούς φορείς, διανοούμενους και πολίτες. Σε αυτό το πλαίσιο, διαμορφώθηκε μια νέα ηγεμονική εκδοχή αμερικανικού ανδρισμού: τα υπερσυντηρητικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά της αμερικανικής κοινωνίας υποχρέωσαν τους Δημοκρατικούς να αποδεχτούν ότι η μόνη αποτελεσματική απάντηση απέναντι στον «κίνδυνο» ήταν ο άκαμπτos, αποφασιστικός σκληρός ανδρισμός του Ψυχρού Πολέμου.³⁰⁴ Επιπλέον, η εξωτερική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών επηρεάστηκε αποφασιστικά από τον ανδρισμό μιας λευκής ελίτ που

302. Catriona Kennedy - Matthew McCormack (επιμ.), *Public Men. Masculinity and Politics in Modern Britain*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2007· Ben Griffin, *The Politics of Gender in Victorian Britain: Masculinity, Political Culture and the Struggle for Women's Rights*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2012· Matthew McCormack, «A Man's Sphere? British Politics in the Eighteenth and Nineteenth Centuries», στο C. Fletcher - S. Brady - R. E. Moss - L. Riall (επιμ.), *The Palgrave Handbook of Masculinity and Political Culture in Europe*, ό.π., σ. 247-264.

303. Arnaldo Testi, «The Gender of Reform Politics: Theodore Roosevelt and the Culture of Masculinity», *The Journal of American History* 81:4 (1995), σ. 1509-1533.

304. Kyle A. Guordileone, *Manhood and American Political Culture in Cold War*, Routledge, Νέα Υόρκη 2005.

διαμορφώθηκε σε σχολεία, λέσχες και κολλέγια με επίκεντρο τον πατριωτισμό. Βασική της παραδοχή ήταν ότι η στρατιωτική παρέμβαση εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών αποτελούσε το κλειδί για την παγκόσμια κυριαρχία της χώρας.³⁰⁵ Άλλες μελέτες, ωστόσο, αμφισβήτησαν την άποψη ότι το κλίμα της δεκαετίας του 1950 ήταν υπερσυντηρητικό, κάνοντας λόγο αφενός για την αντίσταση των ομοφυλόφιλων απέναντι στα κυρίαρχα μοντέλα του ψυχροπολεμικού ανδρισμού και στις πολιτικές αορατότητας της ομόφυλης επιθυμίας, και αφετέρου για την εμφάνιση μιας λεσβιακής σεξουαλικότητας που δεν ταυτιζόταν πλέον με την αρρενοποιημένη θηλυκότητα του 19ου αιώνα.³⁰⁶

Τέλος, η εκδοχή ενός ηγεμονικού ανδρισμού αναζητήθηκε στους πολιτικούς λόγους των δύο προέδρων των Ηνωμένων Πολιτειών George H. W. και George W. Bush, οι οποίοι συνέδεσαν την προεδρία τους με μια δεκαετοχρόνη περίοδο πολέμων (1991-2008) εναντίον του Ιράκ και του Αφγανιστάν.³⁰⁷

Ανδρικό σώμα, σεξουαλικότητα και παθολογικοποίηση

Το ανδρικό σώμα ως πεδίο ενδεδειγμένης παρατήρησης είναι συνυφασμένο με τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες διαμόρφωσης της επιστήμης της ιατρικής τον 19ο αιώνα, τη γέννηση της βιοεξουσίας και της βιοπολιτικής στο νεωτερικό κράτος και την εδραίωση της ετεροκανονικότητας ως φυσικής και κοινωνικά κυρίαρχης αξίας. Η ιατρική, ως λογοθετικό σύστημα της νεωτερικότητας, εδράστηκε σε φυσιοκρατικές θεωρίες θέτοντας στο επίκεντρο της προσοχής της το σώμα και την παθολογία του. Σε αυτό το πλαίσιο, η γέννηση του διπόλου άνδρας - γυναίκα, σε συνδυασμό με άλλους δυϊσμούς αντίληψης του κόσμου, εγκαινίασε μια σειρά από βιολογίζουσες και ψυχολογίζουσες προσεγγίσεις που κατασκεύασαν το «υγιές» και το «παθολογικό».

Προεξάρχον πεδίο παρατήρησης ήταν η σεξουαλικότητα, η οποία, έξω από το πλαίσιο της ετεροκανονικότητας και του αναπαραγωγικού της χαρακτήρα, αντιμετωπίστηκε ως ατομική διαστροφή και συλλογική απειλή. Οι ιστορικοί της πολιτισμικής ιστορίας, επηρεασμένοι από το έργο του Μισέλ Φουκό, υποστήριξαν ότι οι ιατρικοί λόγοι γύρω από το σώμα και τη σεξουαλικότητα ήταν κοινωνικές κατασκευές που ενίσχυαν υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας και παρήγαγαν καινούργιες, έχοντας ως σημείο αναφοράς και κανόνα το σώμα του λευκού αστού άνδρα σε μια περίοδο έντονων αλλαγών, όπως η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση και η αποικιοκρατία.

305. Robert D. Dean, *Imperial Brotherhood. Gender and the Making of Cold War Foreign Policy*, University of Massachusetts Press, Μασαχουσέτη 2001.

306. Robert J. Corber, *Homosexuality in Cold War America. Resistance and the Crisis of Masculinity*, Duke University Press, Ντάραμ 1997· του ίδιου, *Cold War Femme: Lesbianism, National Identity, and Hollywood Cinema*, Duke University Press, Ντάραμ 2011.

307. James W. Messerschmidt, *Hegemonic Masculinities and Camouflaged Politics: Unmasking the Bush Dynasty and its War against Iraq*, Routledge, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 2016.

Σε αντίθεση με την πλούσια ερευνητική παραγωγή για την κατασκευή, τις πολιτικές καταπίεσης και αστυνόμευσης του γυναικείου σώματος, η ιστορική έρευνα για τη διερεύνηση του ανδρικού σώματος της νεωτερικότητας κινητοποιήθηκε αργότερα, από τη δεκαετία του 1990. Οι ιστορικοί υπογράμμισαν ότι η ανδρική ετεροκανονικότητα δεν είναι ούτε αμετάβλητη ούτε φυσική, αλλά αβέβαιη και ρευστή. Ό,τι συνιστούσε κάθε φορά σύμβολο ενός «κανονικού» – και για τον λόγο αυτό – κυρίαρχου ανδρισμού, όπως και τα εκάστοτε ανδρικά ιδεώδη, είχαν ιστορικό χαρακτήρα. Τον 19ο αιώνα κατηγοριοποιήθηκαν από τους ειδικούς της νομικής και ιατρικής επιστήμης, της ψυχολογίας και της σεξολογίας μια σειρά «αρνητικών» πρακτικών και αντιλήψεων γύρω από τη σεξουαλικότητα ως αποκλίνουσες και συχνά παραβατικές. Ακριβώς αυτοί οι «αρνητικοί» ανδρισμοί, λόγου χάρι ο δίγαμος, ο σαδιστής, ο επιδειξίας, ο παρενδυτικός, διαμόρφωναν τα όρια της κανονικότητας της ανδροπρέπειας και ταυτόχρονα συνέδεαν την παθολογική σεξουαλικότητα με την ομοφυλοφιλία. Έτσι, αν και οι νέοι λόγοι γύρω από το ανδρικό σώμα και τη σεξουαλικότητα επιβεβαίωναν την ανδρική κυριαρχία, μετέτρεπαν τους ίδιους τους άνδρες σε υποκείμενα αστυνόμευσης και καταπίεσης.³⁰⁸

Οι πρόσφατες θεωρητικές και ερευνητικές αναζητήσεις γύρω από την ιστορία της σεξουαλικότητας δείχνουν, ωστόσο, τα ερευνητικά και αναλυτικά όρια της παραπάνω κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης. Αντί για μια γραμμική και τελεολογική πρόσληψη της συγκρότησης της γκέι κουλτούρας και του χρόνου γέννησης του «ομοφυλόφιλου», οι ερευνητές/τριες καταλήγουν, μέσα από την ιστορικοποίηση του ζητήματος, στην παραδοχή ότι ήταν δυνατή η συνύπαρξη πολλών κατηγοριών ταυτόχρονα, μια πολυμορφία τύπων, όρων και αναπαραστάσεων της ομοφυλοφιλίας την ίδια περίοδο. Έτσι, δεν θεωρούν πλέον ότι προγενέστερες κατηγορίες όπως «σοδομίτης», «παιδεραστής» και «διεστραμμένος» οδήγησαν στον νεωτερικό «ομοφυλόφιλο» του 19ου αιώνα και από εκεί στον σύγχρονο «γκέι». Επιπλέον, αντιμετωπίζουν τη νεωτερικότητα ως εν-τοπισμένη και μερική διαδικασία, και όχι ως αναπόδραστη διαδικασία αντικατάστασης του παρελθόντος από ένα ορθολογικό γραφειοκρατικό σύστημα, που παράγει μια υπάκουη και παθητική υποκειμενι-

308. Jeffrey Weeks, *Coming Out: Homosexual Politics in Britain (from the Nineteenth Century to the Present)*, Quartet, Λονδίνο 1977· του ίδιου, *Sex, Politics and Society. The Regulation of Sexuality Since 1800*, Routledge, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη 2012 (1981)· Kenneth Plummer, *The Making of the Modern Homosexual*, Hutchinson, Λονδίνο 1981· John D'Emilio - Estelle B. Freedman, *Intimate Matters: A History of Sexuality in America*, University of Chicago Press, Σικάγο 1988· Jeffrey Merrick - Bryant T. Ragan Jr. (επιμ.), *Homosexuality in Modern France*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη 1996· Angus McLaren, *The Trials of Masculinity. Policing Sexual Boundaries 1870-1930*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1997· Sylvie Chaperon - Nahema Hanafi, «Medicine and Sexuality, Overview of a Historiographical Encounter: French Research on the Modern and Contemporary Periods», *Clio. Women, Gender, History* 37 (2013), <https://journals.openedition.org/cliowgh/396> (τελευταία ανάκτηση 5/11/2018).

κότητα πάνω στην οποία εγγράφονται οι ιατρικοί λόγοι.³⁰⁹ Τονίζουν μάλιστα ότι η επιστημονική διάκριση «ομοφυλόφιλος» - «ετεροφυλόφιλος» δεν ήταν δυνατόν να γίνει ευρέως αποδεκτή σε μικρό χρονικό διάστημα και ότι υποστηρίχθηκε μόνο από κάποιους αστούς. Θεωρούν πως ο ομοφυλόφιλος αποτέλεσε έναν – και όχι τον μοναδικό – από τους πολλούς σεξουαλικούς τύπους του τέλους του 19ου αιώνα, που γεννήθηκαν στο σημείο συνάντησης νέων αντιλήψεων για τη σεξουαλικότητα και το φύλο, και πρωτοβουλιών για κοινωνικές και ηθικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες παρέμειναν ενεργές μέχρι τουλάχιστον και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Οι ερευνητές/τριες σημειώνουν ότι θα ήταν ιστορικός αναχρονισμός να αποδοθεί στα ίδια τα υποκείμενα η ταυτότητα ή η συνείδηση του νεωτερικού γκέι, διότι οι άνθρωποι που δημιούργησαν τα πυκνά δίκτυα ομοερωτικής επιθυμίας στις πόλεις δεν αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως ομοφυλόφιλο, ενώ η πλειονότητά τους δεν γνώριζε τις ιατρικές θεωρίες γύρω από την ομοφυλοφιλία.³¹⁰ Υπογραμμίζεται επίσης ότι το αστικό τοπίο και οι αρνητικές αναπαραστάσεις του ήταν αυτές που τροφοδότησαν τη σεξολογία για την κατασκευή του ομοφυλόφιλου, και όχι η διάκριση καθορισμένων σεξουαλικών τύπων. Τέλος, αναδεικνύουν τις αντιφάσεις και την πολυμορφία στον λόγο των ευρωπαϊκών ειδικών γύρω από το ποιος ήταν ο ομοφυλόφιλος.³¹¹

Άλλες ιστορικές μελέτες διαπίστωσαν ότι η μετατροπή συγκεκριμένων συμπτωμάτων του ανδρικού σώματος σε ιατρικά προβλήματα (όπως η σπερματόρροια,³¹² η ανδρική εμμηνόπαυση,³¹³ η σατυρίαση,³¹⁴ ο ερμαφροδιτισμός³¹⁵)

309. H. G. Cocks, «Modernity and the Self in the History of Sexuality», *The Historical Journal* 49:4 (2006), σ. 1211-1227.

310. George Chauncey, *Gay New York: Gender, Urban Culture and the Making of the Gay Male World, 1890-1940*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1995· H. G. Cocks, *Nameless Offences: Homosexual Desire in the Nineteenth Century*, I. B. Tauris, Λονδίνο 2003· Morris B. Kaplan, *Sodom on the Thames: Sex, Love, and Scandal in Wilde Times*, Cornell University Press, 1983· K. O'Donnell - M. O'Rourke (επιμ.), *Queer Masculinities, 1550-1800*, ό.π.: Sean Brady, *Masculinity and Male Homosexuality in Britain, 1861-1913*, Palgrave Macmillan, Μπείζινγκστόουκ 2005· Matt Houlbrook, *Queer London: Perils and Pleasures in the Sexual Metropolis, 1918-1957*, The University of Chicago Press, Σικάγο 2005· Rebecca Jennings, «From "Woman-Loving Woman" to "Queer": Historiographical Perspectives on Twentieth-Century British Lesbian History», *History Compass* 5:6 (2007), σ. 1901-1920· Reay Barry, «Writing the Modern Histories of Homosexual England», *The Historical Journal* 52:1 (2009), σ. 213-233· R. Revenin, «Conceptions et théories savants de l'homosexualité masculine en France, de la monarchie de Juillet à la Première Guerre mondiale», *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 17:2 (2007), σ. 23-45· Barry Reay, *New York Hustlers: Masculinity and Sex in Modern America*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2010.

311. Matt Cook, *London and the Culture of Homosexuality, 1885-1914*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2003, σ. 73-94· Joseph Bristow, «Remapping the Sites of Modern Gay History: Legal Reform, Medico-Legal Thought, Homosexual Scandal, Erotic Geography», *Journal of British Studies* 46:1 (2007), σ. 116-142.

312. Elizabeth Stephens, «Coining Spermatorrhoea: Medicine and Male Body Fluids, 1836-1866», *Sexualities* 12:4 (2009), σ. 467-485.

συνοδεύτηκε από ξεχωριστή συμπτωματολογία, αιτιολογία και νοσηρότητα, αλλά και από τις θεωρούμενες ως ενδεδειγμένες θεραπευτικές πρακτικές. Οι ιστορικοί εστίασαν επίσης στους τρόπους με τους οποίους οι συλλογικές αναπαραστάσεις γύρω από την παθολογικοποίηση της ανδρικής σεξουαλικότητας, όπως ο αυνανισμός,³¹⁶ αποτύπωναν ευρύτερες ανησυχίες για το κοινωνικό σώμα. Παρόλη όμως την κυριαρχία και τον έλεγχο της ιατρικής επιστήμης πάνω στο ανδρικό σώμα, οι ιστορικοί υπογραμμίζουν ότι το κανονιστικό περιεχόμενο των επιστημονικών λόγων παρέμενε πάντα ημιτελές, υπό διαρκή διαμόρφωση και μεταβολή. Βρισκόταν σε συνεχή αλληλόδραση με τις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές, τις έμφυλες αντιλήψεις κάθε εποχής, τις αντιθέσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό του ιατρικού επαγγέλματος, αλλά και υπό αμφισβήτηση από τα ίδια τα υποκείμενα που βρίσκονταν στην εξουσία του.

Σημαντικό τμήμα μελετών γύρω από το ανδρικό σώμα και τον ιατρικό λόγο αποτελούν οι σχετικές με τις ανδρικές νευρολογικές και ψυχιατρικές παθήσεις. Σε έρευνες, λόγου χάρη, για την ανδρική υστερία κατά τη δεκαετία του 1990 αμφισβητήθηκε η ιδέα ότι η υστερία ήταν μια πάθηση που έπληττε σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες από τα αστικά στρώματα.³¹⁷ Αντίθετα, και παρότι ο ιατρικός κόσμος δυσκολευόταν να το παραδεχτεί, διατυπώθηκε ο ισχυρισμός ότι οι νευρολογικές ασθένειες αφορούσαν και άνδρες από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Υποστηρίχθηκε μάλιστα ότι ακόμα και όταν αναγνωριζόταν ως ανδρική πάθηση, η συγκεκριμένη διάγνωση ενίσχυε και επικύρωνε εν τέλει τον ανδρισμό, καθώς ως λογοθετική κατασκευή στο πλαίσιο του ιατρικού λόγου επινοούσε τον υστερικό άνθρωπο, έναν άνδρα που ανήκε στην εργατική τάξη και εμφάνιζε συμπτώματα υστερίας εξαιτίας του εκβιομηχανισμένου και μηχανοποιημένου κόσμου. Επρόκειτο, με άλλα λόγια, για την περίπτωση μιας τραυματικής υστερίας με σαφείς νευρολογικές αιτίες, που οφειλόταν όμως σε εξωτερικά αίτια, κάτι που δεν ίσχυσε ποτέ για τις γυναίκες. Η φροϋδική ψυχανάλυση σήμανε και το τέλος της ανδρικής υστερίας, καθώς η ασθένεια ταυτίστηκε μόνο με γυναίκες ή εκθηλυμένους

313. Elizabeth Siegel Watkins, «Medicine, Masculinity, and the Disappearance of Male Menopause in the 1950s», *Social History of Medicine* 21:2 (2008), σ. 329-344.

314. Timothy Verhoeven, «Pathologizing Male Desire: Satyriasis, Masculinity and Modern Civilization at the Fin de Siècle», *Journal of the History of Sexuality* 24:1 (2015), σ. 25-45.

315. Alice Domurat Dreger, «Doubtful Sex: The Fate of the Hermaphrodite in Victorian Medicine», *Victorian Studies* 38 (1995), σ. 335-370· Geertje Mak, «“So We Must Go Behind even what the Microscope Can Reveal” The Hermaphrodite’s “Self” in Medical Discourse at the Start of the Twentieth Century», *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 11:1 (2005), σ. 65-94.

316. Alan Hunt, «The Great Masturbation Panic and the Discourses of Moral Regulation in Nineteenth- and Early Twentieth-Century Britain», *Journal of the History of Sexuality* 8:4 (1998), σ. 575-615.

317. Marc S. Micale, *Hysterical Men: The Hidden History of Male Nervous Illness*, Harvard University Press, Λονδίνο 2008.

άνδρες, γιατί μόνο αυτές οι κατηγορίες ήταν δυνατόν να χαρακτηρίζονται από καταπιεσμένες μνήμες της πρώιμης αποπλάνησης (early seduction).³¹⁸ Η νευρασθένεια, η αδυναμία δηλαδή των νεύρων, ένας όρος που επινοήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της ψυχιατρικής ως αυτόνομου ιατρικού πεδίου. Η διάδοσή της στην Ευρώπη ωστόσο, από το 1880 μέχρι το 1920, επενδύθηκε με νέα νοήματα, ανάλογα με την κουλτούρα του ιατρικού επαγγέλματος και το γενικότερο κλίμα της εποχής σε κάθε χώρα. Οι έμφυλες και ταξικές αναπαραστάσεις της νευρασθένειας εμφάνιζαν σημαντικές διαφοροποιήσεις σε διαφορετικά εθνικά συμφραζόμενα: στη Βρετανία έμοιαζε να αφορά εξίσου άνδρες και γυναίκες, ενώ στη Γερμανία, όπου οι αντιλήψεις περί εκφυλισμού και εθνικής κατάπτωσης ήταν ισχυρές, συνδέθηκε με τη σεξουαλικότητα και το στρες της εργασίας και θεωρήθηκε μια ασθένεια των ανδρών των αστικών στρωμάτων.³¹⁹

Τέλος, συναντάμε και μελέτες οι οποίες, αν και υιοθετούν ως έναν βαθμό την κονστρουκτιβιστική οπτική και τη φουκοϊκή προσέγγιση σχετικά με την παθολογικοποίηση του ανδρικού σώματος και της σεξουαλικότητας, δείχνουν παράλληλα ότι η έμφαση στον πολιτισμικό χαρακτήρα των παραπάνω σχέσεων δεν είναι αναλυτικά επαρκής. Η Christina Benninghaus, για παράδειγμα, αναρωτιέται πώς η ανδρική στειρότητα έγινε ένα ιατρικό πρόβλημα και μέρος της ευρέως διαδεδομένης γνώσης γύρω από τη γονιμότητα και την αναπαραγωγή. Υιοθετώντας την οπτική της ANT (Actor Network Theory), προκειμένου να διερευνήσει τα ποικίλα δίκτυα μεταξύ ανθρώπων και αντικειμένων, υποστηρίζει ότι η εμφάνιση της ανάλυσης σπέρματος ως σύγχρονης ιατρικής τεχνολογίας γύρω στο 1890 έγινε δομικό συστατικό της διάγνωσης για τη μη γονιμότητα.³²⁰ Ο Harry Oosterhuis, με τη σειρά του, εξετάζοντας την περίπτωση του αυστριακο-γερμανού ψυχιάτρου Krafft-Ebing, υπογραμμίζει τη σημασία των σχέσεων αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε γιατρούς και ασθενείς ως προς την εξαγωγή της διάγνωσης. Οι πρώτοι ακούγοντας τους δεύτερους διαμορφώνουν και μεταβάλλουν τις θέσεις τους στη διάρκεια του χρόνου, ενώ οι ασθενείς, που προέρχονταν από μέσα και ανώτερα αστικά στρώματα, αποδέχονται την ιατρική ματιά και την παθολογικοποίησή τους, και μέσα από την αμφίδρομη σχέση τους με τους γιατρούς διαμορφώνουν τη σεξουαλική τους ταυτότητα.³²¹

318. Misha Kavka, «Ill but Manly: Male Hysteria in Late Nineteenth-Century Medical Discourse», *Nineteenth-Century Prose* 25:1 (1998)· της ίδιας, «The “Alluring Abyss of Nothingness”: Misogyny and (Male) Hysteria in Otto Weininger», *New German Critique* 66 (1995), ειδικό τεύχος: *The Nineteenth Century*, σ. 123-145.

319. Marijke Gijswijt-Hofstra - Roy Porter (επιμ.), *Cultures of Neurasthenia from Beard to the First World War*, Rodopi, Άμστερνταμ 2001.

320. Christina Benninghaus, «Beyond Constructivism?: Gender, Medicine and the Early History of Sperm Analysis, Germany 1870-1900», *Gender & History* 24:3 (2012), σ. 647-676.

321. Harry Oosterhuis, *Stepchildren of Nature: Krafft-Ebing, Psychiatry, and the Making of Sexual Identity*, University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 2000.

Η ανδρική τιμή: έμφυλες και ταξικές οριοθετήσεις

Τις τελευταίες δεκαετίες, οι ιστορικοί έχουν στραφεί ερευνητικά στην έννοια της ανδρικής τιμής σε ποικίλα γεωγραφικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα του 19ου και 20ού αιώνα, στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν τις περίπλοκες διασταυρώσεις ανάμεσα στο φύλο, στην τάξη και τη βία στο παρελθόν.³²² Από τις πλούσιες αυτές ιστοριογραφίες, εδώ θα εστιάσουμε αφενός στις έρευνες για τη νεωτερική πρακτική της αστικής μονομαχίας και αφετέρου στις μελέτες για τις λαϊκές μορφές που πήρε ο ανταγωνισμός για την τιμή. Παρά τις μεταξύ τους διαφορές, οι έρευνες αυτές εκκινούν από κάποιες κοινές παραδοχές. Όλες τους συμφωνούν ότι η τιμή, ως αυτοεικόνα αλλά και αναγνώριση της ηθικής αξίας ενός ατόμου στη συνείδηση των άλλων, είτε γίνεται προσληπτή ως ιδιότητα είτε ως κώδικας συμπεριφοράς, αξία ή συναίσθημα,³²³ δεν είναι στάσιμη κατηγορία αλλά αποκτά διαφορετικά νοήματα μέσα στον χρόνο.³²⁴ Συμμερίζονται ακόμη την άποψη ότι το αίσθημα της τιμής εντοπίζεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και ότι, εφόσον θιγεί, παρακινεί πάντοτε σε δράση. Εν τέλει, η προσωπική τιμή, αυτό το άυλο αγαθό, συνδέεται ευθέως με έμφυλες και ταξικές οριοθετήσεις, οι οποίες την αξιοδοτούν.³²⁵

Σε πλήθος μελετών έχει αναδειχθεί η πρακτική της μονομαχίας κατά τον μακρό 19ο αιώνα, η ένοπλη δηλαδή τελετουργική αναμέτρηση που διενεργείται βάσει γραπτών κανόνων και αποβλέπει στην αναίρεση της προσβολής που έχει υποστεί η κοινωνική υπόληψη ενός ατόμου. Οι συγκεκριμένες έρευνες έχουν αναδείξει τον αστικό της χαρακτήρα και την έχουν διακρίνει με

322. Ενδεικτικά, Bertram Wyatt-Brown, *Southern Honor: Ethics and Behavior in the Old South*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1982· Ute Frevert, *Men of Honor: A Social and Cultural History of the Duel*, Polity Press, Κέμπριτζ 1995· William M. Reddy, *The Invisible Code. Honor and Sentiment in Post-Revolutionary France: 1814-1848*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1997· Sonya Lipsett-Rivera - Lyman L. Johnson (επιμ.), *The Faces of Honor. Sex, Shame, and Violence in Colonial Latin America*, University of New Mexico Press, Άλμπουκερκ 1998· Sueann Caulfield, *In Defense of Honor. Sexual Morality, Modernity, and Nation in Early-Twentieth-Century Brazil*, Duke University Press, Ντάραμ/Λονδίνο 2000· Efi Avdela, «Honour, Violence, and Crime», στο L. Cheliotis - S. Xenakis (επιμ.), *Crime and Punishment in Contemporary Greece: International Comparative Perspectives*, Peter Lang, Οξφόρδη 2011, σ. 353-373.

323. Για την τιμή ως συναίσθημα βλ. Ute Frevert, *Emotions in History - Lost and Found*, Central European University Press, Βουδαπέστη/Νέα Υόρκη 2011, σ. 40-65.

324. Για τις μεταβαλλόμενες εννοιολογήσεις της τιμής βλ. παραδειγματικά, Έφη Αβδελά, *Διά λόγους τιμής. Βία, συναίσθημα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002, ιδίως σ. 201-223. Η μελέτη εστιάζει σε μια άλλη σημαντική θεματική που διαπλέκει την τιμή, τη βία και το έγκλημα και δεν εξετάζεται εδώ, συγκεκριμένα, στα «εγκλήματα τιμής» στη μεταπολεμική Ελλάδα.

325. Έ. Αβδελά, *Διά λόγους τιμής*, ό.π., σ. 30-31.

σαφήνεια από τις μεσαιωνικές εκδοχές της.³²⁶ Το δικαίωμα στη μονομαχία ορίζεται ως ηθική ικανότητα που κατέχουν ορισμένοι μόνο άνδρες, καθώς από το τιμητικό και ευγενές προνόμιο της αυτοάμυνας αποκλείονται συλλήβδην οι γυναίκες, οι ανήλικοι και τα υποτελή κοινωνικά στρώματα. Κάποιοι ερευνητές, αντλώντας έμπνευση από το θεωρητικό σχήμα του Νόρμπερτ Ελίας, εστιάζουν στο ανδρικό σώμα και στις νεωτερικές πρακτικές πειθάρχησης του. Στο πλαίσιο αυτό, η ένοπλη τελετουργική αναμέτρηση προσλαμβάνεται ως προνόμιο και υποχρέωση που απορρέει από ένα εκπολιτισμένο, ωστόσο φυσικό δίκαιο. Οι «κώδικες τιμής», οι γραπτοί δηλαδή κανόνες που τηρούνται απαρέγκλιτα στις μονομαχίες, αποδεικνύουν ότι δεν πρόκειται για πράξη βίας που υπαγορεύεται από «βάρβαρα πάθη», αλλά για υποδειγματική άσκηση αυτοκυριαρχίας και πειθάρχησης της «βίαιης ανδρικής φύσης». Άλλοι ιστορικοί έχουν αναδείξει τη διασύνδεσή της με φιλελεύθερες ή/και πατριωτικές αξίες, μελετώντας, κυρίως, τη συναισθηματική οργάνωση της ανδρικής τιμής. Σε αυτήν την περίπτωση, η μονομαχία γίνεται αντιληπτή ως μέσο για την επίδειξη προσωπικής ανδρείας, ηθικής ακεραιότητας, ορθολογισμού, συναισθηματικού ελέγχου και αυτοκυριαρχίας.³²⁷ Τέλος, οι περισσότεροι ερευνητές συνδέουν τη μονομαχία με τη μετάβαση των δυτικών κοινωνιών στα νεοπαγή, φιλελεύθερα καθεστώτα του 19ου αιώνα.³²⁸ Η υιοθέτηση της πρακτικής από τμήματα των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων παρέπεμπε στην έννοια του πολίτη: του ανεξάρτητου υλικά και πνευματικά, αυτόνομου, ενήλικου άνδρα, με πλήρη δικαιώματα. Μόνο ο κατεξοχήν πολίτης μπορούσε να υπερασπίζεται τα προσωπικά του συμφέροντα και ταυτόχρονα να ενεργεί ως εγγυητής των γενικών συμφερόντων της κοινωνίας.

326. Robert A. Nye, «Honor Codes in Modern France. A Historical Anthropology», *Ethnologia Europaea* 21 (1991), σ. 5-19· Ute Frevert, «Male Crime in Nineteenth-Century Germany: Dueling», στο M. L. Arnot - C. Osborne (επιμ.), *Gender and Crime in Modern Europe*, Routledge, Λονδίνο 1999, σ. 176-180. Πβ. Δήμητρα Βασιλειάδου, «“Άνδρες, ανδράρια ή ρεχλαματζήδες;”. Μονομαχία και πολιτική στην ελληνική πρωτεύουσα (1870-1918)», στο Δ. Βασιλειάδου - Π. Ζεστανάκης - Μ. Κεφαλά - Μ. Πρέκα (επιμ.), *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες: Φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, ΟΜΙΚ, Αθήνα 2013, σ. 85-113.

327. Απολύτως ενδεικτικά, από μια πολύ πλούσια πλέον βιβλιογραφία: Robert A. Nye, *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*, Oxford University Press, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1993· W. Scott Haine, «The Duel in the History of Masculinity», *Histoire Sociale/Social History* 29 (1996), σ. 211-215· Kevin McAleer, *Dueling: The Cult of Honor in Fin-de-Siècle Germany*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994.

328. Εκτός από τις προαναφερόμενες μελέτες, βλ. ακόμη: Victor G. Kiernan, *The Duel in European History*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1988· U. Frevert, *Men of Honor*, ό.π.· Steven Hughes, «Men of Steel: Duelling, Honor and Politics in Liberal Italy», στο P. Spierenburg (επιμ.), *Men and Violence: Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, Ohio State University Press, Κολόμπους 1998, σ. 64-81· Robert A. Nye, «Fencing, the Duel and Republican Manhood in the Third Republic», *Journal of Contemporary History* 25:2-3 (1990), σ. 365-377· Rablo Piccato, «Politics and the Technology of Honor: Dueling in Turn-of-the-Century Mexico», *Journal of Social History* 33:2 (1999), σ. 331-354.

Ένα άλλο σώμα μελετών εστιάζει στο τρίπτυχο βία/τιμή/ανδρισμός μέσα από περιστατικά διαπροσωπικής βίας, όπως οι λεκτικές προσβολές που συνοδεύονται από καυγάδες, χειροδικίες, μαχαιρώματα και κάποτε φόνους, με τους αντιπάλους όμως να προέρχονται από τα λαϊκά στρώματα. Ο ανταγωνισμός για τον ανδρισμό ανάμεσα σε, νεανικές κατά βάση, συμμορίες κατά τον ύστερο 19ο αιώνα έδειξε ότι οι μεταξύ τους συγκρούσεις στον δρόμο και σε άλλους δημόσιους χώρους αρθρώνονταν γύρω από κοινωνικές αξίες όπως η τιμή και η υπόληψη.³²⁹ Οι νεανικές συμμορίες στις συμπλοκές τους επιδείκνυαν δημόσια ανδρικές ιδιότητες που ήταν ήδη κεντρικές στον εργατικό πολιτισμό, όπως η τραχύτητα, η αγριάδα, η φυσική δύναμη και η αντοχή στον πόνο. Στις βίαιες αυτές συγκρούσεις γινόταν συστηματική χρήση όπλων, όπως μαχαίρια, σιλέτα και πέτρες, που συχνά προκαλούσαν σοβαρούς τραυματισμούς, κάποτε θανάσιμους. Λειτουργούσαν ως ασκήσεις θάρρους και τόλμης για τα νεαρά μέλη των συμμοριών, τα οποία με αυτόν τον τρόπο εξέθεταν τους εαυτούς, στην πράξη τον ανδρισμό τους, στα βλέμματα των συνομηλίκων και ομοίων τους. Η δημόσια επίδειξη ανδρικής υπεροχής είχε ως δεύτερο, παράλληλο στόχο να προκαλέσει το ερωτικό συναίσθημα των νεαρών γυναικών, που βασιζόταν στη λατρεία της αρρενωπότητας.³³⁰ Στις νεανικές συμμορίες αναπτύχθηκαν δεσμοί αφοσίωσης και φιλίας ανάμεσα στα μέλη τους και ισχυρές συλλογικές ταυτότητες, που σηματοδοτούνταν και από την υιοθέτηση ενός διακριτού ενδυματολογικού κώδικα. Για αυτούς τους, κατά κανόνα ανειδίκευτους, νεαρούς εργάτες που δεν είχαν κατακτήσει ακόμα το απόγειο της φυσικής και εργασιακής τους δύναμης, η ομαδική συμμετοχή σε βίαιες αναμετρήσεις προσέφερε ένα εναλλακτικό όσο και προσωρινό καταφύγιο για την επίδειξη του εν εξελίξει ανδρισμού τους.³³¹

Άλλες ιστορικές έρευνες πραγματεύτηκαν εξατομικευμένα περιστατικά διαπροσωπικής βίας, κυρίως αλληλομαχαιρώματα, ανάμεσα σε άνδρες από τα λαϊκά και αγροτικά στρώματα, που αντλούσαν κύρος από τον αξιακό κώδικα της κοινωνικής υπόληψης.³³² Επρόκειτο για ένοπλους ανταγωνισμούς που διενεργούνταν στη βάση μιας ηθικής αντίληψης για την ανδρική τιμή και έπαιρναν συχνά τελετουργικό χαρακτήρα, ενώ πρόθεσή τους δεν ήταν η φυσική εξόντωση των αντιπάλων αλλά η άφοβη έκθεσή τους στον οριακό κίνδυνο να τραυματιστούν θανάσιμα.³³³ Σε κάθε περίπτωση η βία, οι προσλή-

329. Andrew Davies, «Youth Gangs, Masculinity and Violence in Late Victorian Manchester and Salford», *Journal of Social History* 32:2 (1998), σ. 349-369· του ίδιου, *Gangs of Manchester: The Story of the Scuttlers Britain's First Youth Cult*, Milo Books, χ.τ. 2009.

330. A. Davies, «Youth Gangs, Masculinity and Violence», ό.π., σ. 350.

331. A. Davies, *Gangs of Manchester*, ό.π.

332. Daniel Boshci, «Homicide and Knife Fighting in Rome during the Nineteenth and Twentieth Centuries», στο P. Spierenburg (επιμ.), *Men and Violence*, ό.π., σ. 73-94· Thomas W. Gallant, «Honor, Masculinity and Ritual Knife Fighting in Nineteenth-Century Greece», *The American Historical Review* 105:2 (2000), σ. 359-382.

333. Αυτό δεν σήμαινε ασφαλώς ότι οι λαϊκές αυτές μορφές διαπάλης για την τιμή δεν

μφορούσαν να έχουν φονικό αποτέλεσμα. Ο Pieter Spierenburg, λόγου χάρη, έχει μελετήσει αποκλειστικά τέτοιες περιπτώσεις: «Faces of Violence: Homicide Trends and Cultural Meanings: Amsterdam, 1431-1816», *Journal of Social History* 27:4 (1994), σ. 701-716.

334. Έφη Αβδελά, «Άντρες που σκοτώνουν: ανεπιθύμητοι ανδρισμοί και οι αντιφάσεις του εξευρωπαϊσμού στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Γ. Γκότση - Α. Διαλέτη - Ε. Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην Ιστορία*, ό.π., σ. 339.

335. T. Gallant, «Honor, Masculinity, and Ritual Knife Fighting», ό.π., σ. 376-379· Ε. Αβδελά, *Διά λόγους τιμής*, ό.π., σ. 16.